

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КОРУЦ Уляна Зіновіївна

УДК 343.342:341(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗАБОРОНА ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ У СУЧАСНОМУ
МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ**

12.00.11 – міжнародне право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати
власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів
мають посилання на відповідне джерело.
_____ У.З. Коруц

Дисертація є ідентичною іншим
примірникам дисертації Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Д 26.062.21
к.ю.н., доц. _____ А.Ю. Замула

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Коруц У.З. Заборона пропаганди війни у сучасному міжнародному праві. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право. – Національний авіаційний університет, Київ, 2023.

У сучасному світі пропаганда війни має суттєвий вплив на мир і безпеку людства, і наразі важко припустити, що в майбутньому її використання зменшиться. Пропаганда війни, як злочин, є надзвичайно складним феноменом для точної кваліфікації форм протиправної поведінки, оскільки їй притаманна невизначеність та інколи скрита природа негативних наслідків. У науковій літературі сформовано доволі дискусійний спектр уявлень про сутність пропаганди загалом і пропаганди війни зокрема. Одна з причин дискусійності цього феномена полягає в його багатовекторності та правовій невизначеності як в національному, так і в міжнародному праві, адже на сьогодні немає узгодженого визначення терміна «пропаганда», зокрема «пропаганда війни».

Заборона пропаганди війни та протидія їй є важливими напрямками діяльності міжнародних інституцій у сфері дотримання прав людини, забезпечення верховенства права. Між тим, у Римському статуті МКС відсутній такий склад злочину, як пропаганда війни, а тому вважливо довести, що пряме та публічне підбурювання до агресії чи пропаганда війни мають бути внесені до нього.

Проблематика з'ясування феномена пропаганди війни стає ще більш значущою з огляду на появу, поряд із традиційними, новітніх форм ведення воєнних дій. Тому для правової науки та міжнародної практики вкрай важливо з'ясувати розуміння ключових аспектів пропаганди війни. Необхідне вироблення єдиного понятійного апарата цього явища, визначення змістовного наповнення пропаганди війни та її структурних елементів.

Ступінь наукової розробки теми дисертації в міжнародно-правовій доктрині є недостатнім, що вимагає глибокого аналізу зазначених питань. У вітчизняній науці міжнародного права відсутнє поняття «пропаганда війни», а також ґрунтовні, комплексні і системні наукові праці із цієї тематики. Дослідження теоретичних засад пропаганди війни, сфери її застосування, основних напрямів співпраці держав для заборони пропаганди війни є важливим як для вітчизняної правової науки, так і для міжнародно-правової практики України з огляду на реформування національного законодавства в умовах європейської інтеграції України.

Дисертацію присвячено комплексному науковому аналізу заборони пропаганди війни у сучасному міжнародному праві. Досліджено еволюцію доктрини та практики щодо заборони війни у міжнародному праві. Проаналізовано різні аспекти пропаганди війни: підбурювання до війни, агресії, розпалювання ворожнечі та мови ненависті.

Акцентовано увагу на міжнародно-правовому контексті дослідження пропаганди війни як міжнародного злочину. З огляду на це важливим є визначення поняття «пропаганда війни» та його відображення у міжнародних актах, окреслення недоліків загальносвітової архітектоніки моделі притягнення до відповідальності за воєнні злочини саме на прикладі пропаганди війни.

Метою дисертаційного дослідження є розкриття сутності заборони пропаганди війни у сучасному міжнародному праві; з'ясування змісту й основних елементів пропаганди війни як злочину; аналіз джерел, законодавства, що регламентують заборону пропаганди війни; виявлення особливостей і проблем нормативно-правового забезпечення заборони пропаганди війни в імперативних нормах і зобов'язаннях *erga omnes*; вироблення пропозицій щодо імплементації Україною міжнародних стандартів заборони пропаганди війни.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які сформуються в процесі застосування норм міжнародного права щодо заборони пропаганди війни.

Предметом дослідження є теоретико-правові засади та міжнародно-правові акти щодо забезпечення заборони пропаганди війни у сучасному міжнародному праві.

Наукова новизна одержаних результатів визначена як поставленими в дисертації завданнями, так і засобами вирішення, і характеризується тим, що робота є першим у вітчизняній міжнародно-правовій науці дослідженням заборони пропаганди війни.

У дисертаційній роботі сформульовано концептуальні положення і висновки, що мають наукову новизну і є особистим внеском автора в дослідження заборони пропаганди війни.

Запропоновано власну періодизацію розвитку історіографії пропаганди війни, в межах якої виокремлено її основні етапи. Обґрунтовано методологічний інструментарій дослідження феномена пропаганди війни, який полягає у застосуванні синтетичної методології наукового пізнання, заснованої на поєднанні загальноправових, спеціально правових (методологія науки кримінального права) та психолого-правових методах.

Подано концептуальне бачення дворівневої структури пропаганди війни, що передбачає наявність сукупності взаємообумовлених елементів, які розкривають розуміння пропаганди війни: *перший рівень* передбачає запобігання пропаганді війни, *другий рівень* націлений безпосередньо на усунення самої пропаганди війни. Обидва нормативно закріплені у ч. 1 ст. 20 та у ч. 2 ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (МПГПП).

Запропоновано авторське визначення пропаганди війни як поширення в будь-якій формі поглядів, фактів, аргументів та інших відомостей, зокрема завідомо неправдивих, розпалювання внутрішньо- та зовнішньодержавної расової, релігійної, національної ворожнечі, що має на меті підбурювання до воєнних конфліктів або агресивних дій.

Визначено змістовне наповнення пропаганди війни, яке передбачає наявність сукупності таких взаємообумовлених елементів, як: підбурювання

до війни або агресивних дій; ізоляція громадян від будь-яких контактів із зовнішнім світом; замовчування та викривлення діяльності міжнародних установ на користь миру; створення перешкод для отримання інформації про думку інших держав.

Доведено, що норми, які стосуються заборони пропаганди війни, спрямованої на пряме та громадське підбурювання до ворожнечі чи насильства, є нормами загального міжнародного права, що покладають зобов'язання на держави. І саме такі норми накладають позитивні зобов'язання *erga omnes* на заборону пропаганди війни. А відтак, внесення застережень до них і відхилення від них унеможливаються.

Зазначено, що «мова ненависті» та «мова ворожнечі» вважаються термінами, котрі використовують у національній правовій доктрині як синонімічні й рівноцінні, незважаючи на незначні стилістичні та семантичні відмінності. З огляду на це запропоновано застосовувати в подальшому поняття «мови ненависті та ворожнечі», щоб підкреслити відносини та дії, засновані на ненависті, що призводять до безпосередніх конфліктів та війн. Виокремлено чотири аспекти щодо мови ненависті та ворожнечі: поширення ідей, заснованих на расовій нерівності; поширення ідей, заснованих на расовій ненависті; підбурювання до расової дискримінації; підбурювання до актів, спрямованих проти будь-якої раси чи групи осіб іншого кольору шкіри або етнічного походження, а також надання будь-якої допомоги для проведення расистської діяльності, зокрема її фінансування.

Окреслено ключові елементи для визначення сутності мови ворожнечі, а саме: умисел, підбурювання й осуджені результати. Елемент пропаганди можна розуміти як вимогу щодо умислу, тобто вона охоплює лише заяви, зроблені з наміром розпалити ворожнечу. Заяви, зроблені з наміром підбурювати інших до ненависті, необхідно сприймати як мову ворожнечі.

Обґрунтовано, що підбурювання є елементом пропаганди війни та взаємопов'язаним з нею поняттям. Вбачається, що вирішальним і відмінним елементом підбурювання є намір підбурювати інших до ворожості чи

насильства. Запропоновано внести пряме і публічне підбурювання до агресії до переліку злочинів Римського статуту Міжнародного кримінального суду;

Визначено основні аспекти практики міжнародних військових трибуналів, коли пропаганда війни розуміється і як сукупність дій щодо підбурювання до воєнних дій чи геноциду, і як прямі заклики щодо конкретних злочинних дій проти конкретних осіб, і як пропагування расової, національної чи ментальної домінації однієї народності, групи осіб над іншою; пропаганда війни визнається і як закінчений злочин, і як незакінчений злочин без прямих негативних суспільних наслідків, але у випадку незакінченого злочину міжнародна практика розробила концепцію невідворотності та неможливості уникнення покарання.

Отримали подальшого розвитку положення про те, що на міжнародному рівні й досі не вироблена універсальна правова конструкція у формі нормативно-правового акта, який містить загальне й обов'язкове для всіх держав визначення пропаганди та її негативних явищ. Вирішення зазначеного питання перебуває у площині реалізації спільних міждержавних механізмів укладання багатосторонніх та двосторонніх міжнародно-правових договорів. А тому важливо враховувати світовий досвід як держав, так і міжнародних організацій, наприклад, Європейського Союзу; положення, що відносини в сфері заборони пропаганди війни слід сприймати значно ширше, ніж суто кримінально каране діяння. Пропаганда війни перетворюється на стійкий інструмент ведення війни, а тому доцільно проводити упереджуючий аналіз та правове моделювання пошуку нових ефективних механізмів кримінального переслідування за такий вид злочину, навіть із можливістю його родової диверсифікації.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній науці міжнародного права сформульовані положення, які характеризують заборону пропаганди війни у сучасному міжнародному праві. Вони можуть бути використані в науково-дослідній сфері, навчально-методичному процесі, практичній сфері.

Ключові слова: пропаганда війни, підбурювання, мова ненависті та ворожнечі, трибунал, Римський статут, міжнародна відповідальність, воєнні злочини.

SUMMARY

U. Z. Koruts. Prohibition of Propaganda for War in Modern International Law. – Qualification scientific thesis on the rights of a manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Juridical Sciences in the speciality 12.00.11 – International Law. – National Aviation University, Kyiv, 2023.

Propaganda for war has considerable influence on global peace and security in the modern world and its role and use are highly unlikely to diminish in the future. Propaganda for war is an extremely complex phenomenon as a crime in terms of precisely determining the forms of unlawful behaviour due to its inherent uncertainty and often unseen negative consequences. Today, scientific literature offers a broad range of contradictory interpretations of propaganda in general, and propaganda for war in particular. The controversial nature of this phenomenon is partly explained by its multidimensional nature and lack of legal definition in either the national or international law: to date, there is no generally accepted definition of *propaganda* or *propaganda for war*.

Prohibition of propaganda for war and measures to counter it are important elements of the work that international institutions do in the field of human rights protection and in terms of upholding the rule of law. However, the Rome Statute of the ICC still has no explicit mention of the crime of propaganda for war or its elements, so it is crucial to prove that direct and public incitement to aggression or propaganda for war must be included in the Rome Statute.

The task of outlining the phenomenon of propaganda for war gains even greater significance in light of the new forms of warfare emerging alongside the traditional types of combat. Thus, clarifying the understanding of the key aspects of propaganda for war in jurisprudence and international practice is of vital importance. Equally important is developing an unambiguous conceptual apparatus and defining the essence of propaganda for war and its structural elements.

The dissertation subject has not yet been sufficiently developed in the international legal doctrine, which determines the need for an in-depth analysis of this issue. Ukrainian study of international law lacks a definition of *propaganda for war* and has no extensive, comprehensive and systemic research works on this topic. It is critical to investigate the theoretical basis of propaganda for war, the scope of its application, and the main areas of inter-state cooperation in prohibiting propaganda for war, both in the framework of Ukrainian jurisprudence and the international legal practice of Ukraine given the ongoing reforms in the national legislation precipitated by the country's European integration.

The dissertation is devoted to a comprehensive scientific analysis of the prohibition of propaganda for war in modern international law. The evolution of the doctrine and practice of the prohibition of war in international law is studied. The work analyses different aspects of propaganda for war, namely incitement to war and aggression, instigation of enmity and hate speech.

Special attention is paid to the international legal context of studying propaganda for war as an international crime, in particular the definition of this concept and its interpretation in international legal acts, and the gaps in the global architectonic model of prosecution for war crimes on the example of the propaganda for war.

The dissertation aims to reveal the core of prohibition of propaganda for war in modern international law, determine the essence and main elements of propaganda for war as a crime, analyse existing literature and legislation regulating the prohibition of propaganda for war, identify the features and problems of regulatory and legal support for the prohibition of war propaganda in peremptory norms and *erga omnes* obligations, and develop recommendations for Ukraine's implementation of international standards related to the prohibition of propaganda for war.

The social relations and interaction that arise from the application of the international legal norms on prohibition of propaganda for war are the subject of study in this dissertation.

The dissertation examines the theoretical and practical basis of prohibition of propaganda for war, as well as the international legal acts supporting this prohibition in modern international law.

This dissertation is the first Ukrainian study into the prohibition of propaganda for war in the context of international law science; the scientific novelty of its findings is elicited by both the research objectives and the methods of achieving them.

The author's personal contribution to the study of the prohibition of propaganda for war comprises the novel scientific concepts and conclusions presented in this dissertation.

The author proposes an original periodization for the development of historiography of propaganda for war, establishing its main stages. The methodological toolkit for studying propaganda for war is outlined as a synthetic methodology of scientific cognition based on a combination of general legal, specialized legal (criminal law), and psychological legal methods.

The work conceptualises a two-tier vision of propaganda for war that includes a set of interconnected elements ensuring comprehensive understanding of the phenomenon. *The first level* pertains to preventing propaganda for war, while *the second level* is aimed at directly eliminating propaganda for war altogether. Both levels are officially enshrined in parts 1 and 2 of Art. 20 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR).

The author suggests defining *propaganda for war* as any form of dissemination of views, facts, arguments, and other information, including knowingly untrue messages, incitement of domestic and international racial, religious, or national hatred that aims to instigate military conflicts or aggression. The distinction from conventional propaganda is highlighted, as the latter focuses on spreading arguments, rumours, and other information among individuals to foster the desired public opinion.

The meaning and content of propaganda for war are defined by detailing its interdependent elements, namely incitement to war or aggression, isolation from any

contact with the outside world, censorship and distortion of any action towards peace by international organisations, and obstruction of access to information on the viewpoints of other countries.

The dissertation proves that norms related to prohibition of propaganda for war aimed at direct and public incitement to hostility or violence are, in fact, general international law norms and they impose obligations on the states. These very norms institute positive *erga omnes* obligations regarding the prohibition of propaganda for war, therefore there can be no derogations or deviations from them.

Notably, Ukrainian legal doctrine does not differentiate between the terms “мова ненависті” and “мова ворожнечі”, which are treated as synonymous and equal translation-terms for *hate speech*, despite minor stylistic and semantic differences. In this regard, the author suggests combining the terms and using “мова ненависті та ворожнечі” hereafter, in order to highlight the relations and actions based on hatred that lead to actual conflicts and wars. Four aspects of hate speech are summarised as (a) spreading ideas based on racial superiority, (b) dissemination of ideas based on racial hatred, (c) incitement to racial discrimination, and (d) incitement to acts against any race or group of people of different skin colour or ethnic origin, as well as abetting or providing any support to racism-motivated behaviour, including financial resources.

The author argues that key elements to establishing the fact of hate speech are intent, incitement, and unlawful consequences. The element of propaganda can be viewed through the lens of intent, i.e., propaganda should encompass only the statements made with the intention of instigating hostility; statements made with the intention of inciting others to hatred should be considered hate speech.

It is substantiated that incitement is an element of propaganda for war and these two concepts are interrelated. The definitive and distinguishing element of incitement is the intent to incite others to hostility or violence. The author argues that direct and public incitement to aggression should be included as a crime in the Rome Statute of the International Criminal Court.

The paper outlines the main aspects of the existing case practice of international military tribunals wherein propaganda is interpreted as a set of actions aimed at inciting towards hostilities or genocide, or as direct calls for specific illegal actions against specific persons, or as propagation of racial, national, or mental domination of one nation or group of people over others. Propaganda for war is considered as both a complete crime and an inchoate offense without direct negative social consequences, however, in the second case, the international practice has developed a concept of irreversibility and made it impossible to avoid punishment.

The author further develops the notion that there is still no universal legal construct at the international level that would contain a comprehensive definition of propaganda for war and its negative manifestations as a binding normative legal act. Solution to this issue lies in the implementation of joint interstate mechanisms for concluding multilateral and bilateral international legal agreements. This makes consideration of the international experience, be it of states or international organisations like the European Union, especially important. It is posited that relations around the prohibition of propaganda for war should be viewed in broader terms than merely criminalized actions. Propaganda for war has become a customary tool when waging war, which gives value to preventive analysis and legal modelling in attempts to find new effective mechanisms of criminal prosecution for this type of crime, possibly by diversifying its interpretation by type.

Dissertation's research results have great practical value since, for the first time in Ukrainian study of international law, it offers provisions that characterize the prohibition of propaganda for war in modern international law. These findings can be used in research and development, education and methodology, and in practice.

Key words: propaganda for war, incitement, hate speech, tribunal, Rome Statute, international responsibility, war crimes.

ПЕРЕЛІК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковані наукові результати дисертації

Індивідуальні монографії:

1. Коруц У.З. Заборона пропаганди війни: міжнародно-правові засади: монографія. Одеса: Фенікс, 2023. 340 с.

Публікації у наукових фахових виданнях України:

2. Коруц У. З. Міжнародний кримінальний суд: проблеми покарання за міжнародні злочини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Т. 1, № 5. С. 234–239. http://nvppp.in.ua/vip/2017/5/tom_1/46.pdf. (0,21 др. арк.).

3. Коруц У.З., Вишневський Б.С. Міжнародно-правова відповідальність за злочини пропаганди та дезінформації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 238–242. apnl.dnu.in.ua/3_2018/53.pdf. (0,21 др. арк., особисто автору – 0,17 др.арк.: розкрито сутність та особливості інституту міжнародно-правової відповідальності за злочини пропаганди).

4. Коруц У.З. Кримінальна відповідальність за пропаганду війни в Україні: сучасний стан та досвід зарубіжних країн. *Правова держава*. 2019. № 36. С. 91–98. <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2019.36.184874> (0,3 др. арк.).

5. Коруц У.З. Поняття пропаганди війни: історико-правовий аспект. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. С. 118–123. <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.1.26> (0,21 др. арк.).

6. Коруц У.З. Протидія негативним проявам пропаганди в Європейському Союзі. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2019. Т. 2, № 42. С. 134–138. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.42-2.32> (0,2 др. арк.).

7. Коруц У.З. Правове забезпечення заборони пропаганди війни: досвід республік Молдови та Грузії. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). С. 203–207. [https://doi.org/10.32837/pyuv.v2i4\(29\).464](https://doi.org/10.32837/pyuv.v2i4(29).464) (0,21 др. арк.).

8. Коруц У.З. Нормативно-правове забезпечення запобігання і протидії пропаганді війни в Україні в контексті сучасних викликів та загроз. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70), № 2. С. 184–190. <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-3/30> (0,25 др. арк.).

9. Коруц У.З. Пропаганда як злочин у рішеннях міжнародних кримінальних судів і трибуналів. *Правова позиція*. 2020. № 2 (27). С. 142–147. <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-2.26> (0,21 др. арк.).

10. Коруц У.З. Проблемні питання визначення поняття «гібридна війна» як елементу пропаганди війни. *Приватне та публічне право*. 2020. № 2. С. 125–130. <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2020.2.24> (0,21 др. арк.).

11. Коруц У.З. Зміст пропаганди та обмеження свободи вираження поглядів у практиці Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2020. № 1, Ч. 2. С. 179–185. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-2.29> (0,25 др. арк.).

12. Коруц У. З. Поняття підбурювання до агресивної війни як елементу пропаганди в міжнародному кримінальному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип. 60. С. 211–215. <https://doi.org/10.32782/2307-3322/2020.60.46> (0,2 др. арк.).

13. Коруц У. Пропаганда війни в імперативних нормах і зобов'язаннях *erga omnes*. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 149–156. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1573> (0,3 др. арк.).

14. Коруц У.З. Інформаційна війна як інструмент пропаганди війни: правові підстави протидії. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 334–339. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.55> (0,21 др. арк.).

15. Коруц У.З. Міжнародні механізми протидії пропаганді війни. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. № 2. С. 103–108. <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.83> (0,21 др. арк.).

16. Коруц У.З. Запобігання та протидія пропаганді війни та інформаційним загрозам в Україні. *Публічне право*. 2020. № 2. С. 80–88. <https://doi.org/10.32782/2020-38-09> (0,33 др. арк.).

17. Коруц У. З. Вплив практики міжнародних кримінальних трибуналів на визначення пропаганди війни як міжнародного злочину. *Право і суспільство*. 2021. С. 265–273. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.40> (0,33 др. арк.).

18. Коруц У. З. Практика Нюрнберзького трибуналу та її значення для кваліфікації пропаганди війни як міжнародного злочину. *Альманах міжнародного права*. 2021. Вип. 24. С. 222–231. <https://doi.org/10.32841/ILA.2020.24.26> (0,38 др. арк.).

19. Коруц У.З. До питання міжнародно-правової відповідальності за пропаганду агресивної війни. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2021. Вип. 50. С. 114–119. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.50.24> (0,21 др. арк.).

20. Коруц У. З. Заборона пропаганди війни в умовах воєнного стану: аналіз законодавчих новацій. *Київський часопис права*. 2022. Вип. 4. С. 219–226. <https://doi.org/10.32782/klj/2022.4.33> (0,3 др. арк.).

21. Koruts U. Combating hate speech: experience of the Council of Europe. *Juridical scientific and electronic journal*. 2023. Vol. 5. P. 405–408. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/100> (0,21 др. арк.).

22. Коруц У.З. Розслідування Міжнародним кримінальним судом воєнних злочинів росії в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 2. С. 171–176. <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.2/28> (0,21 др. арк.).

Публікації у міжнародних періодичних наукових виданнях інших держав:

23. Коруц У.З. Правова природа та сутнісне значення принципу комплементарності Міжнародного кримінального суду і його місце в системі кримінальної юстиції держави. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 4. С. 117–122. (0,21 др. арк.).

24. Koruts, U. Structure and content of the war propaganda phenomenon in the system of social and international relations. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2019. Vol. 6, No. 6. P. 45–52. <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2019/2019-6-6/09.pdf>. (0,3 др. арк.).

25. Koruts, U. Legal support of counteraction of war propaganda in Ukraine. *Recht der Osteuropaischen Staaten (ReOS)*. 2019. Vol. 4. P. 76–81. *ReOS 04 aus 2019.pdf* (uni-goettingen.de). (0,21 др. арк.).

26. Koruts, U. Activities of conventional authorities and international officials in the counteraction of war propaganda. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Vol. 1, No. 1. P. 134–141. https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2020/12/Vyshegrad-1_2020_Tom-1.pdf. (0,21 др. арк.).

27. Koruts, U. Legal aspects of creating a Special International Tribunal for the crime of russian aggression against Ukraine. *Copernicus Political and Legal Studies*. 2023. Vol. 2, No.1.P.11-17. <https://doi.org/10.15804/CPLS.2023101> (0,25 др.арк.).

Публікації у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

28. Koruts, U. International Legal Regulation of Countering Propaganda of War and Manifestations of Extremism. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. 2020. Vol. 9, No. 1. P. 105–111. <https://doi.org/10.36941/ajis-2020-0009> Включено до міжнародної наукометричної бази *Scopus*. (0,25 др. арк.).

29. Plakhotniuk, N., Koruts, U., Doroshenko, E. Constitutional restrictions on human rights and freedoms in the development of liberal democracy in Europe. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. Vol. 3, No. 11. P. 129–143. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.3-n000075> Включено до міжнародної наукометричної бази *Web of Science*. (0,58 др. арк., особисто автору - 0,17 др. арк.: внесок автора відображено на сторінках 133-136 у частині дослідження, яке присвячено правовій сфері дії обмежень у Східній Європі).

30. Koruts, U., Maksymovych, R., Shtykun, O. Legal Grounds for Restrictions of Human Rights in the European Court of Human Rights Case-Law.

Access to Justice in Eastern Europe. 2021. Vol. 4, No. 12. P. 131–145. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.4-n000089> Включено до міжнародної наукометричної бази *Web of Science*. (0,58 др. арк., особисто автору - 0,17 др. арк.: внесок автора відображений у частині 4 статті, присвяченій обмеженням прав людини в практиці ЄСПЛ).

Опубліковані праці апробаційного характеру:

31. Koruts, U. Some aspects of the jurisdiction of the international criminal court an ratification of the statute. *Economic and social development of Ukraine in XXI century: national vision and globalization challenges*. 2017. Vol. 1. P. 175–179. (0,2 др. арк.).

32. Коруц У.З. Пропаганда війни в міжнародному праві. *Конгрес міжнародного та європейського права: зб. наук. праць, 25-26 трав. 2018 р. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія» ; Фенікс, 2018. С. 38–41.*

<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9920/congress%20Int%20Law25.05.18.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (0,13 др. арк.).

33. Коруц У. З. Міжнародно-правові аспекти заборони пропаганди війни. *Розвиток науки і практики міжнародного права : Міжнар. наук.-практ. конф., присвячена 25-річчю УАМП, та міжнародно-правові читання, присвячені пам'яті Олександра Задорожнього*. 2018. Вип. 1. С. 76–79. (0,13 др. арк.).

34. Коруц У.З. Кримінальна відповідальність за пропаганду війни у законодавстві України та Грузії. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф.* 2019. С. 160–163. (0,13 др. арк.).

35. Koruts, U., Kravchuk, M. On ratification of the Rome Statute of the International criminal Court: experience of Moldova and current situation in Ukraine. *Promovarea valorilor social-economice în contextul integrării europene : conferința, 12-13 decembrie 2019*. Chișinău: Tipografia “Adrilang”, 2019. P. 9–11. https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/9-11_10.pdf. (0,08 др. арк.).

36. Коруц У.З. Окремі питання тлумачення та імплементації статті 20(2) Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. *European Potential for the Development of Legal Science, Legislation and Law Enforcement practice*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 28 квіт. 2021 р. Рига: Publishing House “Baltija Publishing”, 2021. С. 238–241. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-040-7-60> (0,13 др. арк.).

37. Коруц У. З. Огляд підходів до визначення поняття «пропаганда» та «пропаганда війни». *Шості Таврійські юридичні наукові читання* : матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф., 5-6 лют. 2021 р. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 129–132. https://tnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/04/%D0%A2%D0%9D%D0%A3_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE_%D0%A4%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C_2021.pdf. (0,13 др. арк.).

38. Коруц У.З. Юридичний фронт: шлях до Спеціального міжнародного трибуналу для росії. Міжнар. наук.-практ. конф. «Трансформаційні процеси соціально-гуманітарної сфери сучасної України в умовах війни: виклики, проблеми та перспективи» (2-3 червня 2022 р.). 2022. С. 319-321. <http://nauksfgf.wunu.edu.ua/index.php/npsfgf/issue/view/3>

39. Коруц У.З. Пропаганда війни в рішеннях міжнародних кримінальних трибуналів як досвід для кваліфікації воєнних злочинів в Україні. VI міжнар. наук.-практ. конф. «російсько-українська війна: право, безпека, світ» (29-30 квітня 2022 р.). 2022. С. 310-314. (0,14 др.арк.).

40. Коруц У. З. Шляхи створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. VII міжнар. наук.-практ. конф. «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід». 2023. С. 197-200 (0,13 др.арк.).

41. Коруц У.З. Огляд законодавчих змін щодо заборони пропаганди війни в Україні. XX міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених «Економічний і соціальний розвиток України в XXI: національна візія та виклики

глобалізації» 19 травня 2023 р, м. Тернопіль.: Західноукраїнський національний університет. 2023. С. 962-967. (0,18 др.арк.).

42. Коруц У.З. До окремих питань юрисдикції Міжнародного кримінального суду. II міжнар. наук.-практ. конф. *«Соціальні, економіко-правові та фінансові виклики в умовах глобальних трансформацій»*, 19-20 травня 2023 року, м. Свалява, Закарпатська обл. 2023. С. 196-199. (0,21 др.арк.).

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	22
ВСТУП	23
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	38
1.2. Методологічні особливості аналізу феномена пропаганди війни та його правового відображення	56
1.3. Поняття «пропаганда війни»: історично-правовий аспект	75
1.4. Структура та зміст феномена пропаганди війни в системі соціальних і міжнародних відносин	90
Висновки до розділу 1	105
РОЗДІЛ 2. НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	107
2.1. Заборона пропаганди війни в імперативних нормах і зобов'язаннях <i>erga omnes</i>	107
2.2. Пропаганда війни і мова ненависті та ворожнечі	127
2.3. Поняття «підбурювання» та його взаємозв'язок із пропагандою війни	138
Висновки до розділу 2	148
РОЗДІЛ 3. ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ІНСТИТУЦІЙ У ПРОТИДІЇ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ	151
3.1. Рішення міжнародних органів про заборону пропаганди війни	151
3.2. Зміст пропаганди війни та обмеження свободи вираження поглядів у практиці Європейського суду з прав людини	161
3.3. Протидія пропаганді війни в Європейському Союзі	181
Висновки до розділу 3	198
РОЗДІЛ 4. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРОПАГАНДУ ВІЙНИ	201

4.1. Міжнародно-правові засади відповідальності за пропаганду війни	201
4.2. Практика Міжнародних військових трибуналів щодо криміналізації пропаганди війни.....	221
4.3. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо відповідальності за пропаганду війни.....	249
Висновки до розділу 4	271
РОЗДІЛ 5. ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ УКРАЇНОЮ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАБОРОНИ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ	
273	
5.1. Правове забезпечення заборони пропаганди війни в умовах європейської інтеграції України.....	273
5.2. Правові аспекти протидії пропаганді війни в умовах російської агресії.....	296
5.3. Правова практика застосування міжнародних механізмів заборони пропаганди війни в Україні.....	339
Висновки до розділу 5	357
ВИСНОВКИ.....	359
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	370
ДОДАТКИ.....	419

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АКПЛ – Американська конвенція з прав людини
- АХПЛН – Африканська хартія прав людини і народів
- ГА ООН – Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
- ДЄС – Договір про Європейський Союз
- ДФЄС – Договір про функціонування Європейського Союзу
- ЄКПЛ – Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р.
- ЄКРН – Європейська комісія проти расизму та нетерпимості
- ЄС – Європейський Союз
- ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини
- ЗДПЛ – Загальна декларація прав людини 1948 р.
- ККУ – Кримінальний кодекс України
- КМПС - Конвенція про міжнародне право спростування
- КПЛ – Комітет з прав людини
- МКЛРД – Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р.
- МКС – Міжнародний кримінальний суд
- МКТР – Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди
- МПГПП – Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р.
- МТКЮ – Міжнародний трибунал стосовно колишньої Югославії
- НАТО – Організація Північноатлантичного договору
- ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
- ООН – Організація Об'єднаних Націй
- РБ ООН – Рада Безпеки Організації Об'єднаних Націй
- РЄ – Рада Європи
- СЕРА – Центр аналізу європейської політики
- Хартія ЄС – Хартія Європейського Союзу про основні права

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасному світі пропаганда війни має суттєвий вплив на мир і безпеку людства, і наразі важко припустити, що в майбутньому її використання зменшиться. Пропаганда війни, як злочин, є надзвичайно складним феноменом для точної кваліфікації форм протиправної поведінки, оскільки їй притаманна невизначеність та інколи скрита природа негативних наслідків. У сучасній науковій літературі сформовано доволі дискусійний спектр уявлень про сутність пропаганди загалом і пропаганди війни зокрема. Одна з причин дискусійності цього феномену полягає в його багатовекторності та правовій невизначеності ані в національному, ані в міжнародному праві, адже на сьогодні немає узгодженого визначення терміну «пропаганда», зокрема «пропаганда війни».

Особливого значення пропаганда війни, як правова категорія, набуває в контексті розповсюдження протизаконних ідей та поглядів з метою розпалювання війни. Розуміння війни перебуває в одному ряду із категоріями «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт», «збройна агресія», «військова операція», «протидія тероризму», що зайвий раз свідчить про її розмитість та правову невизначеність.

Той вплив, який пропаганда війни здійснює в сучасних умовах воєнного стану на різні категорії населення, несе в собі нові ризики, а тому підходи до кваліфікації такого злочину, визначення його суб'єктно-об'єктної сторони тощо – все це вимагає розробки нового методологічного інструментарію та моделей вивчення пропаганди війни. Слід акцентувати увагу також й на міжнародно-правовому контексті дослідження пропаганди війни як міжнародного злочину. У цьому зв'язку важливим є визначення поняття пропаганди війни та його відображення у міжнародних актах, визначення недоліків загальносвітової архітектоніки моделі притягнення до відповідальності за воєнні злочини, саме на прикладі пропаганди війни.

Заборона пропаганди війни та протидія їй є важливими напрямками діяльності міжнародних інституцій у сфері дотримання прав людини, забезпечення верховенства права. Між тим, у Римському статуті МКС відсутній такий склад злочину, як пропаганда війни, а тому вважливо довести, що пряме та публічне підбурювання до агресії чи пропаганда війни мають бути внесені у Римський статут МКС.

Аналізуючи феномен пропаганди війни на міжнародному рівні, необхідно екстраполювати його на рівень національного законодавства, закріплюючи в ньому найбільш прогресивні правові елементи, які дадуть змогу більш ефективно протидіяти такому злочину та кваліфікувати його, притягуючи до відповідальності винних осіб та їх пособників. Кримінально-правовий статус останніх у сучасних умовах воєнного протистояння України ворогу набуває нових рис та значення.

Доктринальне дослідження феномена пропаганди війни набуває нового значення та вимагає трансформації традиційних підходів. Враховуючи особливості предмета нашого дослідження, пропаганду війни слід кваліфікувати не лише як склад злочину, а як особливий кримінально-правовий та суспільно-політичний феномен. Це дасть змогу детермінувати особливості механізму її прояву, зародження, реалізації та впливу на кінцеву аудиторію. Суспільно-політичні реалії, спричинені вторгненням росії в Україну та веденням війни проти українського народу, суттєво змінюють основні тенденції та цілі дослідження феномена пропаганди війни. Пропаганда війни перетворюється на засіб війни, набуваючи нових обрисів, маючи надзвичайно руйнівні наслідки для суспільства.

Проблематика з'ясування феномена пропаганди війни стає ще більш значущою з огляду на появу, поряд із традиційними, новітніх форм ведення воєнних дій. Тому для правової науки та міжнародної практики вкрай важливо з'ясувати розуміння ключових аспектів пропаганди війни. Уявляється вкрай важливим вироблення єдиного понятійного апарата цього явища, визначення змістовного наповнення пропаганди війни та її структурних елементів.

Ступінь наукової розробки теми дисертації в міжнародно-правовій доктрині є недостатнім, що вимагає глибокого аналізу зазначених питань. У вітчизняній науці міжнародного права відсутнє поняття «пропаганда війни», а також ґрунтовні, комплексні і системні наукові праці із цієї тематики. Дослідження теоретичних засад пропаганди війни, сфери її застосування, основних напрямів співпраці держав для заборони пропаганди війни є важливим як для вітчизняної правової науки, так і для міжнародно-правової практики України з огляду на реформування національного законодавства в умовах європейської інтеграції України.

Отже, необхідність з'ясування правової природи та змісту пропаганди війни зумовили актуальність обраної теми дисертаційної роботи. Дослідження правових аспектів пропаганди війни стає ще більш актуальним в умовах загострення протистояння між демократіями і диктатурами.

Таким чином, обрання теми дисертації обумовлене низкою факторів: по-перше, відсутністю комплексного та системного дослідження теоретичних і практичних аспектів зазначеної проблематики в українській науці міжнародного права; по-друге, потребою в аналізі сучасних тенденцій у протистоянні пропаганді війни як важливого напрямку співпраці демократичних держав; по-третє, важливістю розуміння особливостей пропаганди війни з метою забезпечення гармонізації національного законодавства України з правом Європейського Союзу.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження складають праці вітчизняних і зарубіжних учених, які вивчали поняття, зміст пропаганди війни та її заборону. Йдеться про праці таких вітчизняних вчених, як: М. Антонович, В. Антонюк, М. Буроменський, В. Васишин, Ю. Волошин, О. Волощук, Ж. Денисюк, І. Нуруллаєв, М. Хавронюк, Н. Зелінська, О. Олішевський, П. Пекара, Д. Павлов, Н. Дрьоміна-Волок, В. Гутник, Х. Олійник, О. Сенаторова, Т. Комарова, М. Сірант, Л. Тимченко, Г. Хоружий, А. Притула, Д. Павлова та інші.

Окремі аспекти поняття «пропаганди війни» та її заборони стали центром уваги досліджень зарубіжних учених, серед яких: А. Ларсон, Вікторія О'Донелл, М. Керні, Д. Макголдрік, Т. Макгонагл, В. В. Маклаков, Г. Майкл, Е. Вілмот-Харрот, Гарт С. Джоветт, Е. Бернейс, Т. Мендель, Б. Стенлі, Г. Лассвелл, Ю. Дінштейн, Ф. Браун, М. Бут, В. Берхтольд К. Земанек, Л. Богарт, Нік Хайгам.

Задля здійснення аналізу концепцій європейської інтеграції ми звернулися до напрацювань таких вітчизняних науковців, як: Б. Бабін, В. Василенко, Л. Грицаєнко, В. Денисов, З. Макаруха, О. Мережко, В. Муравйов, Н. Мушак, О. Шемякін, Ю. Шемшученко, В. Яковюк.

Зв'язок з науковими програмами, планами темами. Тема й зміст дисертаційного дослідження узгоджуються із Стратегією забезпечення державної безпеки, затвердженої Указом Президента України від 16 лютого 2022 року № 56/2022, Цілями сталого розвитку України на період до 2030 року, визначеними Указом Президента України від 30 вересня 2019 року №722/2019, Стратегією інформаційної безпеки від 28 грудня 2021 року, схваленої Указом Президента України від 28 грудня 2021 року № 685/2021.

Дисертаційне дослідження виконано в межах науково-дослідної теми «Міжнародні стандарти міжнародних організацій та їх імплементація державами-членами» (реєстраційний номер № 69-2021/150106) у межах планових наукових робіт факультету міжнародних відносин Національного авіаційного університету.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є розкриття сутності заборони пропаганди війни у сучасному міжнародному праві; з'ясування змісту й основних елементів пропаганди війни як злочину; аналіз джерел, законодавства, що регламентують заборону пропаганди війни; виявлення особливостей та проблем нормативно-правового забезпечення заборони пропаганди війни в імперативних нормах і зобов'язаннях *erga omnes*; виробленні пропозицій щодо імплементації Україною міжнародних стандартів заборони пропаганди війни.

Мета дисертаційного дослідження обумовила постановку та вирішення таких наукових завдань:

- визначити теоретико-методологічні засади дослідження «поняття пропаганда війни»;
- з'ясувати особливості феномена пропаганди війни та еволюції правового відображення;
- розкрити структуру та зміст пропаганди війни;
- визначити особливості відображення пропаганди війни в імперативних нормах і зобов'язаннях *erga omnes*;
- встановити зміст і взаємообумовленість мови ворожнечі і пропаганди війни;
- з'ясувати зміст поняття підбурювання та його взаємозв'язок із пропагандою війни;
- проаналізувати рішення міжнародних органів про заборону пропаганди війни;
- з'ясувати зміст поняття «пропаганди війни» та обмеження свободи вираження поглядів у практиці Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ);
- охарактеризувати основні напрямки заборони пропаганди війни у Європейському Союзі;
- визначити міжнародно-правові засади відповідальності за пропаганду війни у міжнародному праві;
- проаналізувати практику Міжнародних військових трибуналів щодо злочину пропаганди війни;
- виявити особливості юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо злочинів пропаганди війни;
- показати характер і специфіку правового забезпечення заборони пропаганди війни в умовах європейської інтеграції;
- розкрити правові аспекти заборони пропаганди війни в умовах російської агресії;

– проаналізувати правову практику застосування міжнародних механізмів заборони пропаганди війни в Україні.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які складаються в процесі застосування норм міжнародного права щодо заборони пропаганди війни.

Предметом дослідження є теоретико-правові засади та міжнародно-правові акти щодо забезпечення заборони пропаганди війни у сучасному міжнародному праві.

Методи дослідження обрані з урахуванням поставленої в роботі мети, завдань, об'єкта та предмета дослідження. З метою встановлення об'єктивності та обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, які виносяться на захист, в дисертації використано комплекс загальнонаукових і спеціальних наукових методів.

Формально-логічний метод застосовано для визначення основних понять та юридичних категорій, що стосуються аналізу змісту і джерел, що регламентують заборону пропаганди війни (підрозділи 1.4, 2.1.).

Історичний метод використано в процесі аналізу здійснення пропаганди війни на різних етапах розвитку, а також для висвітлення основних етапів формування та становлення (підрозділи 1.1, 1.3, 4.3).

Метод системного аналізу дав можливість виявити внутрішні зв'язки між поняттям «підбурювання», «мова ненависті і ворожнечі», «пропаганди війни», та сформулювати основні висновки та рекомендації для заборони пропаганди війни у сучасному міжнародному праві та у законодавстві України (підрозділи 2.2., 2.3, 3.2, 3.3).

Порівняльний метод використано для зіставлення змісту й обсягу щодо заборони пропаганди війни у міжнародних договорах та їх вираження у практиці міжнародних органів та судових інституцій, а також в процесі проведення аналізу законодавства України щодо правового регулювання заборони пропаганди війни (підрозділи 5.1, 5.2).

Діалектичний метод застосовано для аналізу міжнародно-правового регулювання відповідальності за пропаганду війни (підрозділи 4.1-4.3).

Логіко-юридичний метод з метою з'ясування змісту судових рішень, їх прийняття, зокрема у практиці ЄСПЛ та Суду ЄС і заходів міжнародних органів, організацій, держав, щодо заборони пропаганди війни (підрозділи 3.1-3.3, 4.2, 4.3, 5.3).

Методи прогнозування і моделювання використано для виявлення сучасних проблем і загроз у забороні пропаганди війни, розробки пропозицій та рекомендацій для законодавства України (підрозділи 5.2, 5.3).

Наукова новизна одержаних результатів визначена як поставленими в дисертації завданнями, так і засобами вирішення, і характеризується тим, що дисертаційна робота є першим у вітчизняній міжнародно-правовій науці дослідженням заборони пропаганди війни.

У дисертаційній роботі сформульовано такі концептуальні положення і висновки, що мають наукову новизну, і є особистим внеском автора в дослідження заборони пропаганди війни:

уперше:

- запропоновано власну періодизацію розвитку історіографії пропаганди війни, в межах якої виокремлено її основні шість етапів;
- обґрунтовано методологічний інструментарій дослідження феномена пропаганди війни, який полягає у застосуванні методології наукового пізнання заснованої на поєднанні загальноправових, спеціально правових (методологія науки кримінального права) та психологічно-правових методах;
- подано концептуальне бачення дворівневої структури пропаганди війни, що передбачає наявність сукупності взаємообумовлених елементів, які розкривають розуміння пропаганди війни: *перший рівень* передбачає запобігання пропаганді війни, *другий рівень* націлений безпосередньо на усунення самої пропаганди війни. Обидва рівня нормативно закріплені у ч. 1 ст. 20 та у ч. 2 ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (МПГПП);

– запропоновано авторське визначення пропаганди війни як поширення в будь-якій формі поглядів, фактів, аргументів та інших відомостей, зокрема, завідомо неправдивих, розпалювання внутрішньо- та зовнішньодержавної расової, релігійної, національної ворожнечі, що має на меті заклики та підбурювання до здійснення воєнних конфліктів або агресивної війни;

– визначено змістовне наповнення пропаганди війни, яке передбачає наявність сукупності таких взаємообумовлених елементів, як: підбурювання до війни або агресивних дій; ізоляція людей від будь-яких контактів із зовнішнім світом; замовчування та викривлення діяльності міжнародних установ на користь миру; створення перешкод для отримання інформації про думку інших держав;

– доведено, що норми, які стосуються заборони пропаганди війни, спрямованої на пряме та громадське підбурювання до ворожнечі чи насильства, є нормами загального міжнародного права, що покладають зобов'язання на держави. І саме такі норми накладають позитивні зобов'язання *erga omnes* на заборону пропаганди війни. А відтак можливість внесення застережень до них і відхилень від них виключається;

– зазначено, що мова ненависті та мова ворожнечі вважаються термінами, котрі використовують у національній правовій доктрині як синонімічні й рівноцінні, незважаючи на незначні стилістичні та семантичні відмінності. У цьому зв'язку запропоновано застосовувати в подальшому поняття «мови ненависті та ворожнечі», щоб підкреслити відносини та дії, засновані на ненависті, що призводять до безпосередніх конфліктів та війн.

– виокремлено чотири аспекти щодо мови ненависті та ворожнечі: поширення ідей, заснованих на расовій перевазі; поширення ідей, заснованих на расовій ненависті; підбурювання до расової дискримінації; підбурювання до актів, спрямованих проти будь-якої раси чи групи осіб іншого кольору шкіри або етнічного походження, а також надання будь-якої допомоги для проведення расистської діяльності, зокрема її фінансування;

– виокремлено ключові елементи для визначення сутності мови ворожнечі, а саме: умисел, підбурювання й осуджені результати. Елемент пропаганди можна розуміти як вимогу щодо умислу, тобто вона охоплює лише заяви, зроблені з наміром розпалити ворожнечу. Заяви, зроблені з наміром підбурювати інших до ненависті, необхідно сприймати як мову ворожнечі;

– обґрунтовано, що підбурювання є елементом пропаганди війни та взаємопов'язаним з нею поняттям. Вбачається, що вирішальним і відмінним елементом підбурювання є намір підбурювати інших до ворожості чи насильства. Запропоновано внести злочини прямого і публічного підбурювання до агресії до Римського статуту Міжнародного кримінального суду;

– визначено основні аспекти практики Міжнародних військових трибуналів, коли пропаганда війни розуміється і як сукупність дій щодо підбурювання до воєнних дій чи геноциду, і як прямі заклики щодо конкретних злочинних дій проти конкретних осіб, і як пропагування расової, національної чи ментальної домінації однієї народності, групи осіб над іншою; пропаганда війни визнається і як закінчений злочин, і як незакінчений злочин без прямих негативних суспільних наслідків, але у випадку незакінченого злочину міжнародна практика розробила концепцію невідворотності та неможливості уникнення покарання;

– запропоновано доповнити статтю 8-біс Римського статуту частиною три наступного змісту:

3. «Для цілей цього статуту «злочин агресії» передбачає з поміж іншого, але не як виняток, скоєння пропаганди війни та/або агресії. Пропаганда війни та/або агресії це сукупність дій або одна дія, якими особа та/або держава закликає, спонукає, в інший спосіб примушує, стимулює чи підбурює до здійснення будь-якого акту агресії, зазначеного в цьому Статуті. Пропаганда війни та/або агресії може бути як у формі поширення чи використання інформації, так і шляхом створення, виготовлення чи в інший спосіб проведення дій з використання засобів пропаганди»;

– запропоновано ст. 436 КК України доповнити наступним чином, вказавши на таких діях, які також є проявами пропаганди війни та вчиняються у формі «публічних закликів, вказівок або інструкцій до агресивної війни, або до розв'язування воєнного конфлікту, а також у виготовленні матеріалів із закликами, вказівками або інструкціями до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів»;

– запропоновано для посилення ефективності державного примусу як кримінального переслідування за злочини з пропаганди війни доповнити ст. 436 КК України окремою частиною: «Пропаганда антиконституційних організації та заходів, які мають ознаки антиконституційності»;

удосконалено:

– розуміння місця і ролі заборони пропаганди війни серед імперативних норм *erga omnes*, які покладають зобов'язання на усі держави і виключають можливість внесення застережень до них і відхилень від них;

– характеристику зауважень загального порядку та тлумачення норм ст.19 та 20 МПГПП, в яких йдеться про право на вираження своїх поглядів і можливість його обмеження та про заборону пропаганди війни законом;

– аналіз прецедентної практики ЄСПЛ щодо порядку застосування обмежень стосовно свободи вираження поглядів, які вважаються необхідними в інтересах національної безпеки, суспільної безпеки, запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту прав і свобод інших осіб; втручання у свободу вираження поглядів (обмеження) є допустимим, якщо воно встановлене законом та є необхідним в демократичному суспільстві;

– характеристику юрисдикції Міжнародного кримінального суду. Римськими статутом встановлена територіальна, предметна, часова, персональна та виключна юрисдикція МКС щодо злочинів пропаганди війни. Незважаючи на те, що Римський статут не містить окремого складу злочину як пропаганда війни, сукупність окремих елементів воєнних злочинів дають

всі підстави стверджувати про допустимість і доцільність розслідування МКС таких злочинів за умови дотримання інших умов юрисдикційної приналежності;

– практичне правове закріплення міжнародних механізмів протидії пропаганді війни в Україні, яке відбувається в основному на двох рівнях: власне правовому – шляхом ухвалення нормативно-правових актів у сфері протидії пропаганді війни, в яких дублюють, уточнюють чи імплементують окремі положення міжнародного права в означеній сфері, або ратифікуються окремі міжнародно-правові акти; організаційному – шляхом розробки інструментів, механізмів і засобів реалізації кримінального переслідування за злочини пропаганди війни, а також запровадження механізмів взаємодії органів влади, на які покладено обов'язок забезпечення інформаційної безпеки, із європейськими структурами;

набули подальшого розвитку:

– положення про те, що на міжнародному рівні й досі не вироблена універсальна правова конструкція у формі нормативно-правового акту, який містить загальне та обов'язкове для всіх держав визначення пропаганди та її негативних явищ. Вирішення зазначеного питання перебуває у площині реалізації спільних міждержавних механізмів укладання багатосторонніх та двосторонніх міжнародно-правових договорів. А тому важливо враховувати світовий досвід як держав, так і міжнародних організацій, як, наприклад, Європейського Союзу;

– положення, що відносини в сфері заборони пропаганди війни слід сприймати значно ширше, ніж суто кримінально каране діяння. Пропаганда війни перетворюється на стійкий інструмент ведення війни, а тому доцільно проводити упереджуючий аналіз та правове моделювання пошуку нових ефективних механізмів кримінального переслідування за вказаний вид злочину, навіть із можливістю його родової диверсифікації;

– положення щодо правового закріплення протидії та заборони пропаганди війни в умовах російської агресії, що демонструє формування

нового масиву нормативно-правових актів. Постанови Верховної Ради України формують не лише засоби нормативно-правового регулювання заборони пропаганди війни, а й є елементами доказової бази російської агресії проти України для світової спільноти, зокрема доказової бази для цілей кримінально-правового переслідування;

– положення про те, що сучасний стан закріплення міжнародних механізмів протидії пропаганди війни в Україні свідчить про активну імплементацію правових та організаційних заходів;

– аналіз практики міжнародних судових інституцій: ЄСПЛ та Суду ЄС, вироблення критеріїв розрізнення елементів свободи вираження поглядів, яку він захищає, та тієї частини, яка не підлягає захисту.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняній науці міжнародного права сформульовані положення, які характеризують заборону пропаганди війни у сучасному міжнародному праві. Вони можуть бути використані в:

науково-дослідній сфері: для отримання нових знань, що характеризують заборону пропаганди війни у сучасному міжнародному праві, що знайшло втілення у відповідному монографічному дослідженні, наукових статтях і тезах, апробованих на наукових конференціях, семінарах та круглих столах;

навчально-методичному процесі: в процесі розробки спеціальних курсів для фахівців, яких готують заклади вищої освіти юридичного профілю, спеціалістів у сфері права, міжнародного права, міжнародного кримінального права, захисту прав людини, міжнародного гуманітарного права, також підготовки лекційних курсів «Міжнародне кримінальне право», «Міжнародний захист прав людини», «Право Європейського Союзу»;

практичній сфері: для визначення напрямів та реалізації внутрішньої і зовнішньої політики України, національної безпеки держави, здійсненні правових та інституційних реформ в Україні, спрямованих на забезпечення європейської інтеграції України, вдосконаленні національного законодавства

та ін. Практичне значення результатів дисертаційного дослідження для правотворчої та правозастосовної діяльності підтверджується довідками про впровадження Товариства з обмеженою відповідальністю «Група моїх Партнерів» LLC «MY PARTNERS GROUP» (довідка про впровадження № 01 від 05 січня 2023 року); Навчально-наукового інституту права Державного податкового університету (довідка про впровадження від 29.05.2023 р. № 114.13-17), Галицького фахового коледжу імені В'ячеслава Чорновола (довідка про впровадження №123/01 від 24.05.2023 року), Тернопільського апеляційного суду (довідка про впровадження від 24 травня 2023 року № 01-15/107/2023), Головного управління Національної поліції в Тернопільській області (довідка про впровадження від 24.05.2023 №1242/2/06/2023), Управління Служби безпеки України в Тернопільській області (довідка про впровадження від 24.05.2023 № 69/22-4422), Вінницької обласної прокуратури (довідка про впровадження від 26.05.2023 № 10-404ВИХ-23), Адвокатського об'єднання «Самуляк та партнери» (довідка про впровадження від 09.03.2023 року №75).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота виконана здобувачем особисто. Всі висновки, положення та рекомендації, подані в ній, сформульовано на основі особистих досліджень автора. В дисертації використано праці інших науковців, на які зроблено посилання. З колективних наукових праць у дисертації використано лише авторські ідеї та положення.

В наукових працях, опублікованих у співавторстві є значний внесок здобувачки. Зокрема, у роботах: Plakhotniuk N., Koruts U., Doroshenko E. Constitutional restrictions on human rights and freedoms in the development of liberal democracy in Europe – авторкою здійснено аналіз обмеження прав людини в континентальній Європі; обмежень прав людини у східній Європі; Koruts U., Maksymovych R., Shtykun O. Legal grounds for restrictions of human rights in the European Court of Human Rights case-law – авторкою досліджено поняття обмеження прав людини в практиці ЄСПЛ; класифікація прав людини і основ обмеження свобод.

Апробація результатів дисертації. Дослідження виконано й обговорено на кафедрі міжнародного права і порівняльного правознавства Національного авіаційного університету.

Основні положення дисертації обговорювали на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: Конгресі міжнародного та європейського права «Пропаганда війни в міжнародному праві» (м. Одеса, 2018 р., тези опубліковано), XXIII Міжнародній науково-практичній конференції «Формування європейських стандартів, цінностей та безпекового простору – стратегічний напрям Української держави» (м. Київ, 2018 р., тези опубліковано), Міжнародній науково-практичній конференції присвяченій 25-річчю УАМП, "Розвиток науки і практики міжнародного права" та міжнародно-правових читаннях, присвячених пам'яті О. Задорожнього, «Міжнародно-правові аспекти заборони пропаганди війни» (м. Київ, 22 червня 2018 р., тези опубліковано), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід» (м. Тернопіль, 16-17 квітня 2019 р., тези опубліковано), VI Міжнародній науково-практичній конференції «Шості Таврійські юридичні наукові читання» (м. Київ, 5-6 лютого 2021 р., тези опубліковано), Міжнародній науково-практичній конференції «European Potential for the Development of Legal Science, Legislation and Law Enforcement practice» (м. Влоцлавек, Польща, 2021 р., тези опубліковано), Міжнародній науково-практичній конференції «Promotion of social and economic values in the context of European Integration» (м. Кишинів, 2019 р., тези опубліковано), Міжнародній науково-практичній конференції «Economic and social development of Ukraine in XXI century: national vision and globalization challenges: collection of scientific articles» (м. Тернопіль, 2018 р., тези опубліковано), VI Міжнародній науково-практичній конференції «російсько-українська війна: право, безпека, світ» (м. Тернопіль, 29-30 квітня 2022 р., тези опубліковано), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний

досвід» (м. Тернопіль, 28 квітня 2023 рік, тези опубліковано), XX Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених «Економічний і соціальний розвиток України в XXI: національна візія та виклики глобалізації» (19 травня 2023 р, м. Тернопіль, тези опубліковано), II Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальні, економіко-правові та фінансові виклики в умовах глобальних трансформацій» (м. Свалява, Закарпатська обл., 19-20 травня 2023 р., тези опубліковано)

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження опубліковано в 42 наукових працях, зокрема: одній одноосібній монографії, 21 статті, опублікованій у фахових виданнях України з юридичних наук, внесених до наукометричних баз; 5 статтях, опублікованих у зарубіжних виданнях, внесених до наукометричних баз даних; 3 статтях у зарубіжних виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз даних (Scopus/Web of Science); у 12 тезах доповідей на міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Специфіка теми дослідження, його мета і завдання визначили структуру дисертації, послідовність та логіку викладення матеріалу. Робота складається зі вступу, переліку умовних скорочень, п'яти розділів, поділених на шістнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг становить 435 сторінок, з яких: основний текст – 371 сторінок, список використаних джерел – 40 сторінок (474 найменувань), додатки – 16 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1.1. Наукові доробки щодо феноменів пропаганди та пропаганди війни

Пропаганда війни в сучасному світі перетворилася на один із найнегативніших соціальних феноменів, оскільки вона є не лише кримінально караним діянням, а й суттєво впливає на суспільну поведінку та політичний вибір соціуму. Пропаганда війни стала невід'ємним елементом політики агресора Російської Федерації стосовно України, що актуалізує дослідження її як окремої та самостійної наукової категорії. Систематизація й аналіз наших досліджень передбачають і розгляд історизму, де пропаганда війни виступає самостійним предметом.

Розвиток наукових підходів до вивчення категорій «пропаганда» та «пропаганда війни» ми маємо аналізувати під кутом зору дослідження їх сутності, механізмів протидії та способів ідентифікації для подальшого притягнення до відповідальності. Історичний екскурс в етимологію й історизм цих категорій цікавитиме нас лише в контексті явищ, які стали драйверами для появи відповідних суспільно-політичних і соціальних феноменів. Без перебільшення, ці категорії є для нас явищами, які потребують вивчення в динаміці, з урахуванням зовнішнього та внутрішнього середовища (соціуму), в якому їх застосовують, а також в контексті мети їх використання.

Ми будемо окремо вивчати погляди вітчизняних і зарубіжних дослідників цього феномена, висвітлювати різні аспекти вивчення пропаганди війни. Усвідомлюючи, що пропаганда є елементом сучасних гібридних війн, маємо абстрагуватися від того, що вона є елементом системи, зосереджуючись на спробі ідентифікувати її як самостійну дію.

Незважаючи на те, що пропаганда війни є злочином, тривалий час її досліджували у контексті кримінально-правової чи кримінально-процесуальної науки, оскільки насамперед вона є феноменологічним проявом прагнення соціального впливу та політичного панування. Саме тому, аналізуючи дослідження з різних наукових галузей, основний інтерес для нас становить спосіб ідентифікувати це протиправне діяння та засоби попередження, або навіть превентивні, з метою пошуку моделі мінімізації негативних наслідків пропагандистської діяльності.

Пропаганда як окремий цілеспрямований напрям діяльності була використана вперше як прояв потреби ідеологічного впливу Католицької церкви на суспільну свідомість. Так, Папа Григорій XIII у 1579 р. видав папський едикт «De propaganda fide» («Поширення віри»). У 1622 р. Григорій XV створив святе братство «De propaganda fide». У 1627 р. Урбан VIII заснував «Collegium de propaganda» з метою навчання місіонерській діяльності, фактично ж з цього часу Католицька церква розпочала цілеспрямовану пропагандистську діяльність, спрямовану передусім на мінімізацію протестантських рухів [21, с.100].

З цього приводу О. Мустафін стверджує, що пропаганда саме католицького вчення в період дестабілізації християнської релігії стала одним із засобів протистояння будь-яким єретичним течіям. З одного боку, це сприяло становленню єдності європейських країн під проводом саме Риму та католицького віровчення як пануючої суспільної ідеології [161].

Отже, «пропаганда» з'являється як один із факторів поширення суспільно-політичних цінностей на всьому Європейському континенті. Подібний висновок демонструє, що пропаганду можуть використовувати не лише як засіб впливу, а й як психологічну зброю, здатну впливати на суспільний вибір і соціальну спрямованість громадськості чи навіть цілої нації.

Сучасна українська історіографія дослідження феномена пропаганди війни має незначну історію, позаяк вітчизняні науковці досягли суттєвих

результатів – як доктринальних, так і практичних. Так, О. В. Литвиненко розглядає пропаганду як феномен, спрямований на зміну інформаційного простору соціуму з метою впливу засобами, які здебільшого викривляють дійсність і створюють у суспільства хибне уявлення про ті чи інші речі, стосовно яких запроваджується пропаганда [136, с.172]. Фактично, дослідник аналізує її як засіб інформаційного впливу на суспільство з метою зміни його ставлення до певних подій чи явищ, роблячи акцент на деструктивному елементі пропаганди.

В. В. Заборовський та О. М. Желтобородов досліджують пропаганду як вплив на свідомість (підсвідомість), на політичні й ціннісні орієнтації об'єктів (груп об'єктів) за допомогою поширення поглядів та ідей з метою формування світогляду, що відповідає інтересам зацікавленої сторони. Пропаганду війни вони розглядають як використання інформаційних каналів в інтересах політичної підтримки військових дій і загальних цілей, які ставлять собі воюючі сторони. Конверсійна пропаганда – масований пропагандистський вплив на ціннісні орієнтації людини або груп людей з метою зміни їх установок, відносин, суджень і поглядів на політику, котру проводить вище військово-політичне керівництво країни. У воєнний час головною метою конверсійної пропаганди є зміна ставлення населення і військовослужбовців до характеру війни зі своєї сторони та визнання її несправедливою, агресивною зі сторони супротивника [66, с.214].

О. В. Литвиненко, а пізніше В. В. Заборовський з О. М. Желтобородовим фактично створюють сучасний доктринальний простір для дискусії стосовно визначення «пропаганди війни» як феномена науки кримінального права.

Д. Павлов суттєво змінив підходи до вивчення пропаганди війни, розкриваючи її як засіб політичного впливу, хоча і незаконний, однак доволі ефективний з погляду зміни політичної реальності [182, с.329].

Розгляд пропаганди війни в політичній площині, на нашу думку, суттєво розширює коло осіб і можливості для кваліфікації ступенів тяжкості вини, а

отже, і покарання, з урахуванням політичної ваги та значущості політичних посад тих чи інших осіб, які поширюють пропаганду війни. Або навіть ідентифікації таких осіб та їх місця у складі політичних еліт у разі, коли вони формально не обіймають політичної посади, але мають беззаперечний авторитет.

На думку С. Шпилик, «пропаганда – це систематична діяльність, яка передбачає формування потрібного сприйняття аудиторією наданого їй повідомлення, маніпулювання процесом роздумів аудиторії, спрямовування поведінки аудиторії в напрямку, вигідному пропагандисту.

Пропаганда війни – підбурювання до застосування збройної сили проти іншої держави або етнічної групи, розпалювання шовіністичних настроїв на підтримку агресії» [285, с.180]. Дослідниця вважає, що вона є крайньою формою політичного впливу на суспільну свідомість з метою радикальної зміни суспільно-політичного устрою. Політичним інструментарієм пропаганди війни вона розглядає насамперед діяльність політичних партій, ЗМІ, а також неурядових організацій, які свою діяльність спрямовують на просування інтересів третіх країн.

Своєю чергою, В. М. Фурашев і В. М. Поперечнюк, досліджуючи феномен пропаганди війни, аналізували переважно праці зарубіжних науковців стосовно змісту та характеру діяльності, яка охоплена цим поняттям: «...спосіб подання інформації для цільових аудиторій, який її викривляє або змінює з метою формування бажаного для власника інформації стану суспільної свідомості». Тому пропаганду війни вони розглядають насамперед як хибний, упереджений спосіб створення суспільного уявлення щодо виправдання ведення війни [276, с.118].

В. О. Васишин під пропагандою вважає певну форму комунікації, яка «виражається в поширенні фактів, аргументів, чуток та інших відомостей з метою впливу на стан суспільної думки чи громадської позиції та її формування/«переформування» в інтересах того, хто здійснює зазначену пропаганду» [18, с.101]. Отже, пропаганду війни дослідник розуміє як

заздалегідь сплановане викривлення інформації з метою виправдання воєнної агресії або її обґрунтування.

У цьому ж контексті вважаємо, що пропаганда війни – це активна протиправна діяльність, під якою розуміють будь-які прояви виправдання активної агресії однієї держави проти іншої, або однієї соціальної, етнічної групи проти іншої [105, с.120]. Ставимо домінуючим імперативом пропаганди війни її кримінологічний аспект, протиправність, тобто усвідомлене порушення пропагандистами встановленого правопорядку шляхом виготовлення, поширення та ретрансляції в суспільстві закликів, виправдань воєнної агресії чи в інший спосіб обґрунтування протиправного геноциду, етноциду тощо.

Слід звернути увагу, що цілий пласт досліджень феномена «пропаганда війни» з'явився в період 2014–2016 р., після прямої агресії Росії щодо України та окупації частини території суверенної Української держави. Основний тренд цих досліджень – пропаганду війни розглядали не як самостійний злочин, а як засіб ведення власне війни. Так, І. В. Феськов виводить тезу, що пропаганда війни – це форма психологічного тиску, застосування якого передбачає «шантаж, погрози переслідувань, репресій, вбивств та ін., доведення до об'єкта відомостей про реальні чи надумані загрози та небезпеки, здійснення терористичних актів та диверсій» [273, с.67].

А. С. Дорошенко та Ю. О. Горбань доходять висновку, що пропаганда війни – це засіб ведення сучасних гібридних війн без прямих агресивних воєнних дій, коли супротивник через механізм пропаганди здійснює відкрите протистояння. Водночас у сторонніх спостерігачів складається хибне уявлення, що саме супротивник, тобто об'єкт агресії з боку агресора, стає першим, хто вчиняє агресивні дії, які за міжнародним правом визнані воєнними діями [56, с.24; 41, с.138].

Л. П. Макаренко, а пізніше Л. Є. Смола розкривають зміст пропаганди війни через протиправний інформаційний вплив на суспільство з метою створення уявлення, що саме війна є єдиним виходом із ситуації конфронтації,

що склалася між державами або між різними етнічними чи національними групами [141; 249, с.50].

Свою чергою В. Ф. Ткач доходить висновку, що пропаганда війни є не стільки самостійним злочином, скільки прямим актом агресії стосовно країни чи етнічної групи, оскільки виступає засобом ведення інформаційної війни [265, с.104]. Тобто названі вітчизняні вчені пов'язують пропаганду війни (як кримінальне протиправне діяння) з іншими військовими злочинами, а також визначають її як засіб ведення нового виду війн: гібридних та інформаційних, які є новим проявом не стільки військової думки, скільки спробою приховування засобами пропагандистської діяльності скоєння реальних військових злочинів.

З цих позицій пропаганда війни уявляється нами не просто самостійним злочином, а засобом ведення війни, що, своєю чергою, виступає самостійним предметом доказування при притягненні до відповідальності за інші види військових злочинів, у тому числі за ті, що передбачають відповідальність у міжнародному трибуналі. У такому разі сутність феномена «пропаганда війни» суттєво розширюється, набуваючи нових рис, які, не ускладнюючи застосування кримінальної відповідальності за національним законодавством, перетворюють таку відповідальність на встановлений факт скоєння більш жорстоких і тяжких військових злочинів.

Про це у своїх дослідженнях зазначає, зокрема, О. В. Дарморіз, вважаючи, що країна, яка стала предметом агресії, повинна використовувати доказування фактів пропаганди війни стосовно себе на національному рівні як перспективний засіб доведення винуватості осіб у скоєнні міжнародних військових злочинів [45, с.34].

Таку позицію, але вже на рівні державної політики, обґрунтовує і Д. В. Дубовий. Учений вважає, що «протидія пропаганді війни є елементом державної інформаційної політики України в умовах гібридного миру. В той час як злочини пропаганди повинні переслідуватися в межах національної політики розвитку кримінального права та процесу» [60, с.93]. Ми погоджуємося з його думкою, оскільки вважаємо, що протидіяти пропаганді

війни можна в найбільш ефективний спосіб шляхом формування цілісної системи загальнодержавних заходів і механізмів, зокрема кримінально-правового характеру.

Вирішальними для розуміння процесу пропаганди є соціальні інтереси її суб'єкта, їх співвідношення з інтересами всього суспільства та окремих груп, яким вона адресована. Це визначає її зміст і впливає на вибір форм, методів і засобів пропаганди. Вона виконує функцію поширення знань, що є фундаментальною основою прийнятних, з погляду активних політичних суб'єктів, ідеологічних установок. Специфіка пропаганди полягає в тому, що наслідки її впливу мають проявлятися через деякий час, а пропагандистську інформацію завжди подають крізь призму інтересів конкретних соціальних груп, тобто крізь призму ідеології [132, с.73].

На думку Ж. З. Денисюк, «під пропагандою доцільно розуміти політично мотивований інформаційно-психологічний вплив на емоційно-вольову сферу масової свідомості, за допомогою якого впроваджують політичні ідеї, погляди й установки, формується політична поведінка» [47, с.49]. Тому дослідниця, розглядаючи пропаганду війни, вказує насамперед на обов'язкову наявність політичної складової цього феномена. Водночас ідентифікація такої складової, на наше переконання, сприяє пошуку реально зацікавлених у поширенні пропаганди груп впливу, а отже, осіб, яких можна ідентифікувати як суб'єктів такого злочину, причому їх роль у злочині визначатиметься на рівні змовника. Такий підхід розширює суб'єктний склад аналізованого нами кримінально караного діяння, що можна вважати одним із найбільш перспективних напрямів подальших досліджень.

Отже, підсумовуючи викладене вище, маємо констатувати, що розвиток сучасної вітчизняної історіографії феномена «пропаганда війни» пов'язаний із особливостями суспільно-політичного устрою нашої держави, а також з історичним періодом перебування її під гнітом Радянської держави. Тому доцільно зазначити, що перші дослідження пропаганди війни як негативного феномена з ознаками кримінально караного діяння здійснювали ще радянські

вчені в 1950–1990 рр.. Водночас вони стосувалися лише пропаганди як сукупності дій представників нацистських політичних рухів, зокрема Третього Рейху під час Другої світової війни. Радянська доктрина кримінального права не знала злочину «пропаганда», оскільки радянські чиновники використовували її як інструмент просування комуністичних цінностей та способу створення хибного уявлення у західного світу про «заможне» життя «совєтов».

Тому першим етапом історіографії пропаганди війни ми вважаємо період до 2001 р., до ухвалення Кримінального кодексу України. Тоді з'явилися перші наукові роботи, в яких політичний феномен «пропаганда» почали розглядати як засіб ведення війни, як самостійну агресивну діяльність, а пропаганду війни – як злочин, визнаний світовою спільнотою, але поки не імплементований у кримінальне законодавство незалежної України.

Другий етап розвитку наукових досліджень феномена «пропаганда війни» ми пропонуємо обмежити 2001–2013 рр., коли відбувався доволі пасивний розвиток кримінально-правового дослідження злочину «пропаганда війни» через його новелізацію. У цей період формується стійке доктринальне дослідження структури кримінальнокараного діяння «пропаганда війни» в класичних традиціях науково-практичного коментування положень кримінального закону. Основний акцент у дослідженнях спрямовували на встановлення всіх елементів злочину, а також на вивчення практик та історії притягнення до відповідальності за цей злочин у закордонних країнах, практики міжнародного кримінального переслідування військовими трибуналами.

Третій етап (2013–2016 рр.) ознаменувався актуалізацією досліджень пропаганди війни як одного із найбільш шкідливих кримінальних правопорушень у контексті агресії Росії проти України. Дослідження цього періоду характеризуються такими елементами:

- пошук механізмів реалізації дій щодо пропаганди війни та причинно-наслідкових зв'язків з її результатами;

- виокремлення пропаганди війни як самостійного злочину та відмежування його від засобів скоєння більш тяжких воєнних злочинів;
- пошук методик кваліфікації та детермінації кримінальнокараних дій як пропаганди війни.

У цей період з'являються численні наукові дослідження політичного аспекту пропаганди війни, що в подальшому стане важливою кваліфікаційною ознакою для притягнення до відповідальності за цей злочин осіб, що обіймають політичні посади.

Четвертий етап ми ідентифікуємо в межах 2016–2022 рр., до нового витку воєнної агресії Росії проти України. У цей період пропаганда війни набула небачених масштабів. У політичній і громадській площині цей феномен перетворюється на засіб скоєння інших воєнних злочинів, а також на засіб загострення міжнаціональних, міжетнічних, міжконфесійних і міждержавних конфліктів. Все це у сукупності визначає актуальність, важливість і глибину доктринальних досліджень пропаганди війни як кримінально караного діяння та потребу посилення відповідальності за цей злочин. У цей же період пропаганду війни розглядають як елемент ведення інформаційних і гібридних війн, вона стає не лише елементом, а й засобом скоєння масштабних воєнних злочинів у мирний час, гібридність яких потребує розкриття.

Останній етап – з лютого 2022 р. і по теперішній час. Це період, коли розвиток досліджень пропаганди війни пов'язаний із розробленням практичного інструментарію притягнення до відповідальності за нього не лише на національному рівні, а й в подальшому і в міжнародних трибуналах, створених для військових злочинців російсько-української війни.

Аналіз закордонної історіографії дослідження пропаганди війни як кримінально караного діяння слід розпочати передусім у зв'язку цього феномена з наслідками Першої та перебігом Другої світових війн. Головний акцент ми спрямовуватимемо на роль США у цих війнах, а також на спосіб і цілі першочергового вступу в них, подальшої ідентифікації США та їх

громадян як світового лідера в боротьбі за мирний спосіб міждержавних відносин.

Так, М. Кірні у своїх фундаментальних дослідженнях феномена пропаганди робить доволі цікавий висновок, що в період наукових пошуків між 1914 та 1939 рр. характерним є негативне ставлення до пропаганди в принципі. Насамперед через асоціації цього слова з діями, які здійснювали у воєнний час і засуджували як такі. Ба більше, участь у війні деякі держави розглядали як помилкову. Таке ставлення певною мірою могло посилюватися недовірою протестантів до католицизму, з яким це слово першочергово асоціювалося [372, с.186].

Американський дослідник у своїх роботах спирається переважно на американських юристів і політичних оглядачів тих часів [372; 391], які досліджували не стільки зміст пропаганди як протиправної діяльності, скільки намагалися встановити негативний ефект від її поширення.

Одним із перших сутність і «цінність» пропаганди розкриває В. Бертольд, зазначаючи на прикладі міжвоєнного часу, що уряди в усьому світі вважають важливішим створювати ефективну пропаганду політичних, соціальних та економічних проблем, з якими стикаються їхні громадяни, ніж їх вирішення. Пропагандистське протистояння між націями досягло такого розмаху, що кожен уряд використовує певний засіб, щоб захистити своїх громадян від зовнішнього впливу ворожої пропаганди, яку він може вважати антипатичною щодо власних цілей пропаганди. Уряди звернулися до цензури як до неоціненого чинника у фільтрації «чужих» впливів, які заважають ефективності суто національної пропаганди [300, с.425]. Остання теза демонструє одночасну утилітарність цензури, ідентифікуючи її як один із найбільш ефективних інструментів протидії пропаганді. Водночас цензуру використовували тривалий час як один із засобів пропаганди, але в такому разі вона слугувала цілям виправдання політики національного уряду, а її застосування свідчило про слабкість чи програшність позицій, порівняно з супротивником.

Уперше на пропаганду війни як на злочин звернув увагу Г. Петерсон, досліджуючи феномен її впливу на світ у період Першої світової війни, коли вона стала інструментом долучення нових країн до конфлікту. Цікаво, що науковець критикує власний уряд у зв'язку з тим, що США, піддавшись пропаганді війни, вступили в конфлікт [418, с.111]. Саме на цьому етапі американської історії дослідник уперше розкриває згубний вплив пропаганди війни на суспільно-політичні відносини та на громадський порядок, що згодом знаходить своє відображення вже в працях його послідовників.

Так, Г. Бел пропаганду війни розглядає як спосіб втягування націй, етнічних груп, країн у глобальні конфлікти [297, с.131]. Водночас не вбачає пропаганду війни самостійним злочином, вважаючи, що це - спосіб скоєння інших воєнних злочинів.

Своєю чергою, Г. Темпл визначає пропаганду як систематичну форму «цілеспрямованого переконання, яке намагається вплинути на емоції, погляди, думки та дії певної цільової аудиторії з політичною, ідеологічною чи комерційною метою через контрольоване передання односторонніх повідомлень» [453, с.798]. Уперше термін «пропаганда» набув комерційного змісту, що стало в подальшому витком для таких понять, як реклама, маркетинг і промоушен.

Але цінність підходу Г. Темпла полягає в тому, що він уперше звернув увагу, що пропаганда змінює систему цінностей та уподобань суспільства. Цю тезу розвивають у своїх дослідженнях Г. Чілдз [327, с.173] та Ф. Браун [306, с.315], які доходять до важливого, але суперечливого висновку, що пропаганда Першої світової війни і пропаганда в міжвоєнний період вплинули на світогляд американців, деформували систему їх цивілізаційних цінностей із пацифістської країни в бік самоідентифікації як нації «всесвітнього поліцейського». Такі трансформаційні зміни на рівні суспільства та аксіологічного виміру праворозуміння створили передумови для пошуку правового обґрунтування ідеї гегемонії США, що, своєю чергою, стало новим витком і проявом пропаганди.

До речі, про такі суперечливі висновки зазначає Дж. Уеслер, який на прикладі дій Німеччини на початку Другої світової війни демонструє вплив пропаганди війни на американське суспільство, але він спрямований на протидію війні, тобто на необхідність вступу у війну з метою закінчення насильства з боку А. Гітлера [468, с.560]. Такий унікальний погляд на конструктивний ефект пропаганди війни ми знаходимо в роботах Д. МакГолдріка, який аналізував феномен пропаганди війни як засіб створення певного уявлення недопустимості її поширення, а тому необхідності взяти участь у цій для якнайшвидшого закінчення [390, с.149]. Ми такий підхід не поділяємо, вважаючи, що пропаганда війни є виключно кримінальнокараним діянням і не має жодного позитивного ефекту.

Після Другої світової війни основний акцент у дослідженнях пропаганди та пропаганди війни зміщується на протидію поширенню комуністичної ідеології в глобальному вимірі з боку Радянського Союзу.

СРСР йшов попереду США в пропагандистській війні. В Радянському Союзі пропаганду використовували як засіб досягнення власної мети. На думку радянського уряду, спосіб збереження миру полягає у встановленні фізичного поліцейського контролю над дедалі більшою територією, доки весь світ не об'єднається. США прагнули до впорядкованого світу шляхом зміцнення добровільної асоціації держав, а саме Організації Об'єднаних Націй, яку Радянський Союз прагнув знищити, зокрема шляхом поширення пропаганди війни та демонстрації неспроможності ООН чи будь-якої іншої міжнародної організації їй протистояти [292, с.7]. В подальшому на прикладі України ми бачимо, що саме така неспроможність стала драйвером поширення Росією пропаганди війни – як у власному соціумі, так і в експорті цього нарративу на своїх союзників та світову спільноту.

Ж. Еллюль з цього приводу доходить висновку, що США використовують горизонтальну пропаганду (поширення ідеї рівності методами заохочення), а Радянський Союз – вертикальну пропаганду, тобто класичний варіант пропаганди, коли аудиторія піддається суттєвому впливу

через активне поширення відверто неправдивої інформації, яка формує ідеологічні контури певного політичного явища [339, с.118]. Як це не дивно, така активна протиправна форма пропаганди найбільш повно знайшла своє відображення під час загострення протистояння між Північною Ірландією та Великою Британією.

Так, П. Мадден зазначає, що пропаганда війни перетворюється на активну та дієву зброю, яка здатна впливати на суспільство таким чином, що, пропагуючи насильство, політичні групи можуть досягнути власних цілей без його реального застосування [386, с.104]. У цьому концепті відображена основна ідеологема не лише Радянської імперії, а й сучасної Росії, яка полягає у використанні пропаганди війни як засобу шантажу. Водночас варто відзначити його ефективність під час певних періодів світової історії.

Одним із таких прикладів є пропаганда війни у Південній Африці як засіб поширення політики апартеїду. Так, на думку Е. Віндріча, її використовували як засіб залякування мас, поширення негативного уявлення про політичний режим, який діятиме в ПАР у разі порушення наявного балансу сил, тобто наявної політики апартеїду [472, с.54]. Квінтесенцією застосування пропаганди війни як інструменту політичного тиску та засобу шантажу чи залякування стала операція 1991 р. у Перській затоці, коли сили США, використовуючи контрпропаганду на пропагування С. Хусейном війни в Кувейті, демонстрували здатність останньої виступати елементом нового типу війн – інформаційних війн, про що роблять висновок багато західних дослідників.

Так, П. М. Тейлор, який визначив інформаційну війну як війну знань, ключовим елементом котрої є здатність армії супротивника та його соціуму протистояти пропаганді через знання реальних фактів та історичної дійсності, не довіряючи пропагандистським наративам [452].

Р. Шафранські з цього приводу зазначав, що інформаційна війна є війною пропаганди, коли переможцем стає той, хто здатен розвінчувати пропагандистські міфи супротивника. У такій війні пропаганда – «це умисні,

систематичні спроби змінити сприйняття, маніпулювати пізнанням та спрямовувати поведінку для досягнення реакцій, які ведуть до бажаного наміру пропагандиста» [450].

Після 1991 р. пропаганда війни набула нового акценту. Так, спочатку Б. МакНеір [393, с.686], а потім Т. Шоу демонструють, що вона сама собою виступає засобом ведення інформаційної війн. Тобто її ефект виявляється через сукупність негативних наслідків не стільки пропаганди, скільки подальших дій, пов'язаних із її застосуванням [441, с.65].

Пропаганда війни стає настільки ефективним засобом ведення інформаційної війни, що Р. Вентреска порівнює її, як інструмент ліберальних демократій, із засобами, які застосовували фашистські режими [465, с.242]. Про таку ж її «ефективність» роблять висновки у подальшому Ф. Гофман, який визначає її як стратегічний напрям подальших війн майбутнього, а не як самостійної форми ідеологічного протистояння [356, с.213], та Ч. Трім, який зазначає, що пропаганда війни – це засіб ведення війни без її фізичного нищівного прояву [461, с.575]. Такий розвиток наукового дискурсу обумовив подальший етап досліджень пропаганди війни як самостійного злочину, з дослідженням його складу, механізму кваліфікації та криміналістичними аспектами притягнення до відповідальності за його скоєння різних суб'єктів, залежно від ролі, яку вони виконують.

Так, одним із перших концепт «пропаганда війни» як важливий елемент доказування фактів скоєння воєнних злочинів використовує у своїх дослідженнях Т. Мендель. Причому він зауважує, що пропаганда війни є самостійним злочином, що прямо зазначено в міжнародно-правових актах, а також в більшості національних законодавств. Однак дослідник доходить висновку, що цей злочин є складним з погляду кваліфікації протиправного діяння, а складність полягає в тому, щоб не підміняти дії, які охоплені визначенням «пропаганда війни», діями, які становлять об'єктивну сторону більш тяжких воєнних злочинів [394, с.418]. Ми вважаємо, що саме ця праця поставила ключове завдання дослідження пропаганди війни як самостійного

кримінально караного діяння, точної кваліфікації його об'єктивної сторони та відмежування від інших злочинів.

Подальший розвиток цього напрямку історіографії пропаганди війни простежується в роботах Т. МакГонала, який детермінує її як протиправну діяльність, основною характерною рисою якої є наслідки, що охоплюють собою настання певного стану розвитку соціуму, в якому домінуюча ідеологія призводить до негативних наслідків – зростання рівня міжкультурної, міжетнічної, міжнаціональної та інших видів агресії [392, с.145]. Власне, такий підхід – оцінка наслідків скоєння злочину «пропаганда війни» – є одним із найбільш доцільних у сучасній вітчизняній науці кримінального права.

Але найбільшого розвитку історіографія пропаганди війни набула після нападу Росії на Україну в 2014 р. та початку тривалої російсько-української війни. Так, К. Хартер зауважує, що пропаганда війни є не лише злочином, який інтерпретується національним кримінальним законодавством, а й злочином, який насамперед має міжнародне значення. «Держава та її правова система поміщені в центр масової репрезентації пропагандистських наративів, спрямованих на розпалення міжнаціональної ворожнечі, які все частіше розглядають (особливо у кримінальному праві та юридичних дискурсах) як злочини проти державності, а не лише проти індивідуумів чи соціуму. Тому держава має бути захищена від них на міжнародно-правовому рівні. На такому рівні репрезентація пропаганди війни відповідає розвитку кримінального права та юридичних дискурсів, використовуючи схожі елементи з таким проявом вкрай негативної поведінки, як геноцид» [354, с.316]. Ми погоджуємося з такою позицією, вважаючи, що саме пропаганда війни найчастіше і призводить до більш жорстких і негативних проявів воєнних злочинів, у тому числі геноциду.

У цьому контексті Н. Шлосер стверджує, що агресія Росії проти України є нічим іншим, ніж логічним наслідком поширення імперської ідеології, основним інструментом якої є пропаганда, а пропаганда війни – крайнім проявом імперської політики. І основною метою такої політики

дослідник визначає не стільки становлення імперського домінування, скільки створення ілюзорності переваг власної ідеології над ідеологіями інших більш успішних і розвинутих країн [328, с.55]. Такий вимір застосування пропаганди війни як інструменту досягнення політичних цілей, на наш погляд, яскраво розкриває міжнародно-кримінальний аспект цього злочину, котрий полягає в необхідності переслідування за подібні злочини не лише на національному, а й на міжнародному рівні, для демонстрації непорушності світового порядку та непохитності правових засад існування мирних міждержавних відносин.

Дж. Арндт розкриває тут інший аспект – слабкість і недієвість національних норм і засобів кримінального переслідування стосовно держави агресора та її політичного керівництва [294, с.323]. Це цілком об'єктивний та обґрунтований висновок, який ми підтримуємо і який дослідник демонструє на прикладі Нюрнберзького і Гаазького трибуналів щодо політичного керівництва Третього Рейху та Югославії за їх злочини проти своїх народів і сусідніх держав. Пропаганда війни як самостійний склад злочину тоді мав лише фрагментарний прояв, але виступав додатковим елементом доказування вини осіб у скоєнні інших воєнних злочинів.

У рамках історичного конфлікту в Україні, який почався в 2013 р. та який західні ЗМІ широко описують як зіткнення в стилі «холодної війни» між Російською Федерацією й альянсом США/НАТО, дослідження пропаганди війни здійснюють в напряму ідентифікації протиправної діяльності з використанням соціальних медіа як платформи для пропагандистської війни. Пропаганда війни, розгорнута по всьому світу державними та недержавними суб'єктами, виступає засобом маніпулювання суспільним сприйняттям подій, контролюючи поширення наративів, що викривляють образ країни, котра захищається. Такі наслідки застосування пропаганди війни демонструють її нищівний деструктивний вплив, а тому потребують розвитку засобів швидкого притягнення до відповідальності осіб, які її поширюють [301, с.132].

Ми повністю погоджуємося з таким висновком і вважаємо, що дослідження кримінально-правової природи пропаганди війни саме в цьому

аспекті – поєднанні з розробленням дієвих заходів міжнародного кримінального переслідування, дадуть змогу суттєво підвищити ефективність системи національного кримінального переслідування за аналізований злочин.

Наразі проблема непритягнення до кримінальної відповідальності за пропаганду війни в масових масштабах полягає не стільки в слабкості системи вітчизняного правосуддя чи складності доведення факту скоєння такого злочину, скільки в недопустимості неправильної кваліфікації відповідного роду діянь серед суміжних кримінально караних діянь, зокрема геноциду тощо. Таким чином, зарубіжна історіографія дослідження феномена «пропаганда війни» через призму доктрини кримінально-правової науки та науки міжнародного кримінального права продемонструвала необхідність подальшого розвитку наукових пошуків, спрямованих на встановлення причинно-наслідкових зв'язків між способами скоєння злочину та його негативними наслідками. Особливої уваги потребують визначення масштабів таких наслідків, а також способи ідентифікації не лише виконавців, а й замовників таких злочинів, якими найчастіше виступають особи, що є представниками політичного керівництва країни-агресора.

Закордонна історіографія поняття «пропаганда війни» пов'язана не стільки з кримінально-правовою його природою, скільки з суспільно-політичною. Незважаючи на те, що саме американські дослідники, зокрема К.Петерсен, пропаганду війни визнають злочином, до такого висновку можливо було прийти лише через аналіз політичного впливу пропаганди на участь США в Першій світовій війні.

На наше переконання, системний аналіз історіографії феномена «пропаганда війни» перший період визначає в межах 1914–1939 рр. У цей період більшість дослідників розглядають пропаганду як засіб впливу на суспільство з метою демонстрації політичного домінування державної ідеології на національному рівні над іншими закордонними ідеологіями, частіше ворожими. Стосовно пропаганди війни, то її розуміють як домінування однієї ідеології над іншою з метою поширення власних

національних інтересів на інші країни, найчастіше в агресивний спосіб. Тобто пропаганда війни в цей період ще не сформувалася як сукупність протиправних дій, але вже набула негативного забарвлення.

Другий період, 1939–1945 рр., демонструє розвиток пропаганди війни виключно як протиправної діяльності, що тягне за собою надзвичайні масштаби негативних наслідків глобального характеру. Їх сутність полягає у стимулюванні міждержавного, міжетнічного та міжкультурного протистояння. Саме в цей період пропаганда війни оформлюється в самостійне протиправне кримінальнокаране діяння, яке полягає в сукупності дій, спрямованих на виготовлення, створення, поширення будь-яких матеріалів та інформації, націлених на досягнення негативних наслідків, найчастіше у вигляді фізичного знищення обраного політичним керівництвом країни ворога.

Третій етап розвитку історіографії пропаганди війни припадає на період Холодної війни та охоплює часову межу з 1946 р. по 1991 р. У цей період пропаганда проявлялася в активній протидії поширенню комуністичної та демократичної ідеологій. Причому західні дослідники спрямовували свій науковий акцент на розгляд пропаганди війни як засобу досягнення політичних та ідеологічних цілей двох таборів, які стали сторонами в Холодній війні.

Наступний період – 1991–2001 р., – характеризується дослідженням пропаганди війни як одного з засобів ведення інформаційної війни, що стало можливим, починаючи з кампанії в Перській затоці. Використання пропаганди суттєво розширило інструменти та можливості ведення інформаційної війни як сукупності дій, що супроводжували активну фазу військової кампанії США. Таким чином, вона перетворилася на засіб виправдання воєнної агресії.

П'ятий етап історіографії пропаганди війни ми пов'язуємо з 2001–2014 рр., що передували вторгненню Росії в Україну, він ознаменував пропаганду війни як одну із форм ведення гібридної війни. У цей період

пропаганда війни набула усталеного значення як воєнний злочин, саме в такому контексті надалі цей феномен і досліджували.

Останній період, з 2014 р. по теперішній час, характеризується поглибленим дослідженням пропаганди війни і як самостійного злочину, і як способу вчинення інших воєнних злочинів. Але основний акцент спрямований на визначення складу злочину пропаганди війни як міжнародного воєнного злочину, який стає основним видом протиправної поведінки політичного керівництва країни-агресора.

1.2. Методологічні особливості аналізу феномена пропаганди війни та його правового відображення

Сучасний етап доктринального дослідження феномена пропаганди війни набуває нової актуалізації та вимагає трансформації традиційних підходів. Враховуючи особливості предмета нашої роботи, пропаганда війни вимагає дослідження не лише як склад злочину, а й як особливий кримінально-правовий та суспільно-політичний феномен, що дасть змогу детермінувати особливості механізму її прояву, зародження, реалізації та впливу на кінцеву аудиторію.

Сучасні суспільно-політичні реалії, обумовлені вторгненням Росії в Україну та веденням війни проти українського народу, проблематика дослідження феномена пропаганди суттєво змінюють основні тренди та цілі. Пропаганда війни перетворюється на засіб війни, набуваючи нових абрисів, така гібридно-інформаційна війна має надзвичайно руйнівні наслідки для суспільної свідомості.

Традиційна доктрина кримінального права менше уваги приділяла таким негативним наслідкам, вважаючи, що суть злочину полягає в порушенні усталеного правопорядку та недопущенні реалізації подібної поведінки в майбутньому. Той вплив, який пропаганда війни здійснює в сучасних умовах воєнного стану на різні категорії населення, несе в собі нові ризики, а тому

підходи до кваліфікації такого злочину, визначення його суб'єктно-об'єктної сторони тощо – вимагає розробки нового методологічного інструментарію та моделей кримінологічного вивчення особи злочинця, мети злочину.

Крім того, слід акцентувати увагу і на міжнародно-правовому контексті дослідження пропаганди війни як злочину. Його метою є визначення недоліків відображення пропаганди війни в міжнародних актах, механізмів притягнення до відповідальності, а також недоліків загальносвітової архітектури моделі притягнення до відповідальності за воєнні злочини саме на прикладі пропаганди війни. Аналізуючи феномен пропаганди війни на міжнародному рівні, ми маємо постійно екстраполювати його на рівень національного законодавства, закріплюючи в ньому найбільш прогресивні правові елементи, які дадуть змогу більш ефективно протидіяти такому злочину та кваліфікувати його, притягуючи до відповідальності винних осіб та їх пособників. Кримінально-правовий статус останніх у сучасних умовах воєнного протистояння російській агресії набуває нових рис і значення.

Таким чином, вивчення нами методологічного інструментарію до аналізу проблеми правового закріплення пропаганди війни та кримінально-правової ідентифікації всіх без винятку випадків такої злочинної поведінки, як, власне, і кваліфікація такого злочину, здійснюватиметься за наступними напрямками:

- вивчення методологічних підходів науковців до кваліфікації пропаганди війни як кримінально-караної поведінки та як особливого суспільно-політичного феномена, який на міжнародному рівні має надзвичайно негативні наслідки;

- вивчення методів пізнання міжнародно-правової природи пропаганди війни як сучасного прояву відкритої агресивної війни;

- аналіз методологічного інструментарію дослідження правової природи та сутності пропаганди війни як злочину, який детерміновано на рівні національного кримінального законодавства, дослідження його складу та кваліфікаційних ознак;

– вивчення підходів міжгалузевого пізнання негативного суспільного ефекту та правової шкоди, якої завдає пропаганда війни, особливо з урахуванням сучасних тенденцій військового протистояння російській агресії у всіх без винятку сферах суспільного буття.

Останнє стосується так званого інформаційного виміру, в якому пропаганда війни, виступаючи самостійним злочином, одночасно ідентифікується і як один із найефективніших засобів ведення війн.

Досліджуючи зміст та склад злочину пропаганда, М. Б. Шевців, К. А. Гончарук, а також окремо від них С. С. Драбюк активно використовують синтез методу діалектики та системного підходу. Так, перші двоє дослідників, користуючись методом діалектики, зауважують що «в історичній ретроспективі пропаганду завжди використовували для маніпуляцій народною свідомістю і лобіювання елітами власних інтересів. Крайня форма такої маніпуляції завжди приводила до суспільно-політичної нестабільності та класової боротьби» [283, с.119].

На думку ж С. С. Драбюк, «з часом пропаганда лише набирала обертів та абрисів явно агресивної поведінки і сьогодні доцільно говорити вже про цілу систему протиправного впливу на свідомість суспільства, яку використовують тоталітарні або авторитарні режими для досягнення своїх агресивних цілей» [57, с. 155–157]. Таке поєднання діалектичного методу із системним аналізом розкриває те, що вона є явищем суспільним, масованим, а у випадку кожної конкретної особи – діянням караним та протиправним. Ми маємо додати до цього лише те, що пропаганду війни найчастіше здійснює група осіб, до того же масовано, оскільки використання її елітами чи режимами передбачає долучення до такого процесу широкого кола осіб – виконавців.

У цьому контексті варто звернути увагу на надзвичайно цікаві методи дослідження феномена пропаганди, які використовують англійські й американські дослідниками та які не мають аналогів у вітчизняній науці, – методи історико-соціального аналізу. Так, М. Спрул, визначаючи пропаганду

як негативне явище акцентує увагу на тому, що її реалізує ціла соціальна група стосовно іншої соціальної групи. Зв'язки та відносини в такій групі дотичні або тотожні до відносин в організованій злочинній групі [246].

Своєю чергою чергу А. Нільсен стверджує, що основний зміст пропаганди саме як протиправного діяння полягає у створенні передумов для примусового, часто оманливого змісту суспільного й індивідуального сприйняття історичної реальності. У такому контексті пропаганда в історичній перспективі переростає в пропаганду війни та згодом в агресивну війну [144]. Такий підхід дає можливість зробити важливий акцент на тому, що пропаганда відрізняється від іншого впливу на суспільну думку активним використанням таких засобів, як маніпуляція, викривлення або фальсифікація даних, створення заздалегідь хибного сприйняття правової реальності.

Ж. З. Денисюк аналізуючи пропаганду в міжгалузевому вимірі, пропонує використовувати методи класифікації, групування, узагальнення, щоб виокремити саме той вид пропаганди – пропаганду війни, який має суспільно небезпечні наслідки та дійсно порушує правовий режим в державі [47, с.48]. Метод класифікації демонструє, що пропаганда це не завжди злочинна діяльність, але її крайня форма – пропаганда насильства, війни тощо є суспільно небезпечним кримінально караним явищем і не може ототожнюватися лише з одним індивідом (злочинцем), оскільки має соціальну природу.

Д. Павлов активно звертається до методів історизму, зокрема ретроспективи, порівняння. Дослідник проводить аналогію між пропагандою Третього Рейху під час Другої світової війни стосовно Радянської імперії, пропагандою СРСР та пропагандою сучасної Росії щодо України [182, с. 329]. Дослідник робить надзвичайно простий, але влучний висновок про те, що якщо доктрина кримінального права Радянського Союзу визнавала пропаганду злочином проти нього і комуністичного суспільства, то цілком логічним є і той факт, що сучасна пропаганда Росії також є злочином, причому визнанням Росію як правонаступницею СРСР.

З погляду доктрини кримінального права такий висновок позбавляє необхідності доводити доцільність запровадження кримінальної відповідальності за діяння, які характеризуються пропагандою війни. Але якщо розглядати використання такого методологічного прийому та таких висновків в площині міжнародного кримінального права, то ми отримуємо логічний умовивід стосовно невідворотності кримінальної відповідальності за пропаганду війни зокрема і головним чином щодо політичного керівництва країни-агресора.

За допомогою простих методів порівняння, зіставлення, методу дисперсних оцінок О. Г. Данилян, О. П. Дзьобань та І. І. Коваленко досліджують природу пропаганди війни як протиправної поведінки та зв'язок між нею і негативними суспільними наслідками, настання яких дає необхідне поле для кваліфікації ступеня тяжкості цього злочину. Так, науковці розглядають пропаганду війни окремо як: самостійний злочин; елемент ведення війни; засіб інформаційної війни, нерідко ототожнюючи пропаганду із проявом такого гібридного виду війни. Вони доходять висновку, що у «гібридних війнах суб'єкт агресії за допомогою пропаганди намагається спотворити істинну картину світу, нав'язати вигідні для нього конотації понять й фактів, залякати громадян, штучно створити ситуацію безвихідності та деморалізації у стані супротивника тощо» [44, с. 42 – 45]. Розвиваючи свої дослідження, вчені зазначають, що пропаганда війни може ототожнюватися із тероризмом, що, своєю чергою зумовлює застосування більш жорстких санкцій до винних у пропаганді осіб.

Про міжнародно-правовий аспект крайньої форми пропаганди війни у вигляді інформаційного тероризму в своїх роботах згадують Т. В. Смачило та А. Р. Кривцун [248, с. 123 – 125]. Дослідники саме через склад злочину тероризму намагаються ототожнити й особливий його вигляд – інформаційний тероризм або пропаганда війни.

Ю. Ю. Калиновський та Є. М. Мануйлов, досліджуючи феномен пропаганди, активно використовують сукупність аксіологічних методів і

підходів, за допомогою яких розкривається ціннісне сприйняття суспільством загалом та окремими громадянами [90, с. 25 – 35]. Цінність їх підходу та того способу, в який вони використовують інструментарій методологічного пізнання феномена пропаганди, виявляється в низці важливих пунктів для подальшого дослідження правової природи злочину пропаганди війни:

– по-перше, розкривається ступінь негативних наслідків пропаганди війни на суспільну свідомість та механізм її трансформації під впливом пропаганди;

– по-друге, пропаганда війни це і є ставлення особи до своїх діянь, а отже, суб'єктивна сторона злочину не потребує доведення, оскільки відбувається усвідомлений протиправний вплив осіб на суспільну думку;

– по-третє, ставлення законодавця до пропаганди війни має проявлятися через санкцію та простоту кваліфікації об'єктивної сторони цього складу злочину. Інакше кажучи, визнаючи протиправність та надзвичайно негативні наслідки пропаганди, законодавець має максимально просто та вичерпно визначати, яким саме способом вона здійснюється, що унеможлиблює різне трактування норм права та уникнення вини особами, які вчиняють це кримінальнокаране діяння.

Визначаючи склад пропаганди війни як злочину, В. А. Кротюк активно використовує системний підхід у поєднанні із засобами структурного аналізу, розкриваючи склад елементів цього злочину та визначаючи їх відмінні риси від складів суміжних воєнних злочинів. Також дослідник робить цікавий висновок стосовно того, що основним суб'єктом пропаганди війни є спецслужби іноземних держав. Їхні дії спрямовані на здійснення таємних операцій та акцій негативного, деструктивного ідеологічного, ідейно-політичного та соціального впливу на особу, групу осіб або суспільство загалом з метою їх переорієнтації на інші цінності та ідеали, підштовхування до вчинення протиправних дій, підриву і послаблення державного та суспільно-політичного ладу тощо [131, с.248 – 131]. Такий підхід дослідника

видається нам доволі слушним, оскільки він максимально ілюстративно відображає елементний зв'язок складу злочину пропаганди війни.

Б. О. Парахонський та Г. М. Яворська застосовують ще більш складну методологію аналізу феномена пропаганди, засновану на онтологічному підході. Онтологія сучасної війни передбачає специфічне сприйняття реальності, істотно відмінне від традиційної парадигми війни, що є результатом надзвичайно руйнівного впливу пропаганди. Тому сучасна війна – це війна насамперед за когнітивний і комунікативний контроль, за контроль над свідомістю людей, мисленням, емоціями, розумом і, відповідно, над їхньою поведінкою. Це боротьба за домінування певних уявлень про світ і події в соціальному й індивідуальному довкіллі та одночасне руйнування протилежних, «ворожих» опіній і думок [183, с.376]. Такий підхід розкриває онтологію пропаганди війни як форми паралельної реальності та дійсності. Так, внаслідок пропаганди війни злочинці завдають не стільки прямої шкоди, скільки формують нове сприйняття історичної та політичної реальності, в якій і відбувається подальше формування суспільної свідомості з акцентом на етно-, геноцид. Такий погляд на феномен пропаганди війни є надзвичайно революційним, але нам він видається вже перевіреним часом, оскільки дослідження вчених ґрунтувалося на результатах і протіканні конфлікту, починаючи з 2014 р., а висновки продемонстрували свої утилітарність та надзвичайну ступінь вірогідності аж у 2022 р.

Пропаганда війни є складником сучасної гібридної та інформаційної війни, яку можна визначити ще як світоглядну, оскільки відбувається агресія проти цілого способу життя української нації, а не лише проти її історії, національної ідентичності тощо. І в цьому розкривається екзистенційність недопущення пропаганди війни, оскільки в іншому разі Україна як держава та українська нація не можуть розраховувати на мирне існування через постійне відчуття ворожої пропаганди. Це перетворює пропаганду в один із найбільш руйнівних та тяжких злочинів, що мають надзвичайно негативні наслідки не лише у вигляді війни, а й у вигляді тривалої деформації суспільної й

індивідуальної свідомості, що, своєю чергою, призводить до ще більших воєнних злочинів.

Екзистенційний конфлікт виникає як вираз онтологічних суперечностей у життєвому вимірі внаслідок принципової неможливості існування однієї соціально-політичної моделі організації життя спільноти поруч та у взаємодії з іншою. Необхідними стають або взаємна ізоляція одне від одного, або перетворення іншого відповідно до власної моделі існування. А пропаганда – це та систематична діяльність, яка й обумовлює контури нового екзистенційного та онтологічного виміру.

Доволі широкого використання набув формально-логічний метод у дослідженні пропаганди війни та способів її вчинення. Тут головний акцент дослідників зводиться до того, які саме діяння слід вважати пропагандою війни, а які – висвітленням суспільно-політичних процесів. Вирішення цієї своєрідної дилеми А. Шах пропонує за результатами власного дослідження міжнародних процесів, пов'язаних із відображенням воєнних конфліктів у ЗМІ. Так, науковець доводить, що пропаганда здійснюється за рахунок технологій mass-message, NLP, fake-sharing тощо. Водночас ЗМІ виступають і як організаторами пропаганди, і як безпосередніми виконавцями [42]. Такий методологічний підхід розкриває цілу низку проблем вітчизняної науки в аспекті кваліфікації дій, визначених як пропаганда війни:

– по-перше, вітчизняне законодавство не має необхідного термінологічного наповнення, а отже, ідентифікувати протиправність діянь можна лише за ознаками, визначеними в кримінальному законодавстві, тобто загальноописовим чи експертним методом конкретно у випадку пропаганди;

– по-друге, способів вчинення пропаганди є надзвичайно багато, а тому існує потреба детермінації родових чи видових ознак таких діянь для потреб їх більш точної кваліфікації. Складність полягає в тому, що пропаганда – це злочин, який скоюють, використовуючи технології впливу на масову свідомість, а ці технології мають чи не найвищий рівень динаміки розвитку,

що обумовлює необхідність постійного вдосконалення методології кримінально-правової науки.

З цього ж приводу С. Шпилик зазначає, що методологічний інструментарій кримінально-правової науки в питаннях кваліфікації пропаганди як злочину має максимально точно відділяти його від чорного PR, інформаційного тероризму, інформаційної війни та інших проявів ворожої агресії [285, с. 181–182]. Формально-логічний метод дослідник застосовує до процесу ідентифікації способу вчинення пропаганди та засобів, які при цьому використовують. Вочевидь, дослідження вчених ґрунтуються на тому, що пропаганда є лише окремим самостійним, так би мовити, одиничним проявом більш руйнівних явищ: інформаційна війна, інформаційний тероризм.

О. Олішевський в своїх роботах доходить висновку, що «з погляду кримінального права, до пропаганди війни належать лише публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів» [179, с. 74 – 75]. Дослідник робить такі висновки не лише з аналізу КК України, а використовує формально-логічний метод і для аналізу положень «Резолюції A/RES/3314» XXIX сесії Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1974 року.

Своєю чергою Б. М. Калініченко, використовуючи цей самий метод, доходить висновку, що кримінально каране діяння пропаганди майже нічим не відрізняється від маніпуляції свідомістю, тобто від процесів, які широко використовують у процесі побудови соціальних зав'язків і політичної діяльності. «Маніпулятивні інформаційні технології в умовах інформаційного протистояння відзначаються системним характером, цілеспрямованим впливом на масову свідомість, постійним оновленням застосовуваних засобів та інструментарію» [92, с.378]. Складність у кваліфікації таких діянь полягає в тому, що на законодавчому рівні найчастіше закріплюють технології впливу на масову свідомість, що знаходять відображення, в так званих, виборчих технологіях. Саме тому, на думку дослідника, вкрай важливим є наявність

політичної волі задля суттєвого розширення методів протиправного впливу на масову свідомість, зокрема за рахунок детермінації критеріїв впливу та достовірності інформації, оскільки в іншому разі це призведе до відкритої інформаційної війни. Власне така ситуація і отримала своє практичне втілення в подіях 2021 – 2022 рр.

Основний висновок, який ми маємо зробити із наведених вище досліджень із застосуванням формально-логічного методу, полягає в тому, що він має значення для розкриття недоліків законодавчого забезпечення процесу притягнення до відповідальності за скоєння пропаганди війни. Це важливо на етапі аналізу нормативно-правового забезпечення цих процесів на національному рівні, оскільки дає змогу встановити подальші напрями удосконалення та розвитку кримінального закону.

Порівняльно-правовий метод у дослідженні феномена пропаганди активно застосовує в своїх роботах О. О. Верголяс, аналізуючи національне законодавство України та оцінюючи рівень ефективності міжнародно-правових заходів і засобів протидії їй для їх застосування в Україні. Дослідник робить висновок, що пропаганда війни перетворилася на самостійний засіб ведення інформаційної та гібридної війни, а тому необхідним є пошук найбільш оптимальних моделей законодавчого забезпечення протидії їй [21, с. 204 – 206]. При чому, на думку дослідника, такий пошук необхідно здійснювати, ґрунтуючись на досвіді зарубіжних країн, які активно та дієво протидіють пропаганді.

Хоча О. Олішевський, також використовуючи порівняльно-правовий метод, робить висновок про те, що на сьогодні саме досвід України в протидії російській пропаганді використовують в більшості країн світу [178, с. 157 – 159]. Проте варто констатувати, що наразі в світі є лише поодинокі випадки здійснення ефективного кримінального переслідування за злочини пропаганди війни, і зокрема на міжнародному рівні такі випадки поодинокі. Це свідчить про низький рівень ефективності насамперед доктринального та методичного

забезпечення як кримінально-правової науки, так і науки кримінального процесу та криміналістики.

Застосовуючи метод герменевтики, Г. Ф. Хоружий прагне визначити найбільш вдале та змістовне визначення «пропаганди війни», порівнюючи та зіставляючи його із такими явищами, як: «інформаційний тероризм», «інформаційна блокада», «кібертероризм» та ін. [280, с. 9 – 12]. Але слід зауважити, що вітчизняне законодавство досі не містить відповідних нормативно-правових актів чи навіть правових конструкцій, які давали б визначення цим феноменам. Термінологічні прогалини вітчизняного законодавства суттєво гальмують і розвиток наукової доктрини щодо сприйняття пропаганди війни, особливо в контексті визначення критеріїв градації негативних наслідків для диверсифікації санкцій і видів покарань.

Тут можна було б спертися на результати пошуків О. В. Курбана, який розробляє методологічне забезпечення протидії пропаганді та концептуалізує окремі її складові елементи, пов'язуючи їх із засобами інформаційної війни. Зокрема, дослідник порушує питання віднесення пропаганди війни не лише до складового елементу інформаційної війни, а й до системних деформацій інформаційного простору та суспільної свідомості, коли пропаганда війни сприймається як ціннісний орієнтир подальшого розвитку державно-суспільних процесів [134, с. 128 – 130]. Така структурна деформація означає низький рівень ефективності організаційно-правового забезпечення протидії пропаганді війни, неефективність державної політики в цьому сегменті безпекового простору, про що неодноразово зазначали науковці [131, с. 83 – 85]. Однак наразі методологічний інструментарій дослідження феномена пропаганди війни обмежується класичними методами кримінально-правової науки.

Цікавими є спроби М. А. Кузнецова поєднати аксіологічний підхід із психологічно-правовим інструментарієм пізнання наслідків впливу пропаганди війни на особистість та на соціум загалом. У дослідженні доведено, що у продуктах функціонування емоційної пам'яті, так званих,

емоційних образах, зберігається ставлення людини до різних аспектів і елементів зовнішнього та внутрішнього світу. Цей процес запам'ятовування містить перетворення нейтральної інформації у значущу за допомогою її кодування у двійковій системі оцінок («приємно / неприємно», «корисно / шкідливо», «так / ні»). Таким чином, інформація набуває суб'єктивної та значущої форми, засвоєної індивідом. У поєднанні з об'єктивними кодами образної, вербальної і рухової пам'яті вона становить інформаційну основу діяльності людини [133, с. 352 – 362].

Отож, пропаганда війни розкривається не лише через виготовлення та поширення тих чи інших засобів розповсюдження інформації, що має відповідний зміст, а й через спосіб психологічного впливу на свідомість особистості. Це відкриває нам дуже цікавий напрям у дослідженні зв'язку між діями та настанням негативних наслідків, який необхідно визначати на експертному рівні, що суттєво спрощує процедуру і кваліфікації цього кримінально караного діяння, визначення міри та ступеня вини й покарання особи.

Класичне поєднання методологічних інструментів аналізу, синтезу, порівняння, зіставлення застосовує в своїх дослідженнях Т. О. Ісакова. Зокрема, дослідниця аналізує єдиний ефективний приклад міжнародного кримінального переслідування за злочини пропаганди війни на досвіді Руанди 1994 р. Негативні наслідки пропаганди війни проявляються через призму теорії про роль соціальних взаємодій, коли хвилю масової жорстокості, геноциду чи етноциду або війну спричинює, так званий, кумулятивний ефект, проявом чого стала просторова дифузія насильства. В процесі російської агресії використовують маніпулятивні механізми, які охоплюють систематичні фейкові репортажі, відредаговані відеосюжети з відривом від контексту, поширення підроблених фотографій у соціальних мережах тощо [89]. За класичними ознаками пропаганди війни ці дії не належать до неї, однак це свідчить насамперед про необхідність перегляду класичного підходу кримінально-правової науки та її практичного застосування в законодавстві.

О. Богучарова та О. Звонок у своїх роботах з аналізу феномена пропаганди війни застосовують новий для вітчизняної науки інструментарій психолінгвістичного та соціально-мережевого аналізу, розглядаючи пропаганду через призму її поширення в соціальній мережі (соціумі, суспільстві, міжнародній спільноті). Такий аналіз ґрунтується на ретрансляції проявів пропаганди в ЗМІ, висновках експертів, репортажах тощо. Тобто дослідники доходять висновку, що «механізми сприйняття пропаганди війни в закордонних ЗМІ та соціумі пов'язані з актуалізацією почасти демілітаризованого образу війни, зокрема в англійській мовній свідомості. До того ж отримані дані також доводять, що події в Україні представлено трьома типами дискурсивних образів-моделей як складових концепту «війна», які конкурують між собою: емоційний – внутрішнього конфлікту; раціональний – гібридної війни; соціально-прагматичний – регіонального конфлікту, масштабованого та інтернаціоналізованого як внутрішніми, так і зовнішніми міждержавними чинниками» [1, с. 42 – 48]. Фактично це відкриває для нас такий напрям дослідження, як пошук засобів уніфікації визначення пропаганди війни в національному законодавстві та міжнародно-правових актах. Для того, щоб стало можливим притягнення до відповідальності за злочини пропаганди війни, необхідним є обґрунтування протиправності поведінки осіб, а радше цілих держав у ставленні до інших держав чи етнонаціональних груп. Така необхідність виникає через поширення пропаганди в міжнародному медійному просторі засобами, які не ідентифікують як засоби пропаганди в національному законодавстві тих чи інших країн. Отже, створюється необхідне інформаційне поле зовнішнього тиску, яке відображає пропагандистські наративи, але існування якого перебуває в квазі-правовому полі, через прогалини у національному законодавстві зарубіжних країн.

Вирішення цього питання можливе завдяки міжнародно-правовій уніфікації та гармонізації законодавчої термінології й інструментів кримінально-правової науки.

Досліджуючи об'єктивну сторону складу злочину пропаганди війни, деякі вчені активно використовують поєднання семантологічних, семантико-лінгвістичних методів та методу герменевтики. Так, Г. М. Яворська через семантичне забарвлення таких термінів, як «війна» та «агресія» намагається розкрити кваліфікаційні ознаки діяння пропаганди, наполягаючи на тому, що цей злочин вчиняється виключно в активній формі [286, с. 17 – 20].

Ю. В. Мацієвський через побудову семантико-лексикологічних концептів досліджує відмінність між внутрішнім конфліктом та прихованою агресією, що міститься в посилах пропаганди [148, с. 58 – 62].

Дослідники в своїх роботах паралельно доходять висновку, що прояви пропаганди можна ідентифікувати не лише за допомогою експертів, а й за семантичним та лексикологічним аналізом і будовою закликів, гасел або навіть простого подання інформації. Тут вже питання навіть не стільки в методології правової науки, скільки в залученні інструментарію лінгвістики, мовних і психологічних наук з метою з'ясування зв'язку між формулюваннями та морально-психологічною реакцією людини на діяння, які можуть бути кваліфіковані як пропаганда війни.

В. В. Зеленін намагається детермінувати пропаганду не лише як кримінально каране діяння, а як самостійний прояв військових агресивних дій, хоча й на інформаційному фронті [81, с.226]. Такі спроби підкріплені висновками про те, що вона є засобом впливу на суспільну та індивідуальну свідомість, а отже, може ототожнюватися із таким самим механізмом дії, як і у випадку шахрайства, коли відбувається обман, свідоме введення в оману внаслідок застосування неправдивих інструментів та впливу з боку злочинця на жертву.

До речі, віктимологічний підхід у дослідженні феномена пропаганди активно використовують у закордонних дослідженнях. Так, Дж. Дріскол вказує на те, що вона є результатом неефективної політики протидії подібним проявам з боку держави або суспільства [339]. Такий висновок є, на наш погляд, з одного боку, хибним, оскільки фактично утверджує правомірність

пропаганди з боку агресора за принципом «роблю, тому що можу». З іншого – відкривається наріжна проблема державної інформаційної та кримінологічної політики – недостатність заходів попередження проявів пропаганди та протидії їй.

Натомість К. Мацузато досліджуючи пропаганду війни у 2014 – 2017 рр. в Україні, робить висновок про те, що цей інструмент агресії завжди застосовують до того суспільства, країни, нації, екзистенційне існування якої загрожує або руйнує імперські й авторитарні амбіції сусідніх режимів. Тому, на думку вченого, Україна приречена бути об'єктом пропагандистського тиску з боку Російської імперії саме внаслідок її невинуватих амбіцій [389, с. 180 – 184].

Своєю чергою С. Бачман з цього приводу наводить тезу про те, що пропаганда є завжди проблемою насамперед сторони, до якої застосовують заходи гено-, етноциду, релігійного утиску тощо. Але завдання полягає в тому, щоб на національному рівні розробити дієві кримінально-правові інструменти протидії їй, і тоді ця проблема буде вирішена через невідворотність і жорсткість покарання та завдяки виховній і прогностичній функції кримінального права та процесу [296, с. 200 – 205].

Ми погоджуємося із такими висновками, особливо враховуючи ту обставину, що більшість національних законодавств світу не мають дієвих моделей запобігання та протидії пропаганді саме засобами науки кримінального права та процесу. Україна не є винятком, а тому зростає актуалізація питання методологічного забезпечення процесів протидії та покарання за пропаганду війни.

Цікавим є також використання низкою науковців феноменологічного підходу до аналізу пропаганди війни, який вони застосовують у дослідженні її ролі в процесі укриття важливих воєнних злочинів. Вперше цю тему порушують у дослідженнях К. Белл, в яких роль пропаганди розширює з суто виправдання агресії на укриття фактів агресії, воєнних злочинів геноциду, терактів тощо. Пропаганда – це засіб «відбілювання антигуманістичних

проявів зовнішньої політики однієї держави проти іншої» [298, с. 235 – 238]. Такий висновок доводить свою утилітарність у сучасних умовах воєнної агресії Росії проти України.

Дж. Страшейм у своїх дослідженнях доходить тотожного висновку, з тією відмінністю, що він вважає, що пропаганда війни є засобом ескалації конфлікту, а укриття інших воєнних злочинів – це радше логічний наслідок воєнного протистояння та невинуватості агресивних дій [447, с. 29 – 30]. Таке «комплексне» призначення пропаганди, на думку дослідника, ще більше об'єктивує необхідність створення дієвих механізмів і моделей реагування на її прояви з боку міжнародної та світової спільноти. Пропаганда має стати тим злочином, за який має бути притягнуто максимальну кількість політичних та інших діячів.

Британський і канадський дослідник українського походження Тарас Кузьо також робить висновок, що пропаганда є засобом укриття інших воєнних злочинів, що об'єктивує необхідність зміни концепції кримінального переслідування за цей злочин та механізму кваліфікації таких протиправних діянь. Однак науковець не наводить конкретних пропозицій, наголошуючи лише на необхідності запровадження більш жорстких санкцій за його скоєння [374].

Досліджуючи питання санкцій за скоєння злочину пропаганди, більшість вчених використовують синтетичні, аналітичні й індуктивні методи у поєднанні із аксіологічним підходом, що дає змогу по-новому розкрити проблематику обґрунтованості та достатності міри покарання й доводить необхідність диверсифікації видів покарання із застосуванням максимально жорстких до політичного керівництва країни, яка використовує пропаганду стосовно іншої, або в якій вона стає засобом управління суспільною свідомістю як прояв латентності подальшої агресивної політики та розпалення геноциду і війни.

Тут варто зауважити, що результати досліджень вітчизняних науковців в аналізованому контексті не завжди дають очікувані результати. Так, Х. В.

Олійник стверджує, що найменш суспільно небезпечним з усіх воєнних злочинів є «дії, які полягають у пропаганді війни, оскільки у санкції відповідної статті передбачено три альтернативних покарання, такі як: виправні роботи на строк до двох років, арешт на строк до шести місяців, позбавлення волі на строк до трьох років. Натомість за публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу встановлено покарання у вигляді обмеження або позбавлення волі строком до трьох років. Таку позицію законодавця можна пояснити тим, що пропаганда є однорідними посяганнями, отже, такі дії повинні каратись відносно співмірно» [175, с. 234 – 238]. Але, як демонструє досвід, такий висновок є хибним, оскільки суспільна небезпека від пропаганди має пролонгований, іноді навіть відкладений результат чи наслідки. Тобто пропаганда здатна накопичувальним підсумком, шляхом змін суспільної свідомості та введення в оману населення, завдавати неповоротних негативних змін.

З цього приводу М. Б. Стиранка зазначає, що найбільша небезпека пропаганди проявляється через активізацію сепаратистських рухів, а це означає, що відповідальність за неї має бути не меншою ніж за посягання на державну цілісність. Крім того, вона містить в собі заклики щодо вжиття різних дій, спрямованих на вчинення важких злочинів, а отже, відповідальність за такі діяння не може бути меншою ніж самі діяння, оскільки суб'єктивна сторона такого злочину передбачає бажання настання негативних наслідків, пов'язаних із тими злочинами, до вчинення яких закликає пропаганда [259, с. 78 – 80]. До речі такий висновок робить в своїх роботах О. П. Рябчинська [239, с. 259 – 261]. Дослідниця вважає, що система покарань серед засобів кримінально-правового впливу посідає провідне місце, особливо в контексті такого злочину, як пропаганда війни. Хоча тут слід зауважити на тому, що пропаганду в будь-якому прояві, оскільки вона має негативні наслідки, необхідно присікати в найбільш жорсткий спосіб.

Держава, застосовуючи засоби кримінально-правового впливу та легальну систему державного примусу, зобов'язана забезпечувати максимально

можливий стан національної безпеки, громадського порядку та соціальної стабільності. В такому розумінні злочини пропаганди, власне як і цей феномен, уявляються одним із основних предметів такого державного примусу та кримінально-правового впливу з метою недопущення будь-яких безпекових ризиків для громадян.

Звернемо увагу й на активне використання науковцями прогностичних методів та методів правового моделювання, для пошуків шляхів та способів протидії пропаганді війни. Зокрема, використовують ці методи О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда, зазначаючи, що основну увагу держави необхідно спрямовувати на морально-психологічний аспект патріотичного виховання, що суттєво знижує ризики проявів пропаганди війни або навіть її впливу на населення [49, с.436]. Прогностичний підхід є своєрідним засобом передбачення найбільш уразливих для пропаганди та її негативних наслідків для різних верств населення.

Так, В. В. Рахімов зазначає, що проведення моніторингу інформаційного простору та виявлення загроз інформаційній безпеці у воєнній сфері надаватиме якісну оцінку рівню інформаційного впливу на елементи інформаційної інфраструктури сектору безпеки й оборони України, а це, своєю чергою, дасть змогу розробляти адекватні контрзаходи з нейтралізації інформаційних загроз [224, с.68]. Крім того, використання таких методів, як прогнозування та правове моделювання відкриває можливості для розробки напрямів удосконалення кримінального закону, а також засобів притягнення до кримінальної відповідальності за скоєння злочинів пропаганди війни.

Методологічні засади дослідження феномена пропаганди війни, як складу кримінально караного діяння, як нами встановлено вище, не мають єдиної загально визнаної науковою спільнотою структури. Більшість дослідників надають перевагу одній групі методів, чи навіть одному методу. Це дає змогу глибше пізнати окремий елемент феномена пропаганди війни, однак цілісного бачення цього складу злочину на сьогодні майже не існує, за тим винятком, що вчені сходяться на думці про те, що він має надзвичайну

суспільну шкідливість і підлягає перегляду підходів до питання притягнення до відповідальності за його скоєння.

Водночас ми помічаємо загальний тренд у науковому середовищі на активне використання наступної групи методів під час пізнання сутності пропаганди війни та пошуку ефективних кримінально-правових заходів кваліфікації цього злочинного діяння й притягнення до відповідальності за його скоєння:

– сукупність філософсько-правових методів (діалектики, формально-логічний, логіко-юридичний, а також поєднання онтологічного та феноменологічного підходів) активно використовують для визначення ознак, критеріїв та змісту діянь, що охоплені пропагандою війни та виступають кримінально-караною поведінкою. Основна цінність такого методологічного інструментарію полягає в тому, що за його допомогою розкривається зв'язок між окремими елементами злочинного діяння пропаганди та негативними наслідками, до яких вона призводить;

– сукупність загальноправових методів пізнання (аналіз, синтез, індукція, порівняльно-правовий, історико-правовий тощо) використовують для з'ясування механізму кваліфікації злочинного діяння пропаганди війни, ідентифікації складових його елементів, особливо об'єкта та об'єктивної сторони цього злочину;

– сукупність соціально-правових методів (системного, структурного, соціологічного аналізу, правового моделювання) розкриває особливі вимоги до процесу кримінального переслідування осіб, що скоюють злочини пропаганди. Найвища цінність цих методів полягає в тому, що за їх допомогою здійснюється пошук напрямів удосконалення кримінального законодавства, а також кримінально-процесуальних аспектів у процесі розкриття злочинів пропаганди війни, притягнення до відповідальності винних осіб та попередження майбутніх їх проявів;

– сукупність методів психологічно-правового спрямування процесу пізнання. Тут основний акцент робиться в бік аксіологічного підходу та

аналізу особи злочинця й жертв злочину. Особлива цінність такого підходу розкривається в детермінації достатності й обґрунтованості мір покарання за пропаганду війни, встановлення суб'єктивної сторони злочину, а також розкриття механізму його негативного впливу на суспільну та індивідуальну свідомість, процеси формування правової культури в соціумі, національної ідентичності.

Отож, ми доходимо важливого висновку про те, що методологічний інструментарій науки кримінального права та навіть правової науки загалом не здатен повною мірою розкрити правову природу, сутність негативного впливу цього злочину та механізму його скоєння. Феномен пропаганди є особливим, оскільки він на пряму пливає й одночасно залежить від морально-психологічного виміру людської свідомості та здатен, своєю чергою, впливати на суспільну правосвідомість, правову культуру соціуму. Саме тому, задля повноцінного аналізу цього кримінально-правового феномена та розкриття особливостей його міжнародно-правового виразу, необхідним є застосування синтетичної методології наукового пізнання, заснованої на поєднанні загальноправових, спеціально правових (методологія науки кримінального права) та психолого-правових методах.

1.3. Поняття «пропаганда війни»: історично-правовий аспект

Війна є таким самим давнім явищем, як історія цивілізації. Найдавніші археологічні докази ведення війни датуються X ст. до н. е, від самого початку осілого сільськогосподарського життя. І оскільки правителям та урядам потрібно було переконувати свої громади в необхідності й справедливості війни, пропаганда завжди мала місце в історії [366, с.154].

Від Юлія Цезаря, який, нібито сказав «Бережіться лідера, який грає на барабанах війни, щоб підштовхнути громадян до патріотичного запалу», і до сьогодення, з його комунікаційними стратегіями, пропаганда залишається невід'ємною частиною політики воєнного часу. У минулому столітті війни

вели на тлі драматичного висвітлення в засобах масової інформації, тому урядові комунікаційні стратегії вимушено стали невід'ємною частиною планування та ведення війни [337, с.24].

Як зазначено в заяві Міжнародної ради з політики прав людини (англ. *International Council on Human Rights Policy*) (2002), «Протягом останніх років західні уряди розробили складні комунікаційні стратегії, які вони визнають важливим елементом військового планування під час воєнного стану та політичного управління в мирний час» [361].

Отже, успішна пропаганда війни пов'язана з засобами масової інформації, які ненавмисно чи мимоволі піддаються маніпуляціям з боку уряду або добровільно беруть участь у його пропаганді. Мірою того, як доступність ЗМІ експоненціально зростала в минулому столітті, частішали звинувачення, що вони виступають провідником урядової політики, обмежуючи різноманітність поглядів. Уряди, неурядові організації та антивоєнні протестувальники рідко визнають той факт, що пропаганда війни є незаконною з погляду міжнародного права.

Пропаганда війни здатна спотворювати реальність таким чином, що компрометує не лише абстрактне поняття істини, а й широкий спектр прав людини, які належать журналістам, військовослужбовцям, громадянам власної країни, коаліції чи «ворога». Тобто вона може порушувати низку прав людини, зокрема право на свободу інформації, право на свободу висловлення поглядів, право на свободу від дискримінації та свободу преси. Таким чином, заборона пропаганди війни як право не стоїть ізольовано, а переплітається з іншими правами, тому війни, які ведуть на підставі напівправди, дезінформації та відсутності відповідальності, компрометують цілий спектр прав людини, а заборона пропаганди війни здебільшого є лише верхівкою айсберга. Увічнюючи культуру переваги сили над правом, пропаганда війни також компрометує суть демократії, породжуючи несправедливі політичні та соціальні наслідки.

Пропаганда війни має багатовікову історію, проте на ранніх етапах розвитку цього суспільно небезпечного явища вона проявлялася в різних формах і мала епізодичний характер. Пропаганда війни, як сукупність негативних за своїм соціальним забарвленням дій, спрямовується на інформаційне середовище, деформуючи інформацію стосовно гострих соціальних питань, що, своєю чергою, призводить до деформації суспільної свідомості, формування стійкого переконання у певних соціальних груп стосовно якихось проявів соціальної несправедливості, начебто вони можуть бути вирішені виключно шляхом воєнних дій.

Перш ніж аналізувати поняття «пропаганда війни», спробуємо з'ясувати зміст терміна «пропаганда». В етимологічному значенні пропаганда є «особливим видом соціальної діяльності, мета якої – поширення знань, інформації для формування певних поглядів, уявлень та емоційного стану. Сьогодні вона є важливою частиною інформаційної системи суспільства» [19].

Історія терміна «пропаганда» доволі показова, її можна розглядати як наслідок ідеологічних і культурних змін. Майже до XVI ст. слово «пропаганда» вважали латинським терміном, який використовували лише в біології у зв'язку з питаннями розмноження тварин і рослин. Папа Григорій XIII (1572–1585) уповноважив трьох кардиналів «*de propaganda fide*» поширювати католицьку віру на нехристиянських землях. У 1622 р. Григорій XV створив святе братство «*De propaganda fide*», того ж року Ватикан заснував «*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*» («Священна конгрегація пропаганди віри») Римської католицької церкви. У 1627 р. Урбан VIII започаткував «*Collegium de propaganda*» з метою навчання місіонерській діяльності. Латинське слово «*propaganda*» у перекладі Вільяма Флечера означає «те, що має поширюватися» і вносить деякі зміни в семантику слова «віра» [185, с.128].

Вагоме дослідження американського автора Феллоуз Ерні зосереджено на історичних аспектах. Зокрема, автор зазначає, що в англійській мові слово «пропаганда» з'явилося в 1718 р., а Оксфордський словник дає посилання на

The Congregation of the Propaganda (тоді його застосовували у релігійному контексті). Це поняття незмінно мало релігійне забарвлення упродовж XVIII–XIX ст., а в XIX ст. зафіксовано вживання слова в політичному та воєнному контексті [272].

Зокрема, у 1800 р. в газеті *Philadelphia Aurora* була опублікована така замітка: «Нам вдалося отримати корисну інформацію стосовно ілюмінатів штату Коннектикут і Массачусетс, а нещодавно стосовно подібної пропагандистської діяльності у штаті Делавер» [371].

У 1824 р. Даніел Ребстер, виступаючи в Конгресі з промовою стосовно революції в Греції, висловився: «Багато хто може вважати рішення донкіхотським, від якого віє духом походів чи пропагандистським духом». А в 1852 р. Міллард Філмор зауважив: «...ця нація не може стати пропагандистом свободи, допоки не підніметься проти Об'єднаних сил Європи» [272].

У межах лінгвістики чимало дослідників зазначали, що слово «пропаганда» в політичному значенні вперше було вжито в Америці. Проте точне місце походження політичного значення цього терміна невідоме. У 1943 р. у словнику з'явилося визначення, яке констатувало нерелігійне значення слова: «Першочергово означаючи поширення віри, в сучасній політичній мові слово “пропаганда” є терміном, який містить докір таємним спільнотам за поширення поглядів і принципів, які викликають жах і відразу у більшості правління». Отже, до середини XIX ст. у більшості частин світу за цим словом закріпилися негативні конотації [371].

Слід зазначити, що слово «пропаганда» (зокрема і похідні від нього форми «пропагандист», «пропагувати») не мало широкого вжитку в XVIII–XIX ст. Сильним поштовхом до його застосування стала Перша світова війна (1914–1918). Проте Уїлл Ірвін перебільшив вплив воєнного часу: «До 1914 р. слово “пропаганда” було тільки в словниках з літератури і наділене гідним значенням...». До Першої світової війни «пропаганда» означала тільки засоби, за допомогою яких прихильник політичної чи релігійної віри закликав

незвернених прийняти її. Протягом наступних двох років це слово увійшло в обіг навіть простих селян і пустило «ядовиті корені». Згодом так почали називати відкриту брехню [366].

Більша частина пропагандистського матеріалу Першої світової війни містила в собі перебільшення і брехню. Книги, що відкривали істинну природу та призначення цього матеріалу, зробили вагомий вклад, щоб слово «пропаганда» отримало іншу «славу». Найбільш значними серед них є такі: Harold D. Lasswell, *Propaganda Techniques in the World War* (New York, 1927p.); Arthur Ponsonby, *Falsehood in War-Time* (London, 1928p.); George Sylvester Viereck, *Spreading Germs of Hate* (New York, 1930p.); George G. Bruntz, *Allied Propaganda and the Collapse of the German Empire in 1918*; James R. Mock and Cedric Larson, *Words That Won the War* (Princeton, N.J., 1939p.); H.C. Peterson, *Propaganda For War 1939*; James Morgan Read, *Atrocity Propaganda 1914–1919* [371].

Негативне ставлення до пропаганди, характерне для 1920–1930 рр., склалося насамперед через асоціації цього слова з діями, які мали місце у воєнний час і засуджувались як такі. Ба більше, з часом участь у війні деякі держави розглядали як помилкову. Таке ставлення певною мірою могло бути посилене недовірою протестантів до католицизму, з яким це слово першочергово асоціювалось. Висловлювались також пропозиції, здебільшого психоаналітиками, що почуття страху та підозри, пов'язані з пропагандою, є результатом психологічної невпевненості та морального приниження в суспільстві під час соціальних конфліктів (*Ernst Kris, «The “Danger” of Propaganda», American Imago, II (1941), 3-42; «Some Problems of War Propaganda», Psychoanalytic Quarterly, XII (1943).*

Вчені Кріс та Лейтес називають основні чинники, за якими пропаганда під час Другої світової війни відрізнялася від попередньої, часів Першої світової війни [338, с.403]:

- 1) мала більш тверезий характер, оскільки використовувалось менше слів з високим оціночним потенціалом;

2) була менш моралістичною, акцент робився на використання фактичних даних з метою завдання шкоди висловлюванням для досягнення будь-яких переваг;

3) містила більше значимої інформації.

Одним із перших дослідників цього питання вважають Едварда Бернейса завдяки його фундаментальній праці «Пропаганда», яка побачила світ ще у 1928 р. На думку цього вченого, будь-які соціально значущі кроки у сфері політики, фінансів, промисловості, сільського господарства, благодійності, освіти або будь-якій іншій мають відбуватися сьогодні за допомогою пропаганди. Вона стає інструментом невидимого уряду. Пропаганда (в широкому значенні – організована діяльність з поширення того чи іншого переконання або доктрини) і є механізмом широкомасштабного навіювання поглядів.

Едвард Бернейс писав: «Я усвідомлю, що слово «пропаганда» для багатьох має негативний відтінок. Однак хорошою чи поганою є пропаганда, в будь-якому випадку залежить виключно від того, що саме вона прославляє, а також від достовірності оголошуваної інформації» [10, с.120].

Саме собою слово «пропаганда» має цілком технічне значення; як і більшість речей у світі, вона стає доброю чи поганою лише, а під впливом обставин. У словниках можна знайти, як мінімум, чотири визначення цього терміна:

1) спільнота кардиналів, кураторів іноземних місій; також колегія пропаганди в Римі, заснована Папою Урбаном VIII у 1627 р. для навчання священників-місіонерів;

2) будь-яка установа чи схема пропагування доктрини або системи;

3) систематичні зусилля, спрямовані на завоювання суспільної підтримки певних поглядів або подій;

4) принципи, поширювані за допомогою пропаганди.

Вікторія О'Доннел аналізує статтю у періодичному виданні *Scientific America*, яка закликає повернути доброму слову «пропаганда» його гідне

значення, в ній йдеться: «В англійській мові немає іншого слова, значення якого було б настільки сильно спотворено. Його сенс змінився здебільшого в ході останньої війни, коли цим терміном позначалася цілком зловмисна діяльність» [366, с.176].

Визначення поняття «пропаганда» подано майже у всіх енциклопедичних словниках, які доволі широко розкривають сутність цього процесу. У цих же джерелах зазначено, що «на відміну від об'єктивного подання інформації, пропаганда подає інформацію насамперед з метою впливу на аудиторію. Пропаганда часто подає інформацію вибірково (хоча не до кінця сказана правда – це теж брехня), щоб спонукати до певних узагальнень, або використовує емоційно заряджені повідомлення, щоб провокувати радше емоційну, ніж раціональну реакцію на подану інформацію. Бажаним результатом є зміна ставлення цільової аудиторії до суб'єкта. Щоб просувати таємні політичні плани, пропаганда може використовуватись як форма політичного протистояння» [189].

Звернувшись до словника *Standart Dictionary*, можна побачити, що словом «пропаганда» спочатку позначалася створена в 1627 р. конгрегація кардиналів, завданням якої було поширення іноземних місій та контроль за ними. Цей самий термін стосувався колегії пропаганди в Римі, заснованої Папою Урбаном VIII для навчання священників-місіонерів. Поступово слово стало означати будь-яку організацію або схему, створену для пропагування тієї чи іншої доктрини або системи [11, с.36].

На прикладі цього визначення ми бачимо, що у своєму початковому значенні пропаганда була абсолютно легітимним видом діяльності. Будь-яке співтовариство (соціальне, релігійне або політичне) має певні переконання та письмово або усно знайомить з ними оточуючих, тобто здійснює пропаганду.

Істина сильна, істина має бути понад усе. І якщо якесь співтовариство вважає, що відкрило цінну істину, то поширення її є не привілеєм, а обов'язком. Якщо члени спільноти розуміють, і розуміння це має прийти доволі швидко, що масштабне й ефективне поширення цієї істини можливе

тільки за допомогою організованих зусиль, вони беруться за друкарський верстат або стають на трибуну, оскільки ці способи можна вважати найефективнішими.

Сучасна пропаганда – це послідовна тривала діяльність, спрямована на інформаційне оформлення різних подій з метою впливу на ставлення мас до певної організації, ідеї або групи.

Пропаганда пронизує все наше життя та змінює нашу картину світу, як би песимістично це не виглядало і скільки б доказів не було б потрібно, – ця позиція, безумовно, відображає реальність. І мірою того, як стає очевиднішою важлива роль пропаганди в завоюванні громадської підтримки, її починають використовувати все ширше.

Едвард Бернейс вважав, що усвідомлена, осмислена маніпуляція звичками та думкою мас – вагомий елемент демократичного суспільства. Ті, хто контролює ці невидимі механізми суспільства, складають таємний уряд, який і керує нашим суспільством.

Для поширення своїх заяв у масах шляхом пропаганди спеціально навчені люди використовують засоби, якими послуговується увесь світ для передання інформації. Не існує такого засобу комунікації, який неможливо було б використати для пропаганди, бо пропаганда – це лише встановлення взаєморозуміння між людиною та групою.

Пропагандисту варто знати, що ефективність впливу на маси різних інструментів пропаганди постійно змінюється. Аби бути почутим, пропагандист має скористатися цими змінами в ту ж мить, як вони відбудуться. Пів століття тому неперевершеним інструментом пропаганди був мітинг, втім існує безліч інших засобів комунікацій. Одні з'явилися лише нещодавно, інші давно, але встигли повністю змінитися й осучаснитися. Безумовно, одним із головних засобів поширення поглядів і ідей (іншими словами, пропаганди) є газета [189, с. 114].

Існує достатньо багато дефініцій «пропаганди», більша частина з яких передбачає наступні дії: переконання, маніпуляція, примушення і тому

подібне. Один із найбільш відомих дослідників психологічної війни, Поль Лайнбарджер, визначив пропаганду «...як організоване переконання без застосування насильницьких заходів». Він вважав, що «сучасні війни не можуть відбуватися без пропаганди, оскільки вона є дієвим засобом ненасильницького таємного примушення людини: ...пропаганда може стати дійсно зброєю психологічної війни, науковою за духом і перетвореною на мистецтво, якщо проведення пропагандистських операцій буде контролюватися на основі наукових методів» [384].

В. О. Васишин у своїй науковій статті зазначає, що «під пропагандою розуміється певна форма комунікації, яка виражається у поширенні фактів, аргументів, чуток та інших відомостей з метою впливу на стан суспільної думки чи громадської позиції та її формування/переформування в інтересах того, хто здійснює зазначену пропаганду. У широкому розумінні цього слова, під нею розуміють поширення соціальних, політичних, природно-наукових та інших знань з метою втілення їх у суспільну свідомість» [18, с.100].

Свого часу Гарт Йовет і Вікторі О'Доннел запропонували коротке визначення терміна «пропаганда»: «...це умисні, систематичні спроби змінити сприйняття, маніпулювати пізнанням та спрямовувати поведінку для досягнення реакції, яка веде до бажаного наміру пропагандиста» [366].

Більш змістовним вбачається визначення американського дослідника Річарда Алана Нельсона: «пропаганда нейтрально визначається як систематична форма цілеспрямованого переконання, яке прагне вплинути на емоції, погляди, думки й дії визначеної цільової аудиторії з політичною, ідеологічною чи комерційною метою через контрольоване передання односторонніх повідомлень (які можуть узгоджуватися з фактами або ні), безпосередньо або через канали мас-медіа. Пропагандистські організації залучають пропагандистів, які займаються пропагандизмом – безпосереднім практичним створенням і поширенням таких форм переконання» [421].

Для того, щоб певні ідеї та погляди втілювалися в життя, ставали реальністю, необхідна пропаганда, тобто свідоме й послідовне поширення й утвердження певних суджень та оцінок.

До цього часу науковці не дійшли єдиної думки щодо категорії «пропаганда». Що ж є її суттю? Пропаганда – це широке, комплексне та багатогранне поняття. Вона охоплює всі сфери суспільного буття, всі напрями людської діяльності, необхідні для суспільства: внутрішню та зовнішню політику, економіку, релігію, міжнаціональні відносини, науку й освіту, техніку, культуру, охорону здоров'я, спорт тощо. Її цільове призначення, залежно від суспільних потреб і вимог, видозмінюється, модифікується. Не можна обмежувати її вплив лише однією метою.

Побуває думка, що успішною є пропаганда, котра здатна формувати переконання. Зазначимо, що узагальнюючим критерієм її ефективності є результативність у кожному конкретному випадку, тобто досягнення поставлених цілей. Разом з тим зазначимо, що пропаганда сповіщає не будь-які факти, насамперед вона цікавиться інформацією, яка відповідає її політичним і соціальним пріоритетам, а також фактами, які можна обіграти на свою користь. Вона може бути зацікавлена і в замовчуванні, приховуванні тих чи інших факторів, які для неї є невігідними, небажаними.

Пропаганду вивчали у рамках таких дисциплін, як історія, журналістика, політологія, соціологія, психологія, а також під кутом зору міждисциплінарного підходу. Досліджувати пропаганду як історію – значить вивчати практики пропагандистів як події, а в подальшому – як можливості впливу пропаганди. Розглядаючи її в контексті журналістики, необхідно зрозуміти, як управління новинами формує інформацію, посилюючи позитивні риси і згладжуючи негативні, подаючи інформацію у вигідному світлі. Якщо досліджувати пропаганду в контексті політичної науки, то необхідно проаналізувати ідеології практиків, їх поширення та вплив на суспільну думку. Аналізуючи її з погляду соціології, необхідно зважати на суспільних рух і контрпропаганду, яка виникає в опозиції. Щоб досліджувати

пропаганду як психологію, необхідно визначати її вплив на окремих людей. Деякі вчені розглядають її як невід'ємну частину, ідею та практику масової культури.

Слід мати на увазі, що в демократичному суспільстві функціонують різновекторні види пропаганди. Цілі та завдання різноманітні й багатопланові, охоплюють усі сфери громадського життя та змінюються залежно від соціально-політичних орієнтацій і уподобань. Тому єдиним узагальнюючим критерієм ефективності пропаганди може вважатися досягнення тих конкретних цілей і завдань, що ставляться перед нею.

Об'єкт пропаганди – світогляд суспільства, на відміну від агітації, об'єктом якої є громадська думка. Що ж є предметом пропагандистської діяльності? Нерідко спостерігається змішування понять об'єкта (спрямованості дій) та предмета (призначеності). Це зовсім не одне й те саме. Різні види діяльності можуть мати багато спільного за об'єктом, але істотно відрізнятися за своїм предметом. Якщо порівняти, скажімо, науку як соціальну діяльність з пропагандою, то побачимо, що у змістовному плані вони мають чимало спільного: і наука, і пропаганда багато уваги приділяють актуальним для суспільства теоріям і практиці мас. Але за своїм призначенням, тобто за своїм предметом, вони відмінні. Предмет науки – одержання нового істинного знання про людину, суспільство та навколишнє середовище. Предмет пропаганди дещо інший – вона має завдання не стільки добути нове, невідоме раніше знання, скільки вплинути на свідомість, поширюючи ідеї, судження та погляди [189, с.87].

Таким чином, предмет пропаганди – поширення й утвердження у свідомості ідей, суджень і поглядів, зумовлених суспільними відносинами, стимулювання соціальної активності.

Пропаганда має діяти як цілісна система. Польський дослідник Л. Войтасик наголошує, що система пропаганди виступає як сукупність «фундаментальних ідейних положень», а також як цілісна система організаційних принципів, норм і правил, застосовуваних у пропагандистській

діяльності. Як система вона виявляє себе у двох аспектах: з одного боку, це сполучення напрямів, видів і форм пропагандистської діяльності, а з іншого – організаційна єдність різних структурних елементів [466, с.175].

Британська бібліотека в 2013 р. влаштувала виставку історичної та сучасної пропаганди. Нік Хайем у репортажі про виставку для Британської корпорації BBC сказав: «У пропаганди дурна слава. Це те, що репресивні режими використовують для прославлення своїх лідерів, мотивації своїх громадян і демонізації своїх ворогів. Йдеться про брехню, маніпуляцію та введення в оману. Але на виставці йдеться і про попередження людей про ризики захворюваності, про переконання, що діти навчилися безпечно переходити дорогу, про формування повністю законного відчуття спільної цілі у громадян» [396].

Популярні сьогодні терміни, під якими розуміють пропаганду, – це підтасовка фактів, альтернативні факти та фейкові новини. Підтасовку фактів часто використовують, говорячи про маніпулювання політичною інформацією, з цієї причини пресекретарі й працівники зі зв'язків з громадськістю називають маніпуляцією громадської думки, коли вони намагаються спростувати новини.

Окрім того, пропаганда пов'язана з неетичною та шкідливою тактикою, яку часто називають «організованим переконанням». Коли застосовують термін «пропаганда» підкреслюють ціль, тоді цей термін пов'язують із контролем і вважають видуманою спробою замінити чи зберегти баланс сил, вигідний пропагандисту. Продумана спроба зазвичай має чітку ідеологію та мету. Мета пропаганди – донести до аудиторії ідеологію, яка має власну ціль. Наприклад, державна установа, яка намагається запустити масову хвилю патріотизму в загальнонаціональну аудиторію з метою підтримки воєнних зусиль, або терористична мережа, яка заманює прибічників до джихаду, або воєнний лідер, який намагається залякати ворога, перебільшуючи силу своєї армії. Ця мета намагається посилити чи змінити установки і поведінку аудиторії [396].

Леонард У. Дуб у 1948 р. визначив пропаганду як прагнення вплинути на особистість і контролювати поведінку людей з певною метою, яка у відповідний момент вважається невдалою чи сумнівною в суспільстві. У 1989 р. він заявив у своєму есе, що чітке визначення пропаганди є неможливим і небажаним через складність питання, що пов'язано з поведінкою суспільства, часовими та культурними відмінностями. Визначення розкриває характеристики пропаганди та допомагає розпізнати її [377, с.425].

Лео Богард у своєму дослідженні зазначав: «Пропаганда – це мистецтво, яке потребує особливого таланту. Це не механічна наукова робота. Вплив на установки потребує досвіду, знання предмета й інтуїції, який аргумент буде доцільнішим для аудиторії. Пропагандист має бути розумним, талановитим, володіти чуттєвістю та знаннями стосовно того, як аудиторія мислить та реагує» [382, с.176].

Термін «пропаганда» має доволі широке значення, що передбачає поширення (а конкретніше – цілеспрямоване поширення) певної інформації, яка має спрямовуватися на його одержувача й отримувати певну реакцію, яка з погляду розповсюджувача є бажаною.

У широкому сенсі це можна трактувати як поширення політичних, економічних концепцій, природознавчих знань, музичної культури, мистецтва, естетики та інше. Пропаганда завжди була найбільш тісно пов'язана з соціальними та політичними аспектами розвитку суспільства. Вона має вплив на відносини між націями, тому цілком зрозуміло, повинна бути одним із об'єктів дискусій у міжнародному праві.

Найактуальнішою проблемою сучасності є збереження миру, усунення війни. Саме в цьому контексті обговорюється питання «міжнародного контролю за пропагандою». Професори Віттон та Ларсон у своїй книзі «Пропаганда» наголошують, що пропаганда може бути загрозою миру, а пропаганда «за межею» має тенденцію до порушення миру. На нашу думку, ці автори цілком справедливо вважають, що воєнна пропаганда має багато спільного з озброєнням і, без сумніву, якщо ми маємо на меті розробити

способи демонтажу найнебезпечнішої зброї фізичного знищення, нам слід також намагатися розробити шляхи «демонтажу» психологічної зброї, яку використовують для загострення причин війни. Ця психологічна зброя є воєнною пропагандою [353, с.442].

Багатовікова історія людства пам'ятає тисячі кривавих битв і війн, які забрали мільйони людських життів. Важко уявити, якою була б Земля та людство, якби їх не переслідували війни. За результатами електронно-обчислювальних досліджень, за останні п'ять тисяч років народи нашої планети мали лише 292 мирних роки. У той чи інший час відбулося 14 533 великих і малих війн, які забрали життя 3 640 000 000 людей – більше, ніж населення усього світу наразі [279, с.45].

XX ст. з його значним науково-технічним прогресом пережило найбільш руйнівні війни в людській історії. У європейських війнах від XVII до XIX ст. людські втрати становили 14 мільйонів. Перша світова війна забрала 10 мільйонів життів і залишила ще 20 мільйонів поранених і калік. Друга світова війна призвела до ще болючіших наслідків: на полі бою загинуло близько 32 мільйони солдатів, у містах і селах загинуло 25 мільйонів мирних жителів, близько 90 мільйонів поранено. Можна відбудувати місто з попелу, але жодним чином не можна воскресити десятки мільйонів людей, життя яких було втрачено у війні [471].

Сучасне міжнародне право забороняє війну як засіб вирішення суперечок між державами та/або як важіль урядової політики. Воно називає такі війни «агресивними», «репрезентуванням найважчого злочину проти людства». Згідно з міжнародним правом, усі міжнародні суперечки слід врегульовувати мирним шляхом.

Пропаганда війни, як свідчить весь історичний досвід, є засобом підготовки до агресивної війни, а отже, це також злочин. Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі, який судив воєнних злочинців режиму Гітлера, встановив, що воєнна пропаганда є одним із засобів сприяння війні, отже, підтвердив злочинний характер воєнної пропаганди. На цьому питанні

було особливо наголошено в резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 3 листопада 1947 р., яка засуджувала воєнну пропаганду: «Генеральна Асамблея засуджує всі форми пропаганди, в якій би країні не проводилася, яка або розрахована, або може спровокувати або заохочувати будь-яку загрозу миру, порушення миру чи агресію».

На конференції з міжнародного права в лютому 1966 р. деякі доповідачі висловили думку, що неможливо ухвалити законодавство проти воєнної пропаганди, оскільки таке законодавство буде «суперечити конституційному принципу свободи слова». Такі аргументи не мають логіки. Оскільки певна дія визнається такою, що представляє небезпеку для суспільства (а пропаганда війни визнається такою загрозою), вона має розглядатися як така, і не слід вважати, що вона завжди пов'язана з «свободою слова» [440].

«Здається доволі дивним, що воєнна пропаганда, яка вважається злочином на міжнародному рівні, може водночас залишитися безкарною на національному рівні. Немає завдання більш важливого та нагального, ніж збереження миру на землі. Це завдання було поставлено перед народами нашої планети вже на самому початку шляху історичного розвитку, в якому засобів ведення війни стає все більше і вони, своєю чергою, стають все більш і більш руйнівними» [440].

І, звичайно, ніколи війна не була такою небезпечною, такою руйнівною та такою нелюдською, як це спостерігаємо сьогодні, коли людина навчилася використовувати потужну силу ядерної енергії. Природа людини черпає досвід із минулого. Трагічний досвід Другої світової війни, розв'язаної нацистською Німеччиною, і ще трагічніші події сьогодення в Україні потребують вжиття всіх необхідних кроків для запобігання жаху Третьої світової війни. На жаль, зазвичай, трагедія минулої війни тлумачиться дуже своєрідно.

З іншого боку, існують реальні, а не уявні загрози мирному співіснуванню, такі як подальше накопичення озброєнь, порушення принципів міжнародного права, втручання у внутрішні справи інших держав та

пропаганда війни. Вважаємо, що вжиття заходів щодо заборони пропаганди війни у кожній державі було б важливим внеском у справу збереження миру та зменшення міжнародної напруги.

1.4. Структура та зміст феномена пропаганди війни в системі соціальних і міжнародних відносин

У сучасній зарубіжній і вітчизняній науковій літературі сформувався доволі широкий спектр уявлень про сутність пропаганди, які, водночас, мають дискусійний характер. Одна із причин дискусійності цього феномена полягає в його багатовекторності та правовій невизначеності як у національному, так і в міжнародному праві.

Особливої актуальності пропаганда як правова категорія набуває в контексті поширення протизаконних ідей і поглядів з метою розпалювання війни – явища універсального та багатопланового. Розуміння категорії «війна» стоїть поряд з категоріями «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт», «збройна агресія», «військова операція», «протидія тероризму», що ще раз підтверджує її розмитість і правову невизначеність.

Проблематика з'ясування феномена пропаганди війни стає ще більш значущою з огляду на появу, поряд із традиційними, новітніх форм ведення воєнних дій: ідеологічних, інформаційних, гібридних. Тому для правової науки та міжнародної правотворчої практики надто важливо з'ясувати розуміння ключових аспектів пропаганди війни. Уявляється вкрай важливим виробити єдиний понятійний апарат цього феномена, визначити змістовне наповнення пропаганди війни та її структурних елементів. У цьому й полягає основне завдання запропонованого автором дослідження.

Держави ведуть війну в ім'я миру та демократії, проте пропаганда війни може порушувати права людини та підривати демократичні принципи, які вона прагне відстоювати. Незважаючи на це, засоби масової інформації, уряди

чи навіть антивоєнні протестувальники рідко визнають, що пропаганда війни є незаконною відповідно до міжнародного права стосовно прав людини.

Питання пропаганди війни в міжнародному праві передбачає детальне обговорення її незаконного статусу відповідно до міжнародного права, зокрема, стосовно прав людини. Важливо аналізувати ефективність заборони в розрізі запобігання використанню пропаганди війни та захисту різних прав, яким вона загрожує.

«Втягувати націю у війну на підставі оманливої риторики та розкритих даних розвідки – це пародія та трагедія. Це найцинічніший з усіх цинічних вчинків» [471].

Пропаганда визначається як «матеріал, що поширюється прихильниками або противниками доктрини чи принципу». Мабуть, це ключова складова свободи слова. Однак назвати певне повідомлення пропагандою означає «натякати на щось негативне та нечесне. Пропаганда асоціюється з контролем і розглядається як навмисна спроба змінити або зберегти розподіл влади, який є вигідним для пропагандиста» [337, с.2].

Саме у таких інтерпретаціях вона перестає бути нейтральною діяльністю на відміну від інших форм переконання, в яких повідомлення може принести користь як аудиторії, так і комунікатору. Пропаганда як функція державної стратегії під час війни може бути синонімом спотворення або повного нехтування правдивістю. Як коментує Кевін Вільямс у своїй статті про етику ЗМІ у воєнний час, «багато хто вважає, що важливіше, ніж говорити правду про війну, – це перемогти в ній» [372, с.156].

Однак воєнну пропаганду використовують не лише для того, щоб допомогти виграти війну, а задовго до її початку, щоб обґрунтувати цю війну аргументами, які можуть базуватися на подібному спотворенні. Історія має яскраві приклади такої практики. Наприклад, розсекречений меморандум Об'єднаного комітету начальників штабів США від 1962 р. розкриває план виправдання запропонованого воєнного втручання на Кубі. Документ містить «короткий, але точний опис приводів, які виправдали б військову інтервенцію

США на Кубі». «На світову громадськість і форум Організації Об'єднаних Націй можна сприятливо вплинути шляхом створення міжнародного іміджу кубинського уряду як необдуманого та безвідповідального, а також як тривожної та непередбачуваної загрози миру в Західній півкулі» [471].

Отож, пропаганда війни відтворює суб'єктивну точку зору, розроблену для прокладення шляху до війни, захисту оперативної безпеки та життя військовослужбовців, підтримки морального духу, забезпечення відданості справі та «впевненості про повну ненависть до “ворога”». Звичайно, уряди не зобов'язані розкривати кожен деталь своїх воєнних операцій. Дійсно, Пакт ООН з прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. (МПГПП) дають змогу урядам обмежувати багато прав, зокрема свободу інформації, під час оголошеного «надзвичайного стану» [366].

В історичному контексті заслуговує на увагу дослідження «Idea of Propaganda», в якому зазначається, що пропаганда – це прихована рука історії. Один британський дипломат констатував, що Наполеон завдав більше шкоди своєю газетою *The Monitor of Paris*, ніж перемогами всіх його армій. Безумовно, можна навести багато впливових пропагандистських кампаній. У Першій світовій війні, наприклад, знамениті плакати допомогли створити тримільйонну армію британців. Це саме собою не свідчить про ефективність медіа, і дехто поставив би під сумнів історичний вплив, вказуючи на неточне значення терміна або неможливість «довести» в науковому сенсі, що пропаганда взагалі мала будь-який вплив [444, с.157].

Проте Уолтер Ліппман зауважив, що важливою є не подія, а сформований образ події, і інструмент для досягнення цього – пропаганда. Таким чином, навіть історична пам'ять сама собою також є функцією пропаганди, і часто ми бачимо минуле крізь призму його власної ретельно розробленої перцептивної лінзи [333].

Переконавання є ключовою політичною навичкою. Факти рідко говорять самі за себе, завжди існує можливість нової інтерпретації. Отож, ми маємо

здатність фактично виробляти реальність за допомогою інструментів пропаганди.

Пропаганда живиться емоціями, а не розумом, емоція є її валютою; раціональна пропаганда теоретично могла б існувати, але важко уявити, як вона могла би виглядати. Сьогодні групи інтересів забезпечують монополізацію ресурсів суспільству, найбільш підкованому в пропаганді, а не найбільш гідному.

Незалежна правозахисна організація Артикуль 19 (ARTICLE 19), що діє в усьому світі з метою захисту та просування права на свободу висловлення поглядів, зазначає, що в міжнародному праві не існує узгодженого визначення терміна «пропаганда», зокрема «пропаганда війни» чи «риторика ненависті» («мова ворожості», «мова ворожнечі») [364].

Такі автори, як Мак Гунагл, вказуючи на поняття «війна» і «пропаганда» як два приклади «важко визначених термінів», зауважують, що пропаганда є достатньо широким поняттям, яке охоплює «низку різних видів вираження думок і поглядів, що відрізняються за шкідливістю змісту, штучністю їх подання, стратегією поширення та тяжкістю наслідків» [392, с.176].

Зацікавленість пропагандою непостійна в часі, превалює акцент на воєнній пропаганді, особливо ворожій. Проведений аналіз дає підстави для висновків, що воєнний контекст вживання слова «пропаганда» значно вплинув на його значення, на ставлення до пропаганди і до методів, які застосовують у її вивченні.

Міжнародно-правові аспекти пропаганди війни стали предметом наукового аналізу вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема Й. Дінштайн, М. Керні, Д. Макголдрик, Т. Макгонагл, Г. Майкл, Т. Мендель, Д. Скринька. Водночас, потребують подальшого з'ясування питання про зміст і структуру феномена пропаганди війни, а також про репрезентацію цього поняття у міжнародному та національному законодавстві.

На межі ХХ–ХХІ ст. пропаганда характеризувалась як один із найбільш дієвих засобів мобілізації суспільства. У цьому контексті А. Камю недаремно називав її «завоюванням, зверненим усередину країни» [93, с.120].

Однак найрозгалуженіших форм і методів вона набула у ХХ ст., за часів гітлерівської Німеччини, коли було утворено міністерство народного просвітництва та пропаганди. Змістовне наповнення феномена пропаганди, її значення в механізмі державного управління розкрито А. Гітлером у книзі «Моя боротьба» («Mein Kampf»), він розглядав останню виключно як засіб досягнення поставленої мети [28, с.56].

І в теперішній час, майже 90 років по тому, феномен пропаганди війни міцно вкоренився у міжнародному суспільно-політичному житті, що віддзеркалюється і в міжнародному правотворчому процесі, де словосполучення «пропаганда війни», наприклад, у частині здійснення збройної агресії РФ проти України, використовують доволі часто [322, 323].

На відміну від міжнародного права національні закони використовують правову категорію «пропаганда війни» в небагатьох правових актах. Зокрема, ст. 37 Конституції України забороняє створення і функціонування політичних партій і громадських організацій, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на пропаганду війни [102].

Заборона пропаганди символіки комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів набули правового забарвлення в Законі України від 09.04.2015 р. № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» [197].

Також варто звернути увагу й на положення ст. 436 Кримінального кодексу України «Пропаганда війни», яка встановлює кримінальну відповідальність за «публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів» [130].

Слід зазначити, що ця норма права не позбавлена дискусійних положень, адже існують певні неузгодженості між правовими категоріями «агресивна війна» та «воєнний конфлікт». Зокрема, офіційне визначення воєнного конфлікту міститься в Законі України «Про Національну безпеку» від 21.06.2018 р. № 2469: «...двостороннє застосування воєнної сили з метою розв'язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей» [202].

Водночас термін «агресія» має міжнародно-правове походження, є синонімом використовуваної в національному законодавстві правової категорії «агресивна війна» та передбачає «застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканості чи політичної незалежності іншої держави або будь-яким іншим чином, що несумісний зі Статутом ООН» [462]. Як бачимо, дефініції «агресивна війна» та «воєнний конфлікт» мають різне змістовне навантаження і їх необхідно узгодити і з нормами міжнародного права, і в контексті ст. 436 КК України.

Загалом, наведені законодавчі приклади використання правової категорії «пропаганда» засвідчують тлумачення останньої в суто негативному значенні – як суспільного явища, спрямованого на розпалювання ворожнечі між людьми. Разом з цим, керуючись енциклопедичною літературою доходимо висновку, що вказаний термін має нейтральний характер та означає «поширення і постійне глибоке та детальне роз'яснення ідей, поглядів, знань» [18]. Такий дуалістичний характер феномена пропаганди знаходить відображення і в конституційних нормах деяких зарубіжних країн.

Доволі цікавим є досвід Німеччини, у ч. 1 ст. 5 Конституції якої закріплено право свободи висловлення думки, свободи друку та інформації, але ч. 2 цієї ж статті передбачає можливість обмеження вказаних прав законодавчими актами [421]. Проаналізовану правову конструкцію використовують у переважній більшості конституційних норм, коли поряд із нормою прямої дії міститься обумовлення загального характеру.

Незважаючи на те, що Конституція Болгарії взагалі не використовує термін «пропаганда», окремі конституційні положення містять її

опосередковані ознаки. Зокрема, Основний Закон цієї країни передбачає заборону утворення політичних партій на етнічній, расовій або релігійній основі, а також партій, які мають на меті насильницьке захоплення державної влади. Також заборона поширюється на утворення організацій, діяльність яких спрямована проти суверенітету, територіальної цілісності країни та національної єдності, на розпалювання расової, національної, етнічної або релігійної ворожнечі [99].

Позитивний аспект пропаганди закріплено в нормах Конституції Італії, ст. 19 якої дає можливість громадянам сповідувати власні релігійні вірування в індивідуальній чи колективній формі, пропагувати їх та відправляти культу в публічному чи приватному порядку [421]. Водночас, ця норма забороняє поширення будь-якої інформації, яка суперечить суспільній моралі, під якою можна розуміти пропаганду соціальної, расової, національної, релігійної або мовленнєвої переваги, а також пропаганду війни та насилля.

Жодне посилення на заборону пропаганди війни та насилля не міститься у Конституції Китайської народної республіки та в Конституції Японії. Основний Закон КНР містить лише загальні положення щодо реалізації фундаментальних прав і свобод у частині заборони спричинення збитків державним, колективним чи суспільним інтересам, законним правам і свободам інших громадян.

Масштаби пропаганди війни та ненависті, набуті цим вкрай небезпечним соціальним явищем останніми роками, яскраво демонструють загрозливий стан безпеки для всіх без винятку держав. Мирне співробітництво держав і міжнародна безпека перебувають під прискіпливою увагою з боку міжнародних інституцій та організацій, а ефективна протидія проявам пропаганди війни та ненависті є можливою тільки за умови злагоджених і консолідованих дій міжнародно-правового характеру, за допомогою розвитку міжнародної співпраці у правоохоронній сфері.

Пропаганда війни, екстремізм і тероризм мають багатовікову історію, проте на ранніх етапах розвитку цих суспільно небезпечних явищ вони мали лояльніші форми та епізодичний характер [117, с.121].

Наразі прояви екстремістської діяльності у вигляді пропаганди війни, расової, національної або релігійної ворожнечі викликають стурбованість міжнародних інститутів влади та всього світового співтовариства. Вони набули міжнародного характеру і стали глобальною проблемою людства, тому для ефективної боротьби з ними необхідна співпраця всіх країн світу. Одним із найефективніших шляхів боротьби є вдосконалення нормативно-правової бази та розробка механізмів запобігання різним проявам екстремізму, планування та проведення оперативно-розшукових, економічних, політичних та інших заходів.

У європейському просторі закріпилася тенденція до вилучення кримінально-правової заборони пропаганди війни з національного законодавства, оскільки все більше європейських держав поступово визнають юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, а отже, вилучають із національного законодавства положення про відповідальність за міжнародні злочини. Однак не всі країни схильні до цієї тенденції.

У більшості європейських держав закріплення в національному кримінальному законодавстві складу злочину «пропаганда війни» є своєрідною формою адаптації національного законодавства до норм міжнародного права, тобто він отримав міжнародно-правове визнання, а відповідальність міститься в низці міжнародних актів.

Термінологія міжнародного права та національного законодавства у сфері злочинів, пов'язаних із пропагандою війни та ненависті, доволі розпливчата. Для застосування заборони пропаганди війни та підбурювання до ненависті на національному рівні необхідно дати визначення ключовим термінам, починаючи з поняття «пропаганда».

Конституція Республіки Молдова в ст. 32, що регламентує «Свободу думок і вираження», проголошує: «Забороняються і караються законом

оспорювання і паплюження держави і народу, заклики до агресивної війни, національної, расової або релігійної ворожнечі, підбурювання до дискримінації, територіального сепаратизму, громадського насильства, а також інші дії, що впливають на конституційний режим» [101].

У цьому ж контексті Кримінальний кодекс Молдови передбачає, що «пропаганда війни, поширення тенденційної і вигаданої інформації, що сприяє розпалюванню війни, або інші дії з метою розв'язання війни, вчинені усно, письмово, по радіо, за допомогою телебачення або кінематографа або іншими способами» карається позбавленням волі на строк до 6 років [129].

Принагідно слід згадати положення ст. 7 Кодексу телебачення і радіо Республіки Молдова, що закріплює: «Соціально-політичну рівновагу і плюралізм. (1) З метою дотримання прав і основних свобод людини під час трансляції та ретрансляції програмних комплексів реалізуються і забезпечуються політичний і соціальний плюралізм, культурне, мовне та релігійне різноманіття, інформування, виховання і розвага публіки. (2) При наданні ефірного часу для висвітлення своєї позиції будь-якої партії або політичного руху організація радіомовлення зобов'язана в тому ж вигляді програм і в той же час. З метою дотримання в своїх інформаційних передачах принципів соціально-політичної рівноваги, неупередженості та об'єктивності телерадіомовлення зобов'язані забезпечувати: достовірність інформації, що повідомляється; недопущення спотворення дійсності за допомогою монтажних трюків, коментарів, формулювань або заголовків; дотримання принципу інформування з декількох джерел в разі сюжетів, що стосуються конфліктних ситуацій. (...) Стаття 10. Права споживача програм. (1) У Республіці Молдова право на повне, об'єктивне і правдиве інформування, право на вільне вираження думок і право на вільну передачу інформації через аудіовізуальні засоби масової інформації гарантовані законом. (2) Захист прав споживачів програм забезпечується Координаційною радою з питань телебачення і радіо, наділеним повноваженнями щодо координації діяльності в галузі телебачення і радіо, а також судовими інстанціями. (3) Судова

інстанція вживає заходів щодо захисту прав споживача програм на підставі його заяви. (...) (5) Мовна організація зобов'язана забезпечувати об'єктивне інформування споживача програм і сприяти вільному формуванню думок» [94].

Конституційний суд Молдови у своєму рішенні від 4 червня 2018 р. визнав відповідним Конституції країни закон «Про боротьбу з російською пропагандою». Парламент Молдови 7 грудня 2017 р. ухвалив поправки до Кодексу про телебачення і радіо, які передбачають заборону на ретрансляцію в країні інформаційних, інформаційно-аналітичних, політичних і військових передач з держав, які не ратифікували Європейську конвенцію про транскордонне телебачення [108, с.206].

Чинна редакція Кримінального кодексу Грузії складається із Загальної (1–6 розділи, I глави XVIII) і Особливої частин (розділи 7–15, глави XIX–XLIX) [128]. У Загальній частині проаналізовано основні поняття кримінального права, визначено підстави кримінальної відповідальності та звільнення від неї, загальні положення про кримінальну відповідальність та звільнення від неї, заходи примусу щодо неповнолітніх, а також характеристику кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Структура Особливої частини відображає ієрархію цінностей, що охороняються кримінальним правом: насамперед – злочини проти особистості, потім – економічні злочини та злочини проти суспільних і державних інтересів. Кодекс враховує норми міжнародного права, встановлюючи відповідальність зокрема за злочини, передбачені міжнародними договорами та конвенціями, такі як легалізація (відмивання) доходів, одержаних незаконним шляхом, і тероризм.

Кримінальний кодекс Грузії (далі – ККГ) містить розділ 11 «Злочини проти держави», глава XXXVII «Злочини проти основ конституційного устрою та безпеки Грузії». Зокрема ст. 317 регламентує, що «заклики до насильної зміни конституційного ладу, повалення державної влади Грузії чи

розповсюдження матеріалів, що містять такі заклики до озброєння в тих же цілях, караються позбавленням волі на строк до трьох років» [121].

Більше того, розділ 14 «Злочини проти людства», зокрема глава XLVII ККГ «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного гуманітарного права» передбачає «кримінальну відповідальність за такі види злочинів: підготовка чи ведення агресивної війни (ст. 404), заклики до розв'язування агресивної війни (ст. 405), виготовлення, придбання або збут зброї масового ураження, хімічної, біологічної чи іншої зброї масового ураження, забороненої міжнародним договором (ст. 406), геноцид (ст. 407), злочини проти людяності (ст. 408), екоцид (ст. 409), участь найманців у збройному конфлікті або воєнних діях (ст. 410), умисне порушення норм міжнародного гуманітарного права під час міждержавного або внутрішньодержавного збройного конфлікту, поєднане зі створенням загрози здоров'ю або фізичним каліцтвом (ст. 412)» [128].

У контексті проблематики зауважимо, що ст. 405 ККГ щодо закликів до планування, підготовки, початку здійснення чи виконання акту агресії підсилює дію норм у протидії пропаганді війни. Вони караються штрафом чи позбавленням волі на строк до трьох років. Такі ж діяння, але здійснені з використанням засобів інформації чи особою, яка обіймає державно-політичну посаду, караються штрафом або позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати державні посади чи займатися політичною діяльністю на строк до трьох років.

Важливо, що ст. 405 була внесена до КК Грузії на підставі Закону № 2727 від 30 жовтня 2014 року.

Своєю чергою, ст. 408 ККГ вводить і закріплює поняття кримінальної відповідальності за злочини проти людяності, а саме: «...будь-яке діяння, вчинене в рамках систематичних або широкомасштабних нападів на цивільне населення або цивільних осіб, що виразилося у вбивстві, масовому знищенні, депортації людей і інших антигуманних діяннях, що заподіює серйозної шкоди фізичному або психічному стану людини» [128].

Досвід правового забезпечення заборони пропаганди війни в Молдові та Грузії переконливо свідчить про достатню регламентацію складної конструкції «пропаганди війни» та агресії в актах національного законодавства, ухвалення відповідних законів, що визнані конституційними задля протидії та боротьби з пропагандою у всіх її негативних проявах [108, с.205].

Звертаючись до норм міжнародного права, варто зазначити, що легальне взаємоузгоджене визначення пропаганди війни у чинних міжнародно-правових актах наразі відсутнє. Це твердження підтримує й Т. Макгунагла, який, проводячи порівняльно-правовий аналіз категорій «війна» та «пропаганда», доходить висновку про наявність проблемних питань під час визначення їх взаємообумовленості. Вчений констатує широке розуміння «пропаганди» в науковій літературі та законодавстві, яке охоплює розгалужену палітру різноманітних суджень, що відрізняються за змістовним наповненням, способами їх вираження, поширення та можливими правовими наслідками [392, с.168].

Багатогранний характер цього правового феномена надав можливість М. Керні сформулювати пропозиції щодо внесення доповнень до Римського статуту Міжнародного кримінального суду про визнання прямого та публічного підбурювання або пропаганди війни як самостійного складу злочину. Дослідник доволі влучно зазначає, що «пропаганда війни має нечітке визначення тільки тому, що такої правової невизначеності бажають суб'єкти законодавчої ініціативи» [371].

Водночас, багатогранний зміст пропаганди війни та неврегульоване правовими приписами розуміння цього терміна на міждержавному рівні не означає його невизначеності. Уявляється, що чітко окреслена сфера дії протиправного діяння, пов'язаного з пропагандою війни, є наслідком узгодженого розуміння цієї правової категорії на національному та міжнародному рівнях.

У цьому контексті цілком логічним виглядає положення, викладене у Зауваженні загального порядку № 11 Комітету з прав людини ООН щодо поширення категорії «пропаганда війни» на всі види пропаганди, яка здійснюється з метою загрози або акту агресії чи порушення миру, що протирічать Статуту ООН [361].

Крім цього, з огляду на необхідність визначення балансу прав людини щодо висловлення думки та зобов'язань стосовно недопущення пропаганди війни, вважаємо за доцільне проаналізувати зміст ст. 19 та 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (*далі – МПГПП*).

Зокрема, ч. 1 ст. 19 МПГПП закріплює загальне право громадян на висловлення власної думки, тоді як ч. 2 цієї ж статті деталізує положення ч. 1 та розкриває зміст вказаного права, під яким розуміється свобода пошуку, отримання та поширення будь-якої інформації та ідей, незалежно від державних кордонів, усно, письмово або за допомогою друку чи художніх форм вираження чи в інший спосіб, на власний вибір [155]. Частина 3 коментованої статті встановлює підстави, за яких може відбуватися обмеження права людини на свободу думки, зміст яких полягає: а) у повазі прав та репутації інших осіб; б) в охороні державної безпеки, громадського порядку, здоров'я та моральності населення [155].

Незважаючи на те, що зміст ст. 19 МПГПП за різних часів ставав предметом прискіпливого аналізу фахівців у галузі міжнародного права та інших галузей правової науки, її порівняння зі ст. 20 цього ж документа потребує ретельного дослідження. Остання закріплює вимогу до національних законів щодо заборони будь-якої пропаганди війни, а також національної, релігійної, расової ненависті, ворожнечі та насилля.

Тобто ст. 20 МПГПП, по суті, не встановлює будь-якого окремого права людини, ба більше, у деяких наукових джерелах її визначають як продовження ст. 19. Уявляється, що самостійний статус ст. 20 МПГПП пов'язаний радше з гарантуванням права на життя, передбаченого ст. 6 цього акту.

Крім того, ст. 19, 20 МПГПП переслідують різні, хоча і взаємодоповнюючі цілі. Якщо мета ст. 19 передбачає необхідність усунення шкоди, спричиненої правам та репутації інших осіб, публічним інтересам, громадській безпеці, здоров'ю населення та моральності, то метою ст. 20 є усунення обставин, які можуть призвести до загибелі людей.

Аналіз правової конструкції «пропаганда війни ... має бути заборонена законом», викладеної у ч. 1 ст. 20, дає підстави для висновку про існування ще однієї характерної відмінності цієї норми, яка передбачає встановлення вимоги для держав щодо здійснення конкретних заходів реагування як прямої юридичної заборони пропаганди війни, вираженої у законодавчій формі. Тоді як у змісті ст. 19 йдеться лише про можливість встановлення деяких обмежень за певних умов. Тобто в одному випадку маємо пряму вимогу щодо встановлення заборони на ведення пропаганди війни, а в іншому МПГПП лише припускає можливість встановлення певних правових обмежень на національному рівні.

Отож, можемо припустити, що зміст ст. 20 МПГПП передбачає встановлення більш жорстких обмежень, зважаючи на суспільну небезпеку пропаганди війни. Тому дискусійним, на нашу думку, є судження Т. Мендела щодо об'єднання обох статей з метою усунення суперечностей між ними [395]. Уявляється, що зміст ст. 20 коментованого міжнародно-правового акту стосується конкретного складу правопорушення.

У цьому контексті схиляємося радше до думки Д. Макголдрика, який заперечує існування у змісті ст. 20 будь-яких порушень ст. 19 Міжнародного пакту щодо встановленої для держав заборони на ведення пропаганди війни [390, с.81].

Незважаючи на те, що Комітет ООН з прав людини передбачає заборону всіх видів пропаганди війни, в його положеннях простежується виняток для ч. 1 ст. 20 Міжнародного пакту, а саме: «...правова норма, викладена у частині 1 статті 20, не заперечує підтримку суверенного права на самооборону або незалежність, відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй», під якою

розуміються заходи, здійснювані членом ООН, стосовно якого вчинено збройний напад [348].

Відтак пропаганда у вигляді підбурювання до громадянської війни, заколотів проти уряду й інші подібні прояви насилля у контексті преамбули Загальної декларації прав людини [67] регулюються положеннями ч. 2 ст. 20 або ч. 3 ст. 19 Міжнародного пакту [155]. Вищевикладене яскраво демонструє не лише багатогранність феномена пропаганди, а й широке розуміння війни, яка в сучасних умовах, поряд із традиційними видами воєнних дій, може передбачати ідеологічну, інформаційну та гібридну складову.

Тому особливо важливо звернути увагу на коментар до ст. 20 Міжнародного пакту, викладений Комітетом ООН з прав людини, в якому наголошується на відсутності внутрішньої або зовнішньої ознаки пропаганди війни в національному законодавстві будь-якої держави, що підкреслює транскордонний характер такої заборони [428].

Якщо ч. 1 коментованої статті прямо вказує на підбурювання до війни, то в ч. 2 йдеться про вчинення пропаганди, що передує війні. Збереження в документі ч. 2 ст. 20 стало можливим завдяки зусиллям багатьох країн, оскільки заборона пропаганди війни у чистому вигляді не мала б необхідного ефекту для забезпечення миру та запобігання конфліктів [428].

Отже, треба констатувати, що обидві частини ст. 20 Міжнародного пакту нерозривно пов'язані. За своєю суттю пропаганда війни виступає як одна із форм підбурювання до насилля, заснованого на національній, расовій або релігійній ненависті. У багатьох випадках таке підбурювання до насилля призводить до пропаганди війни та воєнних дій.

Аналіз конституційних положень деяких країн світу дає підстави для висновку, що пропаганда має різне правове забарвлення. З одного боку, вона є проявом поширення негативної інформації про розпалювання війни, насилля, ворожнечі, расової, релігійної чи національної нетерпимості.

Важливо зрозуміти, які загрози й небезпеки несе пропаганда війни та її вплив на систему міжнародної безпеки. Для того, щоб збільшити ефективність

засобів з протидії негативним явищам, слід усвідомити, що уявляє собою пропаганда війни, як можна більш точно визначити це поняття, одне з ключових як для світової, так і національної спільноти.

Висновки до розділу 1

1. Дослідження пропаганди війни у міжнародному праві вимагає вивчення теоретико-методологічних засад, які сприяють розкриттю сутності та ефективного контролю над цим феноменом. У даному контексті, аналіз теоретичних концепцій та розробка відповідних методологічних підходів є важливим етапом у розумінні та регулюванні проблем, пов'язаних із пропагандою війни.

2. Теоретико-методологічні засади дослідження пропаганди війни у міжнародному праві визначаються необхідністю комплексного підходу, який охоплює різні аспекти явища та взаємодії різних наукових галузей. Відповідний аналіз покликаний виявити ефективність міжнародних правових механізмів у протидії пропаганді війни та сприяти розробці стратегій для підвищення стійкості сучасного міжнародного порядку.

3. На підставі аналізу міжнародно-правових норм і національних законодавчих актів щодо з'ясування феномена пропаганди війни можна зробити висновок, що на сьогодні відсутнє уніфіковане визначення. Тому для правової науки та міжнародної правотворчої практики надто важливо з'ясувати розуміння ключових аспектів пропаганди війни. Уявляється вкрай важливим виробити єдиний понятійний апарат цього феномена, визначити змістовне наповнення пропаганди війни та її структурних елементів. У цьому й полягає основне завдання запропонованого автором дослідження.

4. Сьогодні пропаганда війни визнана міжнародною спільнотою як злочин проти миру і безпеки людства, котрий порушує як міжнародне, так і національне право держави. Термінологія міжнародного права та національного законодавства у сфері злочинів, пов'язаних із пропагандою

війни та ненависті, доволі розпливчата. Для застосування заборони пропаганди війни та підбурювання до ненависті на національному рівні необхідно дати визначення ключовим термінам, починаючи з поняття «пропаганда».

5. Закордонна історіографія поняття «пропаганда війни» пов'язує не тільки з кримінально-правовою його природою, а й із суспільно-політичною. Системний аналіз історіографії цього феномена дав змогу визначити шість основних періодів у еволюції, кожен з яких демонструє розвиток пропаганди війни, становлення її елементів, застосування, що у кінцевому результаті призводить до негативних проявів та наслідків.

РОЗДІЛ 2

НОРМАТИВНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОТИДІЇ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

2.1. Заборона пропаганди війни в імперативних нормах і зобов'язаннях *erga omnes*

Загальновизнані принципи і норми міжнародного права, як юридична категорія, обумовлюють багато дискусій через відсутність будь-якого кодифікованого джерела. Такі норми не зафіксовані в жодному міжнародно-правовому акті, вони містяться у звичаях і договорах міжнародного права.

Серед численних загальновизнаних норм міжнародного права виокремлюють імперативні норми *jus cogens*, критерієм для виокремлення є характер їх впливу на регулювання відносин – як найвищої юридичної сили.

У Преамбулі Статуту ООН йдеться про необхідність створення умов, за яких можуть дотримуватися справедливість і повага до зобов'язань, прописаних у договорах та інших джерелах міжнародного права. У п. 1 ст. 1 зазначено, що Організація дотримується мети «...в узгодженні з принципами справедливості і міжнародного права», а в п. 3 ст. 2 закріплено: «...всі члени ООН вирішують свої міжнародні спори таким чином, щоб не піддавати загрози міжнародний мир і безпеку та справедливість» [462]. Цей принцип відображено також у Декларації про принципи міжнародного права стосовно дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН.

Крім того, у ст. 39 Статуту ООН зазначено: «Рада Безпеки визначає існування будь-якої загрози миру, будь-якого порушення миру або акту агресії та надає рекомендації або вирішує, які дії варто почати відповідно до статей 41 та 42 для підтримки або відновлення міжнародного миру й безпеки» [462].

На думку В. Г. Буткевича, на різних етапах становлення міжнародного права імперативні норми хоч і змінювалися, але впродовж історії його

розвитку діяли поетапно, створюючи своєрідний баланс і становлячи його найбільш стабільну частину [18, с.187].

Як зазначала Н. М. Ульянова, загальновизнана норма, як і будь-яка міжнародна норма, є результатом узгодження волі держав, спочатку щодо змісту самої норми, а потім її визнання як юридично обов'язкового правила поведінки. Загальновизнані норми відображають суттєві риси міжнародного права як загального для всіх держав, зокрема держав, які належать до різних соціально-економічних систем [270, с.8].

Підтримка глобальної стабільності є однією з основоположних місій Організації Об'єднаних Націй, у Статуті якої зазначено, що вона прагне «...позбавити прийдешні покоління нещастя війни... і об'єднати наші сили для підтримки міжнародного миру й безпеки» [462].

Оскільки світ має тенденцію до глобалізації, а тероризм (варто зазначити, що «тероризм» не має узгодженого міжнародного визначення) і війна, так само, як торгівля та ідеї, все частіше перетинають континентальні і регіональні кордони, гуманітарні та політичні наслідки конфлікту сягають далі, ніж будь-коли раніше [471].

Наразі не існує чітко сформованого переліку імперативних норм *jus cogens*. Єдиним документом, який містить загальне поняття та перелік норм *jus cogens*, є Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 1969 р. Згідно зі ст. 53 «...договір є неважливим, якщо на момент укладення він суперечить імперативній нормі загального міжнародного права... імперативна норма загального міжнародного права є нормою, що приймається і визнається міжнародним співтовариством держав у цілому як норма, відхилення від якої недопустиме і яку може бути змінено тільки наступною нормою загального міжнародного права, що носила б такий же характер» [33].

Саме аналіз ст. 53 Віденської конвенції дає змогу визначити ознаки норм, які мають характер *jus cogens*. По-перше, це ухвалення та визнання міжнародною спільнотою держав загалом, по-друге, недопустимість

відхилення від такої норми, по-третє, єдиний спосіб зміни норми *jus cogens* – така сама норма *jus cogens*.

Важливою ознакою, яка характеризує цю норму, є її загальне визнання, що свідчить про сферу дії норми та охоплення суб'єктів міжнародного права. Юристи-міжнародники інколи застосовують термін «загальна норма», замість «загальноновизнана норма». Проте таке застосування цього терміна призводить до змішування понять. З одного боку, йдеться про характеристику ступеня загальності змісту норми, а з іншого – слово «загальна» вказує на поняття, яке більш точно передає термін «загальноновизнана» [270, с.147].

Розкриваючи проблему норм *erga omnes*, К. Земанек розпочинає аналіз зі Статуту ООН і прав, які норми *erga omnes* забезпечують, зокрема, захист прав людини. «До цього часу, – стверджує автор, – міжнародне право фокусувало свою увагу на суверенітеті країн та відносинах між ними. Статут же означав ще один центральний об'єкт – людську істоту, пропонуючи, таким чином, зробити її суб'єктом міжнародних прав і накласти на держави відповідні зобов'язання згідно з міжнародним правом і для переваги індивідів, що перебувають під їхньою юрисдикцією» [474].

«Не може існувати закону, вищого за загальнолюдські цінності» – ця теза є основою доктрини *jus cogens* як сучасної ціннісно-орієнтованої міжнародно-правової концепції. Жодна норма ані міжнародного, ані національного права не може ієрархічно стояти вище, ніж норми *jus cogens*.

Jus cogens – це не окреме джерело міжнародного права, а особливий статус певних його норм. В англійських працях з міжнародного права та в рішеннях міжнародних судів часто використовують вислів «норма статусу *jus cogens*». Його застосовують на позначення криміналізованого порушення норми *jus cogens*. Прихильники концепції *jus cogens crime* ґрунтуються на тому, що ці злочини посягають на інтереси світового співтовариства загалом, по-перше, тому що вони приголомшують совість людства. Присутність цих елементів у характеристиці злочину дає змогу зробити висновок, що кримінально-правова заборона такого діяння – це частина норми *jus cogens*,

що створює для держав зобов'язання не допустити їх безкарності щодо зобов'язання *erga omnes* [82, с.252].

Інакше кажучи, *jus cogens* діють не тільки на міждержавному, а й на внутрішньодержавному рівні, тобто як у відносинах між державами, так і у відносинах між державами і всіма особами, що перебувають під їх юрисдикцією. Ми бачимо тут як міждержавні відносини (горизонтальні), так і внутрішньодержавні (вертикальні) [83, с.38].

Сьогодні концепція *jus cogens* не тільки має «запобіжне» значення або абстрактно декларується як основа будь-яких відносин, її практично застосовують у національних і міжнародних судах. І саме ця практика доводить життєздатність тенденції до надання статусу імперативних кільком заборонним нормам міжнародного права, виокремлюючи їх юридичний статус серед інших норм міжнародного права [83, с.40].

А. Кассезе висловлював упевненість, що норми, які забороняють агресію, колонізацію, рабство, геноцид, апартеїд та катування, є найбільш очевидними прикладами *jus cogens*. Існує думка, підтримана Міжнародним трибуналом щодо колишньої Югославії та деякими вченими, що заборона і покарання злочинів проти людяності та воєнних злочинів є також нормами *jus cogens* [83, с.71].

Характеристика основних злочинів за міжнародним кримінальним правом як *jus cogens* може бути корисною, принаймні на доктринальному рівні, з метою наголошення на мірі небезпеки і тяжкості наслідків цих злочинів для всієї міжнародної системи.

На думку Н. Зелінської, деякі з відповідних прав на захист стали частиною загального міжнародного права, іншим міжнародні документи надали універсального або квазіуніверсального характеру. Що стосується наслідків визнання наявності статусу *jus cogens* у певного міжнародного злочину, то ключовим є питання: накладає воно на держави зобов'язання характеру *erga omnes* чи лише дає їм певні права притягати до відповідальності осіб, які вчинили такі злочини [83, с.89].

Зобов'язання держав співпрацювати в боротьбі зі злочинами *jus cogens* передбачають досягнення узгодженості, як мінімум, у трьох важливих питаннях:

- щодо встановлення і реалізації національної кримінальної юрисдикції, зокрема універсальної;
- щодо реалізації принципу «видай або суди»;
- щодо імунітету, тобто вилучення певного кола осіб з-під кримінальної юрисдикції іншої держави [83, с.54].

Усі ці проблеми відображають юрисдикційну складову процесу імперативізації міжнародного права й існують у трьох сферах публічного міжнародно-правового інтересу: 1) у сфері інтересів міжнародного співтовариства загалом щодо переслідування осіб, які вчинили діяння, що спричинюють його стурбованість; 2) у сфері інтересів держав, що беруть участь у міжнародній взаємодії, як з позиції дотримання їх суверенних прав на здійснення кримінальної юрисдикції та екстрадицію, так і зацікавленості в кримінальному переслідуванні особливо тяжких злочинів, тобто виконанні своїх позитивних зобов'язань щодо попередження злочинності й захисту населення від злочинних посягань; 3) по-третє, у сфері дотримання та захисту прав і законних інтересів осіб, залучених до кримінального процесу.

На думку Н. Зелінської, на сучасному етапі розвитку міжнародного права зобов'язання *aut dedere and judicare* стосовно злочинів *jus cogens* набуло характеру *obligatio erga omnes*. У рамках концепції злочинів *jus cogens* воно означає обов'язкове залучення кримінального юрисдикційного механізму щодо осіб, яких підозрюють у вчиненні таких злочинів, і є важливим елементом антикримінального міжнародно-правового співробітництва держав. Це відповідає правовій природі *jus cogens crimes* та зумовлюється сутністю *erga omnes* [83, с.92].

Міжнародна спільнота визнає, що пропаганда агресивної війни є міжнародним злочином проти миру та безпеки людства і порушує міжнародне право та національне кримінальне законодавство різних країн. Ці злочини, як

зазначає К. Земенек, є загрозою не конкретній людині, а «загалом людській спільноті, навколишньому середовищу, порушують правила людського співіснування. Вони караються не тільки законами певної країни, а й міжнародним правом: це пропаганда війни, планування та ведення війни, застосування зброї масового ураження, піратство, створення злочинних організацій, бандитизм, тероризм тощо» [474].

З огляду на це Н. В. Дрьоміна-Волок має дещо критичнішу позицію та слушно зазначає: «Заборона пропаганди війни в міжнародному праві не суперечить праву особи на свободу вираження поглядів» [58, с.159].

Американський вчений Гарольд Лассуелл у монографії «Техніка пропаганди у світовій війні», провівши аналіз стратегій пропаганди в період Першої світової війни, дійшов висновку про організацію пропагандистської діяльності та технології ефективного інформаційного впливу. В основі підходу Лассуелла лежить теза про «єдину реакцію на пропагандистський вплив, точніше – про єдині базові інстинкти, які й забезпечують єдність реакції. Він вважає базові інстинкти абсолютно ірраціональними, що не підлягають свідомому контролю» [380, с.176]. Критична ситуація війни дає волю цим інстинктам, саме на мобілізації найпримітивніших первісних інстинктів і заснована воєнна пропаганда. Чим вище рівень напруженості в суспільстві, чим більше спостерігаються в ньому примітивні інстинкти, тим ефективніше працюватиме технологія навіювання і тим легше люди повірять пропагандистським повідомленням.

Після Другої світової війни (3 листопада 1947) Генеральна Асамблея ООН ухвалила Резолюцію № 110 під назвою «Заходи проти пропаганди та підбурювання до нової війни» [77]. В ній країни висловлюють свою рішучість врятувати майбутні покоління від лиха двох воєн, які принесли людству невимовне горе, виявляти толерантність, мирно співіснувати одна з одною та діяти як добрі сусіди.

Враховуючи, що Статут ООН також вимагає загальної поваги та дотримання основних свобод, зокрема свободи вираження поглядів, усі члени

зобов'язуються діяти спільно та незалежно щодо основних свобод. «Асамблея засуджує будь-яку форму посилення пропаганди загроз миру, порушень миру або акти агресії» [433].

Відповідно до вимог Статуту, національне кримінальне право майже усіх країн світу містить заборону на агресивну воєнну пропаганду. До речі, це відображено у ст. 436 і 437 Кримінального кодексу України – «Планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни», «Пропаганда війни» тощо [130].

У преамбулі до Статуту ООН зазначено, що «необхідно створити умови, за яких можна було б дотримуватися справедливості та поваги до зобов'язань, викладених у договорах та інших джерелах міжнародного права. У п. 1 ст. 1 зазначено, що Організація дотримується цілей, «узгоджених з принципами справедливості у міжнародному праві», а в п. 3 ст. 2 Статуту ООН – що всі держави-члени Організації Об'єднаних Націй вирішують свої міжнародні суперечки у спосіб, який не ставить під загрозу міжнародний мир, безпеку і справедливість» [462].

Цей принцип відображено в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй. Слід зазначити, що ст. 2 Статуту ООН містить основні принципи міжнародного права. Ми вважаємо, що основними принципами сучасного міжнародного права є його основні імперативні норми, які містять в собі основний шлях розвитку міжнародного співтовариства. Вони мають вищу юридичну силу і є обов'язковими для всіх суб'єктів міжнародного права. Тому всі інші норми цього закону мають відповідати викладеним принципам [122, с.153].

Під час аналізу доктринальних джерел щодо природи *erga omnes* зазвичай ми натрапляємо на розуміння, що це норми, порушення яких стосується всіх держав-учасниць міжнародного співтовариства. Це надає право звертатися з позовом до суду для захисту загальноновизнаних прав і відшкодування завданої державою шкоди [474].

Отже, незважаючи на безпосередню близькість *jus cogens* та *erga omnes*, вони мають різну правову природу. Проте щодо універсальності можна стверджувати, що ці концепції діють як інструменти досягнення однієї мети – забезпечення інтересів міжнародного співтовариства.

Поширеною є думка, згідно з якою норми *jus cogens* можуть бути створені у будь-якому вимірі міжнародного права, стаючи загальнообов'язковими для всіх, хоча зобов'язання *erga omnes* мають застосування лише у сфері захисту прав людини, зокрема як протидія серйозним правопорушенням, що визнаються такими відповідно до міжнародного права [58, с.65].

Слід зауважити, що вперше поняття зобов'язань перед міжнародним співтовариством загалом або зобов'язань *erga omnes* з'явилося у рішенні Міжнародного Суду ООН у справі про компанію «Барселона Трекшн» (Barcelona Traction) у 1970 р.: «Необхідно чітко розмежовувати зобов'язання держави перед міжнародним співтовариством загалом та ті, що виникають стосовно іншої держави. За своєю природою перші стосуються всіх держав» [306].

Окрім того, саме у справі «Барселона Трекшн» Міжнародний Суд ООН визнав, що існує суттєва відмінність між зобов'язаннями стосовно всього міжнародного співтовариства та стосовно окремої держави. Перші за своєю природою зачіпають інтереси всіх держав, тому всі держави мають право на правовий захист у разі їх порушення. Суд сформулював думку, що зобов'язання держав характеру *erga omnes* «впливають із заборони актів агресії та геноциду, а також із принципів і норм, які стосуються основних прав людини, зокрема захист від рабства та расової дискримінації [312].

Цікавою є думка Н. В. Др'оміної-Волок про імперативний характер будь-якої норми національного або міжнародного права, що залежить від рівня небажання настання наслідків її порушення. Саме рівень дотримання норм права як показник ефективності діяльності держави у здійсненні превентивних

та охоронних правових заходів відображає стан правопорядку всередині цієї держави [58, с.191].

На додаток до «заборони та засудження» в юридично обов'язкових договорах, пропаганду війни конкретно засуджують в багатьох міжнародних резолюціях і деклараціях, наприклад:

– 1947 р.: засудження всіх форм пропаганди, які мають на меті або можуть спровокувати чи заохотити будь-яку загрозу миру, порушення миру або акт агресії. Резолюція 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН (ГА);

– 1947 р.: заклик до держав-членів ООН, щоб ті вжили заходів для боротьби із поширенням неправдивих або викривлених повідомлень, які можуть зашкодити дружнім відносинам між державами. Резолюція 127 (II) ГА;

– 1970 р.: твердження ГА про те, що «держави зобов'язані утримуватися від пропаганди загарбницьких війн». Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами;

– 1970 р.: резолюція щодо протидії пропаганді війни, расизму, апартеїду та ненависті між націями. Резолюція 4.301 ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО);

– 1978 р.: Декларація щодо основних принципів, що стосуються внеску засобів масової інформації у зміцнення миру та міжнародного взаєморозуміння, у розвиток прав людини та протидію расизму, апартеїду, підбурюванню до війни;

– 1984 р.: заклик ГА, щоб «всі держави, які ще не зробили цього, вжили ефективних заходів з метою заборони будь-якої пропаганди війни, зокрема формулювання, висування та поширення пропаганди доктрин і концепцій, спрямованих на розв'язування ядерної війни». Резолюція ГА 134 «Права людини та використання науково-технічних досягнень».

Резолюції ГА не є юридично обов'язковими для держав-членів ООН, а їх здатність виражати принципи та норми права через *opinio juris communis* є суперечливою, оскільки деякі резолюції ухвалюються більшістю, а не

консенсусом. Однак вважається, що вони мають вагу світової думки та морального авторитету світової спільноти. У цьому сенсі наведені вище декларації та резолюції ГА надають ваги забороні пропаганди війни в праві міжнародних договорів.

Що стосується юридично обов'язкових договорів, то один із перших – Міжнародна конвенція про використання радіомовлення в інтересах миру, підписана державами-членами Ліги Націй у 1936 р., містить посилення на «підбурювання до війни». Відповідальність держави за утримання від пропаганди війни, уперше викладена в цій Конвенції, підтверджується подальшими неодноразовими резолюціями та деклараціями Генеральної Асамблеї [152].

Стаття 2 Конвенції 1936 р. закріплює положення: «Високі Договірні Сторони взаємно зобов'язуються забезпечити, щоб передачі станцій у межах їхніх відповідних територій не містили підбурювання до війни проти іншої Високої Договірної Сторони або до дій, які можуть призвести до неї» [152].

Стаття 3 зазначеної конвенції вимагає від держав-сторін «заборонити та, за необхідності, негайно припинити на своїх відповідних територіях будь-яку передачу, яка може завдати шкоди доброму міжнародному взаєморозумінню через твердження, невірність яких відома або повинна бути відома особам, відповідальним за трансляцію» [261].

Ця конвенція є дещо обмеженою, оскільки вона стосується лише радіомовлення. Однак два міжнародні договори згадують саме про «пропаганду війни» та мають ширшу сферу застосування, яка не залежить від типу використовуваних ЗМІ. Перший з них – Конвенція про міжнародне право спростування (КМПС) 1952 р., у преамбулі якої зазначено: *«Бажаючи... боротися з усілякою пропагандою, яка має на меті або може викликати загрозу миру, порушення миру або акт агресії, чи сприяти їм»* [96].

Цей міжнародний договір стосується «можливості забезпечити відповідно широке опублікування» спростування повідомлення ЗМІ, яке безпосередньо стосується держави, але яке ця держава вважає неправдивим

або спотвореним. Заборона пропаганди війни визнається в преамбулі конвенції як «бажання» держав-учасниць договору. Правовий статус КМПС щодо пропаганди війни знову порівняно слабкий, він слугує лише для підтвердження, що держави-учасниці договору виступають проти неї. Однак ця одностайна опозиція серед підписантів договору (хоча їх лише 15) додає ваги забороні пропаганди війни через принцип *opinio juris*, який підтверджує позитивне відчуття правового обов'язку держави та допомагає створити принципи звичаєвого права [358].

Щодо засудження пропаганди війни, то його можна простежити у таких документах:

- Резолюція 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН (ГА) від 1947 р.;
- Резолюція 127 (II) ГА від 1947 р.;
- Декларація ГА про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами від 1970 р.;
- Резолюція 4.301 Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) щодо протидії пропаганді війни, расизму, апартеїду та ненависті між націями від 1970 р.;
- Декларація ООН щодо основних принципів, що стосуються внеску засобів масової інформації у зміцнення миру та міжнародного взаєморозуміння, у розвиток прав людини та протидію расизму, апартеїду, підбурюванню до війни від 1978 р.;
- Резолюція ГА 134 «Права людини та використання науково-технічних досягнень» від 1984 р.;
- Міжнародна конвенція про використання радіомовлення в інтересах миру, автором якої виступила Ліга Націй у 1936 р.;
- Конвенція ООН про міжнародне право спростування від 1952 р.

Після МКПС у 1966 р. було ухвалено Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (надалі – МПГПП), який в п. 1 ст. 20 прямо забороняє пропаганду війни: «...будь-яка пропаганда війни забороняється

законом». Це, безумовно, найсильніший договір як з погляду прямої заборони пропаганди війни, так і з точки зору кількості держав-учасниць [155].

Стосовно питання пропаганди війни в імперативних нормах та *erga omnes*, то доцільно проаналізувати положення Міжнародного пакту про політичні та громадянські права від 1966 р. Так, ч. 1 ст. 20 Пакту закріплює положення, що будь-яка пропаганда війни має бути заборонена законом. Відповідно до ч. 2 ст. 20 МПГПП, «будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, має бути заборонений законом» [147].

Міжнародні нормативно-правові акти про права людини забороняють пропаганду війни, особливо в Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, а також в Американській конвенції про права людини. Хоча значення поняття «пропаганда війни» є більш всеосяжним у Пакті, спільною рисою є те, що держави-учасниці зобов'язані забороняти законом підбурювання до агресії. Пакт додатково вимагає, щоб другий елемент пропаганди війни, а саме «повторне і наполегливе висловлення думки з метою створення клімату ненависті та нерозуміння між народами двох або більше країн, щоб призвести зрештою до збройного конфлікту», також був заборонений законом [155].

Ст. 20 МПГПП категорично забороняє пропаганду війни. Ця норма з'явилася в міжнародному праві за ініціативи ССРСР. У 1951 р. Верховна Рада ССРСР ухвалила Закон про захист миру, що стало логічним завершенням II Всесвітнього конгресу прихильників миру (Варшава, 1950р.). На конгресі були проголошені заклики до парламентів держав (зокрема Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Німеччини, Болгарії, Польщі, Албанії) ухвалити закони про захист миру. З моменту внесення до Пакту 1966 р. норми про заборону війни ця заборона набула статусу зобов'язань *erga omnes* [371].

До слова, Європейська конвенція про захист прав людини й основоположних свобод 1950 р. (ЄКПЛ), укладена на 16 років раніше ніж

МПГПП, не містить статті про пропаганду війни. Це цілком зрозуміло, як пояснюють Штайнер і Алстон у роботі «Міжнародні права людини в контексті»: «Коли в 1950 р. було ухвалено Конвенцію, залишилося кілька невіршених пропозицій, щодо яких не вдалося досягти остаточної згоди. Тому було погоджено ухвалити протоколи, що містять додаткові положення» [446, с.876]. Відтоді в ЄКПЛ було внесено зміни відповідно до факультативних протоколів. Проте жодних доповнень щодо пропаганди війни на сьогодні не розроблено.

ЄКПЛ містить статті, які можуть бути основою для заборони пропаганди війни, такі як право на свободу вираження поглядів (ст. 10) і заборона дискримінації (ст. 14) [63].

Європейський суд з прав людини став першим міжнародним судом, створеним для вирішення питань прав людини, в цьому випадку тих, що впливають з ЄКПЛ. Перегляд прецедентної практики суду свідчить, що майже всі справи щодо пропаганди відповідають ст. 10. Однак вони стосуються захисту права особи на свободу вираження поглядів проти держави, а не порушення прав особи внаслідок державної пропаганди (про це йдеться у наступному розділі цієї роботи).

Міжнародне зобов'язання держав утримуватися від загрози або застосування сили, закріплене в Декларації принципів міжнародного права щодо дружніх відносин від 1975 р., містить вимогу, що «відповідно до цілей і принципів Організації Об'єднаних Націй держави мають обов'язок утримуватися від пропаганди агресії» [421].

Як уже зазначалось, у ст. 20 МПГПП йдеться, що «будь-яка пропаганда війни і будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинні бути заборонені законом» [155]. Так, на думку Комітету ООН з прав людини, такі заборони повністю відповідають праву на вільне вираження своєї думки, викладеному в ст. 19, користування яким накладає особливі обов'язки й особливу відповідальність. Заборона, що згадується в

п. 1, поширюється на всі види пропаганди, здійснюваної з метою загрози або акту агресії чи порушення миру всупереч Статуту ООН. Водночас п. 2 спрямований проти будь-якого виступу на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства, незалежно від того, має така пропаганда чи такий виступ внутрішній чи зовнішній характер стосовно відповідної держави [358].

Зазначена норма є загальновизнаною імперативною нормою, яка покладає на держави позитивні зобов'язання стосовно обмеження свободи інформації.

У своєму Зауваженні загального порядку № 11 від 1983 р. «Заборона пропаганди війни та розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі, ст. 20» Комітет з прав людини роз'яснює сферу застосування ст. 20: «Заборона згідно з п. 1 поширюється на всі форми пропаганди, що підбурюють або призводять до акту агресії чи порушення миру всупереч Статуту ООН. Положення п. 1 ст. 20 не забороняють відстоювати суверенне право на самооборону або право народів на самовизначення та незалежність відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй». Тому заборона пропаганди війни поширюється на війни, які ведуть поза правилами Статуту ООН. Статут ООН, щоб уникнути конфлікту всіма можливими засобами, наділяє Раду Безпеки повноваженнями щодо мирного врегулювання суперечок (розділ VI) і вжиття заходів щодо загроз миру, порушень миру та актів агресії (розділ VII) [73].

У Зауваженнях загального порядку № 11 до ст. 20 Пакту зазначено, що не всі доповіді держав-учасниць, містять достатню інформацію про виконання ст. 20 Пакту. Зважаючи на характер ст. 20, держави-учасниці зобов'язані вжити необхідні законодавчі заходи, що забороняють дії, про які в ній згадано. Однак, як випливає з доповідей, деякі держави не лише не забороняють у законодавчому порядку такі дії, а й не докладали і не докладають відповідних зусиль щодо їх заборони [73].

До Зауважень загального порядку № 24, ухвалених на 52-й сесії Комітету з прав людини в 1994 р. з питань, що стосуються застережень, які вносять у процесі ратифікації Пакту чи Факультативних протоколів до нього, закріплено положення: застереження, що порушують імперативні норми, не сумісні з об'єктом і цілями Пакту. Хоча договори, які є звичайним обміном зобов'язаннями між державами, дають змогу урядам резервувати в стосунках між собою застосування норм загального міжнародного права. Інша справа в договорах про права людини, які служать на благо людей, що перебувають під юрисдикцією цих держав [74].

Зазначимо, що сімнадцять держав зробили застереження або заяви проти ст. 20. Одинадцять із них (Австралія, Бельгія, Данія, Фінляндія, Ісландія, Ірландія, Люксембург, Нідерланди, Нова Зеландія, Сполучене Королівство та Сполучені Штати) вважають, що вона суперечить гарантії свободи слова, викладеній у п. 2 ст. 19 [74].

Так, в п. 2 ст. 19 зазначено: «Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право містить свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір» [155].

Сполучені Штати Америки, відображаючи коментарі з державного звіту Комітету з прав людини, у застереженні стверджують: «Ст. 20 не може дозволити та не вимагає законодавства чи інших дій з боку Сполучених Штатів, які обмежували б право на свободу слова та асоціації, захищене Конституцією та законами Сполучених Штатів» [358].

Коментуючи застереження США до ст. 20, Американське товариство міжнародного права зазначає, що «застереження або роз'яснення є доречними в цьому випадку, щоб прояснити на міжнародному рівні той факт, що зобов'язання США за цією статтею підпадають під дію Першої поправки» [361].

Варто зауважити, що стосовно МПГПП було зроблено низку застережень: з одного боку, це може вважатися таким, що підриває авторитет Пакту, а з іншого – це загальна проблема багатьох договорів.

Як зауважують Херст Ганнум і Дана Фішер – американські дослідники від Американської асоціації міжнародного права, незрозуміло, чи такі застереження прийнятні для МПГПП. Міжнародний Суд ООН видав консультативний висновок № 15 у 1951 р., яким встановив, що застереження мають бути сумісними з «об'єктом і метою» договору. Висновок стосувався конкретно Конвенції про геноцид, але згодом цитувався щодо інших договорів [352, с.27].

Застереження щодо прав, які не допускають відступу, є неприпустимими, оскільки спроби послабити основні статті чи права в рамках договору суперечать його меті. Як коментує Хайме Ораа, «Через надзвичайну важливість принципу неможливості обмеження деяких прав, застереження щодо таких основних прав були б *prima facie* та суперечили духу договорів» [411, с.176].

Це підтверджено Зауваженням загального порядку № 24: «...застереження, які порушують імперативні норми, не будуть сумісні з об'єктом і метою Пакту. Відповідно, положення Пакту, які представляють міжнародне звичаєве право (і тим більше, якщо вони мають характер імперативних норм), не можуть бути предметом застережень» [74].

Це надзвичайно актуально, оскільки недавня історія бачила заборону пропаганди війни, запропоновану Комітетом з прав людини, як право, яке не допускає відступу. Права, які не допускають відступу, вважаються загальнообов'язковими і мають статус *jus cogens* або імперативної норми – підвищений статус над статусом звичаєвого права.

Варто зазначити, що ст. 4 Пакту (МПГПП) містить перелік прав, відхилення від яких недопустимі:

– «Під час надзвичайного стану в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошено, держави-

учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки такою мірою, якою це диктується гостротою становища, за умови, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження» [155].

– «Це положення не може бути підставою для якихось відхилень від статей 6, 7, 8 (пункти 1 і 2), 11, 15, 16 і 18 ЄКПЛ» [58].

У 2001 р. Комітет з прав людини у Зауваженні загального порядку № 29 щодо надзвичайного стану визнав заборону пропаганди війни такою, що не допускає відхилень. У цьому документі Комітет детально розкриває права, від яких не можна відступати, доповнюючи перелік, який міститься в п. 2 ст. 4, цитованому вище.

Відповідно, положення Пакту, які є нормами права і мають імперативний характер, не можуть бути предметом застережень.

Важливо розрізнити зобов'язання держави стосовно міжнародної спільноти загалом від зобов'язань, що виникають стосовно іншої держави. За своєю природою перші стосуються всіх держав. Беручи до уваги важливість відповідних прав, можна вважати, що всі держави мають законний інтерес захищати їх, ці зобов'язання є зобов'язаннями *erga omnes*. Так, п. «е» Зауважень загального порядку №24 закріплює, що жодне оголошення надзвичайного стану, здійснене відповідно до п. 1 ст. 4, не може слугувати виправданням державі-учасниці у здійсненні (в порушення ст. 20) пропаганди війни або організації виступів на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства [74].

Jus Ad Bellem також втілює принципи справедливості війни. Зазвичай їх вважають такими: війна повинна мати справедливу причину, бути оголошеною належним органом, мати правильний намір, мати обґрунтовані шанси на успіх, а її мета має бути пропорційною використаним засобам [82, с.56].

Отже, подаючи правовий аргумент щодо використання пропаганди війни, потрібно довести, що війна, про яку йдеться, виходить за межі, встановлені Статутом ООН.

Термін «пропаганда» використовують для висвітлення заяв ворожої держави як неправдивих, але ніколи не аналізують, не обговорюють у правовому контексті. Держави навіть не згадують публічно ст. 20 МПГПП стосовно пропаганди війни, у контексті як своїх власних дій, так і критики держав-опонентів.

Тому положення Пакту, якщо вони мають характер імперативних норм, не можуть бути предметом застережень. Отже, держава не може залишати за собою право на рабство, катування, піддавання людей жорстокому, нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню, свавільне позбавлення життя, свавільний арешт і утримання під вартою, позбавлення свободи думки, совісті та релігії, визнання вини особи до доведення винуватості, страту вагітних жінок або дітей, розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі, відмову особам, які досягли шлюбного віку, у праві одружуватися або відмову меншинам у праві користуватися власною культурою, сповідувати свою релігію чи використовувати свою мову.

Міжнародний Суд ООН у своєму консультативному висновку від 28 травня 1951 р. стосовно застереження до Конвенції про геноцид визнав, що заборона геноциду, а також зобов'язання притягувати до суду чи видавати осіб, які вчинили такий міжнародний злочин, становить зобов'язання *erga omnes*. Згодом Суд надав уточнення поняттю *erga omnes*: «Важливо розрізнити зобов'язанням держави стосовно міжнародної спільноти загалом та зобов'язання, що виникають стосовно іншої держави. За своєю природою перші стосуються усіх держав» [103].

Беручи до уваги важливість відповідних прав, можна вважати, що всі держави мають законний інтерес захищати їх, ці зобов'язання є зобов'язаннями *erga omnes*. У сучасному міжнародному праві вони витікають, наприклад, із заборони актів агресії та геноциду. А також із принципів і норм,

що стосуються основних прав людської особистості, зокрема захист від рабства та расової дискримінації [103].

Відповідно до Зауважень загального порядку № 29 від 24.07.2001 р., присвячених питанню відступу держави від прав через надзвичайний стан, згідно з п. «е» ст. 13 Комітет наголошує на імперативному характері ст. 20 Пакту і неможливості відступу держави від її виконання [75].

Зауваження загального порядку № 29 містять ще п'ять прикладів прав, від яких не можна відступати, вводячи їх словами: «У тих положеннях Пакту, які не перераховані в пункті 2 статті 4, є елементи, які, на думку Комітету, не можуть бути предметом законного відступу відповідно до статті 4» [395].

Про те, що заборона пропаганди війни не підлягає відступу, Зауваження загального порядку № 29 зазначає: «Жодне оголошення надзвичайного стану не може бути використано як виправдання для того, щоб держава-учасниця займалася, всупереч статті 20, пропагандою війни або пропагандою національної, расової чи релігійної ненависті, що становила б підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства» [373].

Ця заява Комітету з прав людини не є настільки важливою, щоб забороняти будь-яку пропаганду війни. Пояснюється це тим, що в ній йдеться про «пропаганду війни» лише за умови, що вона виправдана «оголошенням надзвичайного стану».

Однак, як зазначалося вище, надзвичайний стан майже завжди оголошують, коли країна стикається з війною, отже, здійснює програму воєнної пропаганди. Таким чином, майже в усіх випадках застосовуватиметься ця заборона на відступ.

Незважаючи на те, що заборона пропаганди війни не допускає відступу, а отже, застереження до п. 1 ст. 20 неприйнятні, ні одна держава-учасниця не заперечила проти жодного з 11 застережень щодо пропаганди війни, зазначених вище, хоча це є їх правом згідно зі ст. 20 «Прийняття застережень і заперечення проти них» Віденської конвенції про право міжнародних

договорів. Все таки Зауваження загального порядку Комітету з прав людини мають юридичну вагу.

Томас Бюргенталь, колишній член Комітету з прав людини, зазначає: «Зауваження загального порядку поступово стали важливим інструментом у законотворчому процесі Комітету» [397]. Тому держави-учасниці зобов'язані серйозно поставитися до його рекомендацій щодо неможливості відступу від заборони пропаганди війни. Проте варто зазначити, що статус прав, від яких не можна відступати, є дискусійним. Такі договори про права людини, як МПГПП, ЄКПЛ та Американська конвенція з прав людини (АКПЛ), встановлюють різні переліки прав, від яких не можна відступати» [395].

Як пояснює Хайме Ораа, хоча кожний з них «є корисним прикладом прав, від яких не можна відступати, не відразу стає зрозумілим, що насправді всі ці права є такими, які не підлягають відступу у загальному міжнародному праві» [411, с.127].

Отже, здається, що хоча Комітет з прав людини бажає зміцнити статус заборони пропаганди війни, але для того, щоб втілити це в юридичну реальність як звичаєве міжнародне право, він покладається на поєднання практики держав та *opinio juris*. Це дещо суперечить тому, що пропаганда війни має нібито вищий правовий статус права, яке не допускає відступу.

На підставі вищевикладеного матеріалу резюмуємо, що будь-яка пропаганда війни має бути заборонена законом. Значення поняття «пропаганда війни» є більш всеосяжним у Пакті, а спільною рисою є те, що держави-учасниці зобов'язані забороняти національним законом пропаганду та підбурювання до агресії. Пакт додатково передбачає, щоб другий елемент пропаганди війни, а саме «повторне і наполегливе висловлення думки з метою створення клімату ненависті та нерозуміння між народами двох або більше країн, щоб призвести зрештою до збройного конфлікту», також був заборонений законом.

2.2. Пропаганда війни і мова ненависті та ворожнечі

У цій частині дослідження хочемо звернути увагу на поняття «мова ворожнечі» та рекомендації стосовно тлумачення й імплементації п. 2 ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (МПГПП).

Об'єктом і метою міжнародного права в галузі прав людини часто розуміють захист індивідуальних і колективних прав, підтримку й просування ідеалів і цінностей демократичного суспільства. Цей акцент сприяв розвитку інтерпретації положень міжнародних документів про права людини з метою відображення розвитку суспільства з часом.

Зважаючи на це, МПГПП та інші міжнародні й регіональні договори про права людини були описані як «живі інструменти, котрі слід тлумачити з урахуванням сучасних умов, а не розглядати як договори з конкретними умовами, визначеними нормами, що панували на момент їх складання чи ратифікації» [372].

Крім того, міжнародні стандарти прав людини вимагають, щоб громадськість була проінформована про універсальність норм прав людини, щоб бачити все людство як таке, що заслуговує на загальний мінімальний стандарт прав, і усвідомлювати наслідки, коли цих прав не дотримують [442].

Отож, стосовно прав людини, «менше знаєш, краще спиш» – не завжди є правдою. Влучно сказав про це пастор Мартін Німеллер, ув'язнений нацистами:

«Спочатку вони прийшли за комуністами, але я промовчав тому, що я не комуніст. Потім вони прийшли за членами профспілок, але я промовчав тому, що я не член профспілок. Потім вони прийшли за євреями, але я промовчав тому, що я не єврей. Потім вони прийшли за католиками, але я промовчав тому, що я – протестант. Потім вони прийшли за мною, але до цього часу вже не залишилося нікого, хто б міг захистити мене» [471].

Інакше кажучи, міжнародні стандарти прав людини передбачають спільну відповідальність, яка втілена в основних принципах прав людини.

«Мир є основною умовою для повного дотримання прав людини, а війна є їх запереченням» [471]. Беручи до уваги вищевикладене, від окремих прав, які обмежує пропаганда війни, можна відступити в умовах надзвичайного стану. Тому уряди можуть стверджувати, що вони мають законне право під час війни обмежувати обсяг таких прав. Можливо, це важче виправдати, коли ці права безпосередньо порушуються внаслідок пропаганди війни, однак заборона пропаганди війни не підлягає відступу.

Використання пропаганди війни має прямий і згубний вплив на дотримання певних прав, таких як свобода інформації, оскільки пропаганда може суттєво обмежити доступність об'єктивної та неупередженої інформації, на яку громадяни мають право. Крім того, багато інших прав опосередковано поставлено під загрозу через «клімат», який створює пропаганда війни [371].

Баланс між дотриманням свободи вираження поглядів і запобіганням пропаганді може бути складним і є сферою, щодо якої в міжнародному співтоваристві бракує консенсусу, про що свідчить кількість застережень до ст. 20 МПГПП.

Так, п. 1 ст. 2 та ст. 26 МПГПП гарантують рівне користування правами, передбаченими МПГПП, та рівний захист закону «незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, матеріального, вродженого чи іншого статусу» [155].

Однак п. 3 ст. 19 МПГПП дозволяє накладати обмеження на свободу інформації та вираження поглядів, зазначаючи: «Користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними: а) для поваги прав і репутації інших осіб; б) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення» [155].

Отже, цей пункт можна застосувати для обмеження мови ворожнечі. ЄКПЛ та МПГПП наголошують на заходах, «необхідних у демократичному суспільстві» для реалізації різних прав. Це може бути важливим принципом у правових рішеннях щодо мови ненависті, оскільки він пов'язує право на свободу вираження поглядів з правом на свободу від дискримінації.

Насамперед визначимо термінологію, яку вживатимемо у дослідженні. Зокрема, відповідно до тлумачного словника, «ворожнеча – відносини і дії між ким-небудь, пройняті ненавистю, недоброзичливістю». «Ненависть – почуття великої неприхильності, ворожості до кого-небудь, чого-небудь, нелюбов, ворожість, ворожнеча» [170, с. 520, 853]. Філологічне визначення цих понять свідчить про їх синонімічність і можливість вживання одне замість іншого. На міжнародному рівні загальноприйнятим є термін «hate speech» [454].

Вчені зазначають, що в національному праві та науці зустрічаються два варіанти перекладу англійського терміна «hate speech»: «мова ненависті» та «мова ворожнечі». Перший варіант є прямим еквівалентом англійського терміна, який визначає особливості негативного ставлення та деструктивних емоцій, що можуть бути викликані такими висловлюваннями (ненависть, огида, нелюбов). Тоді як у другому варіанті підкреслюються наслідки, до яких можуть призводити такі висловлювання, а саме – відносини та дії, засновані на недоброзичливості й ненависті, що можуть спричинити безпосередні конфлікти [250, с. 23-27, с. 24].

Отже, можемо вважати, що обидва терміни, котрі використовують у національній правовій доктрині, незважаючи на незначні стилістичні та семантичні відмінності, є синонімічними й рівноцінними.

Слід проаналізувати, що саме розуміється під «мовою ворожнечі», адже чітке, єдине визначення термінів не лише забезпечить певність, необхідну для зобов'язання, яке забороняє конкретну поведінку, але також означатиме, що зобов'язання будуть послідовно застосовувати в юриспруденції.

Заохочення фактичної рівності між людьми, зокрема свобода від дискримінації, є основоположною ідеєю прав людини, і це відображено в ст. 1

Загальної декларації прав людини, ухваленої ГА ООН у 1948 р., де зазначено: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Стаття 2 Загальної декларації передбачає рівне користування проголошеними правами і свободами «незалежно від раси, кольору шкіри, статі...» [67], а кілька інших статей прямо посилаються на рівне користування різними правами.

Право на свободу вираження поглядів є основним правом людини, яке захищають усі основні системи прав людини, а також національні конституції. Водночас це не є абсолютним правом, і воно може бути обмежене захистом переважаючих державних і приватних інтересів, зокрема рівноправність і громадський порядок. Міжнародне право містить низку положень, які забезпечують основу для врівноваження свободи вираження поглядів з іншими інтересами, а саме в контексті мови ворожнечі.

Ст. 19 Загальної декларації гарантує право на свободу висловлення переконань, зокрема на «свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів» [67]. Водночас Загальна декларація не передбачає конкретних заборон щодо мови ворожнечі чи розпалювання ненависті, і це дивно, враховуючи, що вона відображає, принаймні частково, глобальну реакцію на наслідки Другої світової війни. Однак ст. 7 передбачає рівний захист усіх від дискримінації, що порушує Декларацію, а також від дій, що підбурюють до дискримінації.

Наведемо для прикладу та аналізу декілька справ. Так, у 1984 р. Верховний суд Канади засудив Джеймса Кігстру за розпалювання ненависті проти «груп, які можна ідентифікувати», коли він, будучи шкільним учителем, виголошував антисемітські вчення. Суд зазначив, що Канадська хартія прав і свобод передбачає, що права підлягають розумним обмеженням, які можуть бути виправдані в демократичному суспільстві. Йозеф Шварц у книзі «Обличчя расизму» пояснює: «Відповідно, уряд може мати виправдані заборони на поширення ідей, які є ворожими демократичним цінностям, як-от пропаганда расової та релігійної дискримінації» [332].

Справа Акаєсу стала першим в історії міжнародним процесом у справі геноциду [324]. Судова палата постановила, що «промовами, виголошеними публічно та в громадському місці», Жан-Поль Акаєсу, місцевий чиновник, мав «намір безпосередньо створити особливий світогляд в аудиторії, необхідний для знищення групи тутсі, як такої». Відповідно, Палата визнала, що «зазначені дії становлять злочин прямого та публічного підбурювання до вчинення геноциду» [222]. А також постановила, що пряме та публічне підбурювання до геноциду карається, навіть якщо обвинуваченому не вдалося досягти бажаного результату. Акаєсу засудили до довічного ув'язнення за пряме і публічне підбурювання до геноциду.

Вирок у справі Жоржа Руджіу, журналіста та ведучого «Вільного радіо і телебачення тисячі пагорбів» (RTLM), встановлював, що він «відіграв вирішальну роль у розпалюванні етнічної ненависті та насильства, яке RTLM активно переслідувало» [416]. У своїх передачах на RTLM Руджіу закликав встановлювати блокпости та вітав тих, хто вчинив масові вбивства тутсі на цих блокпостах. Руджіу засудили до 12 років ув'язнення за пряме та публічне підбурювання до геноциду.

Тим часом, станом на травень 2005 р. тривали апеляції щодо трьох інших представників ЗМІ: професора Фердинанда Нахімана та Жана-Боско Бараягвізи, обох з RTLM, і Хасана Нгезе, редактора газети «Kangura». Усіх трьох звинувачували у підбурюванні до геноциду [412, с.14].

Наразі немає жодного міжнародного (принаймні широкого) розголосу про національне кримінальне переслідування за порушення заборони пропаганди війни, яка міститься в ст. 20 МПГПП. Однак, якщо в майбутньому такі справи будуть порушені, важливість цих судових переслідувань полягає також і у визнанні вини ЗМІ. Чотири з п'яти вищезазначених справ стосувалися кримінального переслідування працівників ЗМІ.

У контексті вищевикладеного матеріалу варто звернути увагу на дослідження поняття «мова ворожнечі». Принагідно зазначимо погляди Тобі

Мендел, виконавчого директора Центру права та демократії у США, щодо мови ворожнечі за принципами міжнародного права.

Питання, які види висловлювань варто або можна забороняти як такі, що закликають інших до ненависті, тобто вважати їх «мовою ворожнечі», є предметом серйозних суперечок і дискусій на глобальному рівні. Міжнародне право не лише дозволяє, а й фактично вимагає від держав заборонити певні види висловлювань, відповідно до того, що вони підривають право інших на рівність або на свободу від дискримінації, а іноді й на тій підставі, що це необхідно для забезпечення громадського порядку [471].

Першим міжнародним договором, який безпосередньо стосувався питання мови ворожнечі, була Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, ухвалена ГА ООН у 1965 р. [151]. Вона не лише уперше містила положення стосовно мови ворожнечі, а й була найбільш далекосяжною.

Варто виокремити чотири аспекти зобов'язань щодо мови ворожнечі, передбачені Конвенцією, які містяться у пункті «а» ст. 4 [151]:

- поширення ідей, заснованих на расовій перевазі;
- поширення ідей, заснованих на расовій ненависті;
- підбурювання до расової дискримінації;
- підбурювання до актів, спрямованих проти будь-якої раси чи групи осіб іншого кольору шкіри або етнічного походження, а також подання будь-якої допомоги для проведення расистської діяльності, включаючи її фінансування

Пункт «с» ст. 4 зазначеної Конвенції також містить заклик забороняти державні органи чи установи, які пропагують або розпалюють расову дискримінацію, ілюструючи особливе зло державних чиновників та органів, що займаються расистською діяльністю.

Конвенція через свою зосередженість на расовій дискримінації не гарантує права на свободу вираження поглядів. Однак ст. 4 вимагає, щоб будь-які заходи, вжиті для її здійснення, належним чином враховували принципи,

викладені як у Загальній декларації прав людини, так і в ст. 5 Конвенції, яка передбачає рівність перед законом у користуванні великою кількістю прав, зокрема свободу вираження поглядів [151].

Нагадаємо, що п. 2 ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права ГА ООН гарантує право на свободу вираження поглядів таким чином: «Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір» [155].

У п. 3 ст. 19 МПГПП дозволяє обмежувати свободу вираження поглядів у випадках, якщо: а) це передбачено законом; б) це необхідно для захисту одного з наведених законних інтересів; в) це необхідно для захисту цього інтересу [155].

МПГПП покладає на держави-учасниці зобов'язання забороняти мову ворожнечі в іншому форматі. У п. 2 ст. 20 передбачено: «Будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства, має бути заборонений законом» [155].

Окрім Пакту, три регіональні договори про права людини – Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ) [63], Американська конвенція з прав людини (АКПЛ) [293] та Африканська хартія прав людини і народів (АХПЛН) [290] – гарантують право на свободу вираження поглядів у ст. 10, ст. 9 та ст. 13 відповідно. Ці гарантії значною мірою схожі з гарантіями МПГПП.

Проте лише в АКПЛ спеціально передбачено заборону мови ворожнечі (п. 5 ст. 13): «Будь-яка пропаганда війни та будь-яка пропаганда національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до беззаконного насильства чи будь-яких інших подібних незаконних дій проти будь-якої особи чи групи осіб за будь-якими ознаками, включаючи расу, колір, релігію, мову чи ін. національне походження, розглядаються як злочин, який карається

за законом» [293].

Відтак, вважаємо за доцільне проаналізувати взаємозв'язок між ст. 19 та ст. 20 МПГПП. Так, п. 3 ст. 19 і п. 2 ст. 20 МПГПП [155], очевидно, конфліктують і потенційно навіть заперечують одна одну, з цієї причини вони привернули багато уваги в процесі розроблення. Їх цілком обґрунтовано розділили, оскільки ст. 19 гарантує свободу вираження поглядів, допускаючи обмеження цього права, тоді як ст. 20 (п. 2) передбачає обов'язок обмежувати висловлення [155]. Однак було вирішено, що вони мають слідувати одна за одною, щоб підкреслити тісний зв'язок між ними.

Комітет з прав людини ООН (КПЛ) – орган експертів, відповідальний за тлумачення МПГПП, спеціально заявив, що ст. 20 (2) сумісна зі ст. 19 Пакту [80]. Як результат, будь-який закон, який прагне до виконання положень п. 2 ст. 20, не має перевищувати допустимий обсяг обмежень свободи вираження поглядів, дозволених у п. 3 ст. 19. І навпаки, тлумачення п. 3 ст. 19 слід узгоджувати з умовами п. 2 ст. 20. Це підтримується прецедентною практикою. Наприклад, у справі «Росс проти Канади» Комітет ухвалив спеціальне рішення щодо обмежень расистського вираження поглядів і постановив, що воно має бути виправдане посиланням на тест, встановлений у п.3 ст. 19 Пакту [448].

Як і стосовно кожного поняття зі складною конструкцією, для визначення сутності «мови ворожнечі» варто виокремити ключові елементи. Міжнародне право, а саме – право на свободу вираження поглядів, обмежує те, що може бути заборонено як мова ворожнечі. Варто розглядати три ключові аспекти мови ворожнечі, а саме – умисел, підбурювання та осуджені результати.

По перше, у п. 2 ст. 20 Пакту [155] та п. 5 ст. 13 АКПЛ йдеться про пропаганду ненависті, тоді як ст. 4 (а) Конвенції не передбачає її [293]. Елемент пропаганди можна розуміти як вимогу щодо умислу, тобто вона охоплює лише *заяви, зроблені з наміром розпалити ненависть*.

Важливість внесення умислу до злочинів мови ненависті добре ілюструє

випадок у Данії: журналіста Джерсільда було засуджено за телевізійну програму, яка містила заяви про ненависть расистських екстремістів, хоча справжньою метою програми було розкрити расизм у Данії. Комітет з ліквідації усіх форм расової дискримінації розділився у своєму рішенні, заявивши у звіті Генеральній Асамблеї ООН:

«Деякі члени вітають це рішення як найяскравішу досі заяву в будь-якій країні, що право на захист від расової дискримінації має перевагу над правом на свободу вираження поглядів. Інші члени вважали, що в таких випадках факти потрібно враховувати стосовно обох прав» [80].

Європейський суд з прав людини чіткою більшістю, але не одностайним рішенням, постановив, що вирок датських судів порушує права Джерсільда на свободу вираження поглядів [313]. Суд урахував той факт, що Джерсільд зробив свої заяви в контексті серйозної програми, призначеної для поінформованої аудиторії та для вирішення соціальних і політичних питань, а також те, що метою чи наміром Джерсільда була не пропаганда расизму, а, навпаки, його викриття й аналіз: «Важливим фактором в оцінці Суду було те, що порушене питання розглядалося в цілому й об'єктивно, не мало на меті поширення расистських поглядів та ідей» [313].

Зважаючи на відсутність в Конвенції вимоги щодо умислу, перед нами постає явний і проблематичний конфлікт із правом на свободу вираження поглядів. Однак, як зазначав Міжнародний кримінальний трибунал щодо Руанди (МКТР) у своїй оцінці міжнародних справ мови ворожнечі у справі Нахімана, міжнародні суди часто не розглядають це питання з погляду прямого причинно-наслідкового зв'язку: «Більш вірогідно, що розглядається питання, яким може бути можливий вплив, визнаючи, що причинно-наслідковий зв'язок у цьому контексті може бути відносно непрямим» [455].

Далі спостерігаємо серію тверджень, що засудження мови ворожнечі було порушенням права на свободу вираження поглядів, які Європейська комісія та Європейський суд з прав людини відхилили як неприпустимі, зосереджуючись на впливі. У більшості цих випадків було мало міркувань для

обґрунтування такого впливу; натомість Комісія та Суд швидко дійшли висновку, що там, де ці питання є расистськими, вони, ймовірно, можуть підірвати інші права, зокрема рівноправність [331]. У деяких випадках Комісія чи Суд посилаються на ймовірність оскарження заяв, що сприяють антисемітизму, в інших було зазначено негативний вплив заяв на основні цілі Конвенції – справедливість і мир [331].

Причинно-наслідковість або ймовірні стандарти впливу, застосовані в цих випадках, слабкі. Проблема ускладнюється надто загальним характером цілей, таких як справедливість, мир або свобода від ненависті. Отож, у справі Росса стандарт був сформульований як вплив, котрий «можна розумно передбачити», а у справі Фауріссона – як дії, що «через свій характер спонукають», тоді як в інших випадках конкретний стандарт навіть не згадувався [440].

Безумовно, контекст має найбільше значення для оцінювання, чи можуть певні висловлювання викликати ненависть (оскільки це може стосуватися як намірів, так і причинного зв'язку), і багато справ щодо мови ворожнечі посилаються на контекстуальні фактори.

У двох справах проти Туреччини Європейський суд з прав людини порізно розглянув імовірно подібні ситуації на підставі контексту. У справі Зана проти Туреччини ЄСПЛ відмовив визнати порушення права на свободу вираження поглядів щодо вироку в Туреччині на тій підставі, що заявник «захищав діяння, котре карається законом як тяжкий злочин» і становить «загрозу громадській безпеці» [473]. Наприклад, Суд урахував такі контекстуальні фактори: заявник був колишнім мером міста на південному сході Туреччини і його заяви «збігалися з кривавими атаками» в цьому районі [473].

У справі Інкала проти Туреччини Суд визнав порушення права на свободу вираження поглядів, заявивши, що «обставини цієї справи не йдуть в порівняння з обставинами, викладеними у справі Зана» [319].

Погоджуємося з думкою, що насильство та дискримінація є зазвичай

незаконними діями, отже, ці правила є лише різновидом більш загального правила, що забороняє підбурювання до злочинів. З іншого боку, ненависть, як її розуміє КПЛ, – це стан душі, а не конкретний акт. Так, доволі неочікувано в офіційних документах та рішеннях суду спостерігається явний брак матеріалів стосовно суті поняття «ненависть» [23].

Рекомендація Ради Європи щодо мови ворожнечі опосередковано дає таке визначення терміна «ненависть»: Термін «мова ворожнечі» розуміється як такий, що охоплює всі форми вираження, які поширюють, розпалюють, сприяють або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм або інші форми ненависті, засновані на нетерпимості, включаючи: нетерпимість, виражену агресивним націоналізмом та етноцентризмом, дискримінацією та ворожістю проти меншин, мігрантів і людей імміграційного походження» [330].

Це визначення значною мірою самоповторюване, хоча воно дає кілька понять, які можуть допомогти закріпити значення терміна «ненависть», а саме: «ксенофобія», «антисемітизм», «нетерпимість», «агресивний націоналізм», «етноцентризм» і «дискримінація».

У справі Нахімана МКТР визначав мову ворожнечі як «присвоєння стереотипів та одночасне приниження етносу» [424]. Однак і «присвоєння стереотипів», і «приниження» є доволі еластичними термінами, які, крім того, встановлюють надто низькі стандарти. У справах щодо мови ворожнечі, які розглядають КПЛ та Європейська комісія і Суд, увага зосереджується більше на тому, чи мають ці твердження расистський характер, або на шкоді, яку вони можуть вчинити правам інших людей, а не на визначенні самої ненависті [397, с. 642].

Існують важливі відмінності як щодо обсягу, так і щодо збалансованості прав між різними нормами міжнародного права, котрі регулюють мову ворожнечі. Це створило проблеми для міжнародних судів та інших органів, відповідальних за тлумачення стандартів прав людини, і призвело до плутанини щодо визначення терміна «мова ворожнечі». Навіть у тих випадках,

коли правові норми є доволі точними та узгодженими, як МПГПП, тлумачення є проблематичним. Особливо це стосується «підбурювання», що є основою сутності «мови ворожнечі».

Зважаючи на це, можна зробити деякі загальні висновки:

- заяви, зроблені без наміру підбурювати інших до ненависті, не мають сприйматися як мова ворожнечі;
- для наявності підбурювання має існувати тісний зв'язок між відповідною заявою та ризиком заподіяння шкоди, про що свідчить, наприклад, причинність чи ймовірний вплив. Однак конкретні (та протизаконні) дії, такі як дискримінація чи насильство, не є єдиною визнаною шкодою; достатньо, якщо заяви підбурюють інших до ненависті, навіть якщо вони не демонструють це фізично.

2.3. Поняття «підбурювання» та його взаємозв'язок із пропагандою війни

В епоху демократії пропаганда війни суттєво впливає на мир і безпеку людства, і немає підстав припустити, що в майбутньому її використання зменшиться. Слід визнати, що сьогодні не існує достатнього аналізу та характеристики злочину «пропаганда війни» як на науковому, так і на практичному рівнях. Зокрема, з позиції національного кримінального права ця тема недостатньо розроблена та досліджена, не враховано міжнародний досвід та вже усталені норми міжнародного права. Наявні сьогодні праці з кримінального права зазвичай містять лише традиційний аналіз ознак складів злочину і майже не приділяють уваги визначенню поняття «пропаганда війни».

Зважаючи на те, що йдеться про тему, яка не була детально проаналізована протягом останніх років, доцільно скористатися історичними та первинними джерелами, щоб контекстуалізувати обґрунтування внесення такої заборони у міжнародне право та сформулювати її значення.

Ст. 5 Римського статуту Міжнародного кримінального суду передбачає, що юрисдикція Суду обмежується найважчими злочинами, які стосуються міжнародної спільноти загалом, це – геноцид, злочини проти людства, воєнні злочини та злочини агресії. Зважаючи на неспроможність укладачів домовитися про визначення злочину агресії до ухвалення Статуту в 1998 р., а також у відповідь на рішуче відстоювання думки, що він має містити цей найтяжчий злочин, ст. 5 (2) передбачає, що Суд матиме юрисдикцію щодо злочину агресії лише після ухвалення прийнятного визначення відповідно до ст. 121 та 123 Статуту [295]. Варто зауважити, що саме на підготовчий комітет для розроблення Статуту Міжнародного кримінального суду покладено відповідальність за формулювання визначення терміна «агресія».

Однак упродовж десятків років спостерігається розвиток і застосування прямого й публічного підбурювання до геноциду, а також переоцінка спеціальними трибуналами ролі, яку має відігравати міжнародне кримінальне право щодо підбурювання до злочинів міжнародного виміру. Зважаючи на це, слід обміркувати, чи має формулювання злочину агресії в Римському статуті Міжнародного кримінального суду чітко передбачати окремий і розкритий злочин прямого та публічного підбурювання до агресії [435].

У той час як ані Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії, ані Міжнародний трибунал щодо Руанди не мали юрисдикції стосовно злочину агресії, судова практика трибуналів ілюструє центральну роль пропаганди та підбурювання до вчинення тяжких міжнародних злочинів, тому, ймовірно, Міжнародному кримінальному суду доведеться в майбутньому також розглядати «попередній злочин» підбурювання до агресії.

У цьому контексті Метзі – відомий дослідник питання пропаганди, який розглядав судові рішення і статuti військових трибуналів Другої світової війни та відповідь світової спільноти на них, зауважив:

«...приводять нас обґрунтовано очікувати, що в майбутньому судові процеси щодо злочинів проти миру <...> людину, яка, маючи владу формувати чи впливати на політику своєї держави, планує або змовляється

використовувати стратегію насильства з метою агресії, чи приєднується до такої змови, і бере участь в ідеологічній стратегії, що стосується або здійснення необхідної психологічної підготовки вдома, або підриву волі протистояти в іншій державі людей, які можуть бути чи є фактично жертвою <...> буде визнано винною у злочині проти миру» [397, с. 632].

А втім, підготовчий комітет також запропонував розглянути ідею, що «...статут, можливо, в новій та окремій статті, також повинен притягнути до кримінальної відповідальності та покарати особу в ситуації, коли ця особа вимагає від іншої особи вчинити чи брати участь у злочині, але інша особа не вчинила злочину» [428].

Ця пропозиція була відхилена, і положення про підбурювання, як остаточно ухвалене в ст. 25 (3)(b) Римського статуту, передбачало або вчинення злочину, або замах на скоєння злочину [435]. Звернемо увагу, що згідно з юридичним словником Блека, підбурювання (англ. – *solicitation*) до злочину передбачає наказ, заохочення, вимогу чи схиляння іншої особи до участі в конкретних діях для вчинення злочину, водночас схиляння (англ. – *inducing*) означає вплив на іншу особу до вчинення злочину [301].

Зарубіжний дослідник Амбос вважає, що підбурювання містить схиляння, і описує останнє як «узагальнюючий термін, що охоплює схиляння, яке, своєю чергою, має більш сильне та конкретне значення. Схиляння є доволі широким поняттям, щоб охопити будь-яку поведінку, яка спричиняє або змушує іншу особу скоїти злочин, зокрема підбурювання цієї особи. Дослідник вважає, що обидві ці форми співучасті можуть бути застосовані у випадках, коли людина здійснює злочин під впливом іншої, зазначаючи, що «такий вплив має, як правило, психологічний характер, але може також мати форму фізичного тиску у значенні *vis compulsiva*» [304, с. 795].

Ще один із авторитетних науковців, Есер, використовує термін «підмова» (англ. – *instigation*), щоб узагальнити елементи цього положення, заявивши, що це може бути здійснено шляхом схилення різних осіб у ланцюгу за умови, що перший підбурювач знає і бажає, щоб його вплив на першу особу

переносився через інших осіб на остаточного злочинця [345, с. 795]. Він вважає, що психічні вимоги щодо підбурювача покладаються на ст. 30 Римського статуту, оскільки в ст. 25 не зазначаємо жодні особливі вимоги *mens rea*, окрім випадків, які стосуються допомоги і спонукання та дії із загальною метою. Отож, потрібен подвійний намір з боку підбурювача, який має чинити свій вплив з бажанням і усвідомленням власної поведінки і, крім того, передбачає, що виконавець буде здійснювати злочин у стані, передбаченому Статутом.

Як зазначає у своїй роботі проф. Артур Ларсон, «свого часу радянські правознавці також розмежовували підбурювання до кримінальної злочинності (як різновид співучасті) та «воєнну пропаганду, яка тягне за собою кримінальну відповідальність навіть в тому випадку, коли агресія не відбулася» [379, с. 442].

Пропаганда війни, яка є підбурюванням до агресії, заборонена в рамках Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Американської конвенції з прав людини, і значна кількість держав ухвалила кримінальне законодавство, яке вводить в дію цю заборону. Підбурювання до агресії також засуджено в багатьох резолюціях і деклараціях Генеральної Асамблеї, включаючи Декларацію про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН.

Після геноциду у Руанді Джеймі Мецл запевнив, що вкрай важливо переглядати «традиційні концепції холодної війни», що стосуються реакції міжнародної спільноти на підбурювання до збройного конфлікту та геноциду, з огляду на загрозу миру [397, с. 640].

У рішенні Нахімана Судова палата МТР надала авторитетну основу для таких пропозицій. Визначивши, що існує обґрунтування адаптації застосування міжнародних стандартів, які розвинули для захисту права уряду на захист від розпалювання насильства з боку інших проти нього, а не підбурюванням до насильства від свого імені проти інших, сучасні міжнародні

кримінальні трибунали слідує прикладу військових трибуналів Другої світової війни [424].

Після завершення Другої світової війни міжнародна спільнота заявила, що прагне запобігти повторенню жаху. Очевидно, для того, щоб зробити запізнілий крок до виконання цього зобов'язання, злочин прямого і публічного підбурювання до агресії потрібно внести до переліку злочинів Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Ба більше, в інтересах миру та справедливості, а також постійного розвитку міжнародного кримінального права такий крок є вкрай необхідним.

Майкл Говард вважав, що розвиток масового суспільства на початку ХХ ст. та можливість урядового контролю над комунікаціями зробили «тотальне відчуження між войовничими суспільствами, їх взаємне сприйняття противника як фігури абсолютного зла занадто легкими» [357, с.6].

Дослідник зазначав, що перехрестя масової участі та масової пропаганди, сприяли «фундаментальній трагедії», завдяки якій Перша світова війна перетворилася із звичної старовинної «війни політики за зміщення балансу сил у Європі» на «загальну війну між несумісними і взаємовиключними культурами, коли насправді не було необхідності в нічому подібному» [357, с. 7].

На початку ХХІ ст. пропаганда відіграє подібну роль у плануванні подальших воєн в контексті «війни з терором»: спрямована на увічнення ідеї екзистенційного конфлікту, в якому протилежні сторони нерозривно розділені і для миру немає партнера.

Герш Лаутерпахт зазначив, що «у формувальний період міжнародного права, характерною рисою якого є часта відсутність чіткої лінії розмежування між воєнним станом і станом миру між народами, звернення урядів до революційної пропаганди за кордоном не було рідкісним явищем» [381, с. 155].

Відсутність такої лінії розмежування війни та миру між державами все ще є характерною рисою сучасних міжнародних відносин, коли уряди часто

звертаються до пропаганди війни, спрямованої як на вітчизняну, так і на іноземну аудиторію, що слугує утвердженню думки, нібито війна неминуча, спираючись на посилені побоювання для того, щоб тримати світ у постійному стані підготовки до агресії.

Міжнародне право має чіткі аспекти заборони пропаганди війни, кожен з яких значною мірою перетинається з іншими. Відповідальність держави за утримання від пропаганди війни, уперше викладена в Конвенції про використання радіомовлення в інтересах миру 1936 р., підтверджується неодноразовими резолюціями та деклараціями Генеральної Асамблеї, а також Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, який зобов'язує держав-учасниць впроваджувати законодавство, яке забороняло б брати участь у пропаганді війни не лише окремим особам, а й урядам.

Вчений М. Новак розуміє, що елемент підбурювання є навмисними діями, і «при цьому достатньо, коли умисел просто створює або підсилює бажання йти на війну, навіть якщо немає об'єктивної, конкретної загрози війни [і] пропаганда повинна бути достатньо конкретною для оцінки того, стосується вона агресії чи ні». Оскільки цей останній елемент рідко згадується у національному законодавстві чи суді, перший елемент зазвичай трактується не лише державами-учасницями, а й науковцями як такий, що потребує кримінальної заборони [407, с. 473].

Хоча наразі міжнародне кримінальне право не виокремлює злочин «підбурювання до агресії» (навіть якщо його можна знайти у «підготовці, плануванні тощо»), він має таку історію, яка в контексті юриспруденції спеціальних міжнародних кримінальних трибуналів та зростаючої обізнаності щодо ролі, котру міжнародне кримінальне право має відігравати стосовно пропагандистських злочинів і підбурювання, що його визначення може бути сформульовано для внесення до Римського статуту.

Що стосується «непрямого» елемента пропаганди війни, то така пропаганда була розцінена МВТ у Нюрнберзі у випадках Гесса, Кейтеля та Розенберга як складовий елемент злочинів проти миру. Хоча сучасні норми

міжнародної кримінальної юриспруденції щодо криміналізації мови ненависті чи іншої пропаганди, яка не підлягає визначенню підбурювання до здійснення злочинів, все ще заплутані і недостатньо розвинені, було б неправильно припускати, що значних кроків у цьому напрямку не буде зроблено у майбутньому [408].

Однією з визначальних характеристик місця заборони пропаганди війни у міжнародному праві на сьогодні є той факт, що серед суб'єктів дискурсу про значення та масштаби заборони переважають держави. Науковці проаналізували дуже мало джерел міжнародного права, що забороняють пропаганду війни, тоді як правозахисники та неурядові організації приділяли мало уваги потенціалу, який вони представляють для реалізації мети миру. Це явище набуває особливого значення, якщо брати до уваги, що саме уряди, а не будь-які недержавні суб'єкти, переважно відповідають за пропаганду війни.

Незалежно від того, будуть держави нехтувати своїми зобов'язаннями утримуватися від пропаганди війни чи забороняти такі дії, як цього вимагає п. 1 ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, цілком ймовірно, що громадяни, які борються за права людини на національному, регіональному і міжнародному рівні, все частіше будуть прагнути до забезпечення виконання державами цих зобов'язань.

Аналогічно, якщо злочин агресії, що відповідає визначенню Римського статуту, не міститиме будь-якого посилання на злочин прямого або публічного підбурювання до агресії, тим не менш, ймовірно, що Міжнародний кримінальний суд, як і кожен його попередник, буде змушений розглядати звинувачення у кримінальній відповідальності індивідуумів за пропаганду, котра розпалює агресивні війни.

Ст. 19 МПГПП не пропонує єдиного визначення наміру на підбурювання. Однак можна розглянути пропозицію, щоб у національному законодавстві визначення «намір підбурювати до дискримінації, ворожості чи насильства» охоплювало такі аспекти:

- воля (навмисне прагнення) до пропаганди ненависті;

- воля (навмисне прагнення) робити захищену групу мішенню на підставі заборонних підстав;
- знання наслідків його/її дій та того, що вони будуть або можуть відбутися при звичайному перебігу подій.

Відповідно до ст. 19 вбачається, що вирішальним і відмінним елементом підбурювання, забороненого ч. 2 ст. 20 МПГПП, є намір підбурювати інших до дискримінації, ворожості чи насильства. Хоча багато форм мови можуть бути образливими та шокуючими, вирішальним фактором має бути те, що оратор, який закликає інших до дискримінації, ворожнечі чи насильства, має намір не лише поділитися своїми думками з іншими, а й спонукати інших до дій, заснованих на цих переконаннях, думках чи позиціях.

Ст. 19 рекомендує, щоб у національному законодавстві чітко було зазначено, що злочин «підбурювання до дискримінації, ворожості чи насильства» є умисним.

Щодо національного законодавства іноземних держав, варто зазначити: практика показує, що загальним підходом є забезпечення відповідальності за правопорушення, коли оратор діяв зі знанням справи та з наміром спричинити об'єктивні елементи злочину. Наприклад, розділ 8 Закону Великої Британії про кримінальне правосуддя (1967) визначає «доказ злочинних намірів» таким чином: «Суд або присяжні, визначаючи, чи вчинила особа правопорушення, (а) не зобов'язані законодавством робити висновок про те, що вона передбачала чи завбачала результат своїх дій лише з причини того, що це є природним та ймовірним наслідком цих дій; але (б) вирішує, чи мала вона намір чи передбачила цей результат, посилаючись на всі докази, роблячи такі висновки з доказів, які видаються належними за обставин» [265].

Заборона підбурювання передбачає низку заходів на додаток до кримінальних санкцій. Ст. 19 зазначає, що п. 2 ст. 20 МПГПП вимагає від держав заборони підбурювання, однак прямо не обумовлює, що ця заборона має бути передбачена кримінальним законодавством. Натомість ст. 4 (а)

МКЛРД конкретно вимагає встановлення кримінальної відповідальності за певну поведінку.

Відповідно до ст. 19 МПГПП вбачається, що держави повинні застосовувати різноманітні правові засоби, зокрема цивільні, адміністративні й інші, у забороні підбурювання. Застосування кримінальної відповідальності має обмежуватися вироками лише за найтяжчими формами підбурювання. У більшості сучасних випадків це не так; держави криміналізують широкий спектр висловлювань непослідовно та нерівномірно [245, с.256].

Національне законодавство має містити конкретну заборону «підбурювання», як це передбачено ч. 2 ст. 20 МПГПП. Необхідно закріпити чітке посилення на «підбурювання до дискримінації, ворожості чи насильства» (замість широкого кола різноманітних і нечітких заборон). Слід уникати використання ширших термінів або простої заборони «підбурювання до ненависті», або ж, альтернативно, законодавство має визначати, що їх слід тлумачити у значенні п. 2 ст. 20 МПГПП. В ідеалі, у законодавстві має бути чітко зазначено, що воно призначено для реалізації ст. 20 МПГПП.

На нашу думку, оскільки будь-яке обмеження, пов'язане з підбурюванням, обмежує свободу вираження поглядів, воно має відповідати критерію з трьох частин, передбаченому п. 3 ст. 19 МПГПП. Слідуючи принципу *lex specialis*, п. 2 ст. 20 передбачає додаткові зобов'язання, а не їх заміну для держав [395]. Мається на увазі, що для того, щоб обмеження, пов'язане з підбурюванням, було законним, воно має відповідати всім трьом частинам критерію:

- зокрема, втручання має бути *передбачене законом*. Ця вимога виконується лише тоді, коли закон є доступним і «сформульований з достатньою точністю, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку» [448];

- втручання має переслідувати *законну мету*. Перелік цілей у різних міжнародних договорах є виключним у тому сенсі, що жодні інші цілі не вважаються законними як підстава для обмеження свободи вираження поглядів. Обмеження має бути *необхідним у демократичному суспільстві* або

повинно задовольняти нагальну соціальну потребу [455, с. 51], слово «необхідним» означає, що для обмеження має існувати «нагальна соціальна потреба»;

– причини, наведені державою для виправдання обмеження, мають бути «доречними та достатніми», а обмеження має бути пропорційним меті, що переслідується [378, с. 39 – 40].

При аналізі ст. 19 МПГПП вбачається, що відповідність трьох-аспектному критерію відіграє важливу роль у побудові більш узгодженої та згуртованої правової бази – основи, в якій свободу слова поважають, захищають та підтримують, де дозволені законні обмеження, необхідні для стримування підбурювання до ненависті.

Усі випадки підбурювання необхідно оцінювати виключно в рамках окремих параметрів. Для того, щоб сприяти узгодженню міжнародної, регіональної та національної юриспруденції стосовно заборони підбурювання, пропонується, щоб усі справи про підбурювання оцінювали на підставі надійної та єдиної системи перевірки підбурювання. Ця система перевірки має розглядати такі параметри:

- контекст висловлювання;
- мовець/прихильник висловлювання;
- намір мовця/прихильника висловлювання підбурювати до дискримінації, ворожості чи насильства;
- зміст висловлювання;
- обсяг і масштаб висловлювання (зокрема його публічний характер, аудиторію та засоби поширення);
- ймовірність здійснення пропагованої дії, зокрема її неминучість.

Ці елементи мають суттєве значення для визначення підбурювання, запропонованого у ч.2 ст. 20 МПГПП.

Однією з ключових рис підбурювання є використання емоційно насиченої мови, сприяючи формуванню негативного уявлення про опонента. Це включає створення стереотипів, дезінформацію, агітацію та риторику,

спрямовану на посилення ворожнечі. Важливим є взаємозв'язок між підбурюванням і самою пропагандою війни, який під час збройних конфліктів може використовуватися для мобілізації громадськості та надання легітимності воєнним діям. Також пропаганда війни через засоби масової інформації та соціальні мережі може служити засобом підбурювання, поширення ворожнечі та агресії.

Цей взаємозв'язок створює свого роду «коло», де підбурювання і пропаганда війни взаємодіють, підсилюючи одне одного. Зокрема, пропаганда, що висвітлює ідеології чи образи ворога, служить підтримкою та поширенням підбурювальних наративів. Отже, цей взаємозв'язок створює синергію, де обидва елементи підтримують один одного, збільшуючи вплив та ефективність загальної стратегії. Розуміння цього взаємозв'язку є ключовим для розкриття механізмів функціонування пропагандистських стратегій.

Висновки до розділу 2

Розділ дисертаційної роботи присвячений забороні пропаганди війни в імперативних нормах і зобов'язаннях *erga omnes* акцентує увагу на тому, що заборона пропаганди війни має універсальний характер і стосується всіх держав. Це свідчить про те, що міжнародне співтовариство розглядає цей аспект як невід'ємну частину правових норм. Аналізуючи це питання, стає очевидним, що заборона пропаганди війни, мови ненависті та ворожнечі не тільки є необхідною, але й важливою для збереження міжнародного миру та безпеки.

1. Норми, які стосуються заборони пропаганди до війни, прямого та громадського підбурювання до геноциду, ворожнечі чи насильства, є нормами загального міжнародного права, що покладають зобов'язання на держави. І саме вони покладають позитивні зобов'язання *erga omnes* на заборону пропаганди війни. А відтак, розуміємо, що можливість застережень до них і відхилень від них має бути усунена.

Міжнародна спільнота визнає, що пропаганда агресивної війни є міжнародним злочином проти миру та безпеки людства і порушує міжнародне право та національне кримінальне законодавство різних країн. Ці злочини, як зазначає К. Земенек, є загрозою не конкретній людині, а загалом людській спільноті, навколишньому середовищу, порушують правила людського співіснування. Вони караються не тільки законами певної країни, а й міжнародним правом. Серед них пропаганда війни, планування та ведення війни, застосування зброї масового ураження, піратство, створення злочинних організацій, бандитизм, тероризм тощо.

Зобов'язання держав характеру *erga omnes* «впливають із заборони актів агресії та геноциду, а також із принципів і норм, які стосуються основних прав людини. На підставі аналізу Зауважень загального порядку №24, №29 наголошено на імперативному характері ст. 20 МПГПП.

2. Проаналізовано, що саме розуміється під «мовою ворожнечі», адже чітке, єдине визначення термінів не лише забезпечить певність, необхідну для зобов'язання, яке забороняє конкретну поведінку, але також означатиме, що зобов'язання буде послідовно застосовуватися в юриспруденції. Рекомендація Ради Європи щодо мови ворожнечі опосередковано дає таке визначення: «Термін мова ворожнечі розуміється як такий, що охоплює всі форми вираження, які поширюють, розпалюють, сприяють або виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм або інші форми ненависті, засновані на нетерпимості, зокрема нетерпимість, виражену агресивним націоналізмом та етноцентризмом, дискримінацією та ворожістю проти меншин, мігрантів і людей імміграційного походження».

3. Підбурювання визначається своєю ціллю: активізувати або посилити антипатію, ворожість та прагнення до збройного конфлікту. Підбурювання, як ключовий елемент пропаганди війни, представляє собою складну та стратегічно важливу складову впливових механізмів, спрямованих на формування агресивних настроїв та маніпулювання громадською думкою для досягнення політичних цілей у конфліктному середовищі. Розгляд цього

аспекту привертає увагу до різноманітних методів та прийомів, використовуваних для ефективного підштовхування суспільства до війни. Проте для повного розуміння важливо врахувати інструментальний характер підбурювання, що використовує різні засоби для досягнення своїх мети, таких як мас-медіа, соціальні мережі, політичні заяви чи дипломатичні виступи. Інтеграція підбурювання в усі сфери впливу надає йому багатогранний та впливовий характер.

РОЗДІЛ 3

ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНИХ ІНСТИТУЦІЙ У ПРОТИДІІ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ

3.1. Рішення міжнародних органів про заборону пропаганди війни

Протягом тривалого часу у міжнародному праві питання щодо забезпечення миру та безпеки були віднесені до відання внутрішньодержавних інтересів країн-учасниць світового співтовариства. Водночас останніми роками провідні світові держави відмовляються від абсолютного суверенітету в галузі міжнародного забезпечення прав людини та делегують відповідні повноваження міжнародним конвенційним органам, до компетенції яких належить контроль за дотриманням прав людини.

Зокрема, принцип дотримання прав людини набуває актуальності у другій половині ХХ ст., з прийняттям представницькими органами міжнародних інституцій низки основоположних міжнародно-правових актів. Однак найбільш знакова подія другої половини минулого століття пов'язана із ухваленням Статуту ООН, ст. 1 якого закріплює як головну мету міжнародного співробітництва «заохочення та розвиток поваги до прав людини й основних свобод для всіх, незважаючи на расу, стать, мовну та релігійну належність» [462].

Слід констатувати, що нині період декларацій відходить у минуле, поступаючись місцем конкретним діям міжнародного співтовариства, спрямованим на відновлення миру та безпеки. Результатом проведеної роботи щодо удосконалення організації реагування на порушення прав людини стало утворення Ради ООН з прав людини та її Консультаційного комітету.

Дійсно, протягом багатьох років ООН виробляла різні методи з розслідування порушень прав людини, пов'язаних, зокрема з пропагандою війни. Очевидно, що для більш зваженого й адекватного визначення напрямів

подальших реформ, механізми Ради ООН з прав людини та методи її роботи вимагають оцінки й підведення підсумків.

У цьому контексті процес паралельного вдосконалення існуючої системи конвенційних органів, а також системи Спеціальних процедур в рамках Ради ООН з прав людини зумовили важливість і практичне значення проблеми заборони пропаганди війни й зумовили вибір теми нашої роботи. Пропаганда війни, що порушує загальновизнані принципи міжнародного права і є ідеологічною підготовкою злочинної, з погляду міжнародного права, агресивної війни, також є злочином проти миру й безпеки народів, і тому її заборона має служити нормою міжнародного права.

Відтак, набуває особливої актуальності необхідність всебічного й комплексного аналізу наукової літератури та законодавчих джерел, пов'язаних із удосконаленням механізмів діяльності конвенційних органів та міжнародних посадових осіб щодо застосування норм щодо протидії пропаганді війни.

Заборона пропаганди війни виступає важливим напрямом діяльності міжнародних інституцій у сфері дотримання прав людини, забезпечення верховенства права, слугує ефективним засобом сталого розвитку й економічного прогресу. Сьогодні важко уявити, що в правовому полі будь-якої цивілізованої країни відсутні правові настанови, спрямовані на дотримання прав людини у сфері заборони пропаганди війни. Вказані правові положення, по суті, наділені дуалістичною природою та є органічною складовою міжнародного та внутрішнього законодавства багатьох країн.

Варто зауважити, що процес утворення та вдосконалення нормативно-правового забезпечення з дотримання прав людини, в частині заборони пропаганди війни, відзначається складністю та має свою специфіку, яка полягає у необхідності гарантування зацікавленим особам відповідних договірних зобов'язань, забезпечення потерпілим, які зазнали наслідків порушень прав людини, доступу до засобів ефективного відновлення в правах тощо. Тому головна вимога, яку висувають міжнародні правові інституції до

учасників цього процесу, полягає у чіткому розумінні завдань і пріоритетів контрольної діяльності у сфері дотримання прав людини та знання внутрішньо-системних проблем, з метою їх якнайшвидшого усунення.

Через відсутність на міжнародному та регіональному рівнях системи наддержавного контролю за реалізацією міжнародно-правових принципів, утворення системи міжнародного контролю та формування конвенційних органів із застосування норм щодо протидії пропаганді війни здійснювалось поступово.

За справедливим твердженням А. Є. Зубаревої, «інтровертність національних правових систем та відсутність лояльності до норм міжнародного права обумовили необхідність комплексної, взаємоузгодженої діяльності конвенційних органів у вищевказаному напрямку» [86, с.174].

Її обумовленість також пов'язана з тим, що компетенція жодного міжнародного органу не передбачає здійснення захисту прав людини за окремим напрямом у повному обсязі. Згода держав щодо будь-якого зовнішнього, зокрема й міжнародного, контролю за виконанням зобов'язань в галузі прав людини має виключно добровільний характер. Відтак, заборона пропаганди війни, як напрямок правової політики міжнародних інституцій, належить до компетенції численних конвенційних органів.

Процес ухвалення міжнародно-правових актів, які встановлюють зобов'язання у сфері заборони пропаганди війни, відбувався паралельно із формуванням системи контролю у сфері прав людини. Вироблення дієвих механізмів у цьому напрямку дотримання прав людини стало основним завданням провідних міжнародних інституцій, таких як ООН, ОБСЄ, Рада Європи. Зміст більшості універсальних і регіональних договорів у правозахисній сфері також передбачає відповідні контрольні процедури.

Слід зазначити, що провідна роль у вказаній сфері міжнародно-правових відносин належить ООН. Однак не залишаються осторонь цього процесу й Генеральна Асамблея, Рада Безпеки, Економічна й Соціальна Рада та її

функціональні комісії, а також підрозділи Секретаріату, зокрема, Управління Верховного комісара ООН з прав людини.

На сьогодні в ООН утворено шість конвенційних органів, чотири з яких (Комітет з прав людини, Комітет з ліквідації расової дискримінації, Комітет з ліквідації дискримінації стосовно жінок, Комітет проти катувань) можуть ухвалювати індивідуальні звернення щодо пропаганди війни, за умови, якщо відповідна держава-учасниця наділила їх цією компетенцією.

Однак провідна роль у здійсненні контрольної діяльності щодо виконання державами-учасницями положень міжнародно-правових актів із заборони пропаганди війни належить Комітету ООН з прав людини (далі – Комітет), утвореному Міжнародним пактом про громадянські та політичні права (далі – МПГПП) [155]. Саме останній документ містить ст. 20, яка передбачає заборону пропаганди війни, а також національної, расової або релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства.

До складу Комітету, який утворено для контролю за виконанням державами-учасницями умов Пакту та двох факультативних протоколів до нього, належать 18 членів, обраних на чотири роки.

Він уповноважений розглядати заяви з кількох питань, а саме: 1) доповіді щодо заходів та перспективи покращення ситуації стосовно здійснення прав людини в рамках виконання Пакту; 2) розгляд міждержавних спорів; 3) розгляд індивідуальних повідомлень про порушення. Авторська позиція щодо кількості питань, які розглядає Комітет, загалом узгоджується із судженнями науковців в цьому контексті [390] та не суперечить ст. 40 «Міжнародного пакту про громадянські та політичні права» [155], яка визначає компетенцію Комітету.

З огляду на те, що за результатами розгляду міждержавних спорів Комітет уповноважений надавати добрі послуги державам-учасницям або ж виступати посередником через створення Погоджувальної комісії, вважаємо цілком доречною пропозицію, висловлену А.Є. Зубаревою щодо доцільності

застосування цього механізму Україною з приводу фактів порушення Пакту Російською Федерацією під час подій 2014–2015 рр., зокрема в частині пропаганди війни з боку російських засобів масової інформації [86, с.178]. Водночас наведене судження потребує уточнення щодо наявності дещо ускладненої процедури розгляду такої скарги. Йдеться про необхідність оголошення заяви обома конфліктуючими сторонами (державами-учасницями), до подання скарги однією з держав про невиконання іншою стороною своїх зобов'язань, відповідно до ст. 41 Пакту.

Стрімкий розвиток системи міжнародних органів з контролю за дотриманням прав людини в частині заборони пропаганди війни обумовлено низкою чинників. Одна з обставин, яка суттєво вплинула на формування контрольних механізмів, пов'язана із поступовим віднесенням до компетенції міжнародного права низки питань, які до цього часу вважали прерогативою внутрішньої політики держав-учасниць.

Передовсім наслідками активної пропаганди війни стає суттєве збільшення кількості збройних конфліктів, які набувають статусу міжнародних. Ще 23 вересня 2016 р. у щорічній доповіді про актуальні світові процеси «Десятиліття випробувань, ера можливостей» тодішній Генеральний секретар ООН Пан Гі Мун зосередив увагу на стрімкому збільшенні загроз для світової системи безпеки. «Збройні конфлікти стали більш тривалими й складними. Трагічні наслідки можна побачити на жорстоких прикладах від Ємену до Лівії й Іраку, від Афганістану до Сахеля та басейну озера Чад» [36, с.123].

Крім того, на формування системи органів міжнародного контролю за дотриманням прав людини щодо заборони пропаганди війни вплинуло й посилення взаємозалежності держав, обумовленої процесами глобалізації, збільшення кількості та масштабів проблем, які мають транскордонний характер, розвиток та посилення активності міжнародних неурядових організацій, поява сучасних засобів розповсюдження інформації тощо.

Варто зауважити, що ключовим індикатором ефективності діяльності міжнародних конвенційних органів з контролю за дотриманням прав людини виступає ступінь імплементації міжнародно-правових угод державами-учасницями та відповідність внутрішнього законодавства вимогам міжнародних нормативно-правових актів.

Зазначимо, що Україна вже протягом багатьох років є активною учасницею всіх основних міжнародних договорів ООН у сфері дотримання прав людини, зокрема Міжнародного пакту про громадянські та політичні права [155], Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права [156], Факультативних протоколів до них, а також Міжнародної конвенції з ліквідації всіх форм расової дискримінації [95]. Моніторингова місія ООН, до повноважень якої належить, зокрема отримання й аналіз інформації щодо ситуації в тимчасово окупованому Криму, в окремих, не підконтрольних українській владі, районах Донбасу, також започаткувала свою роботу на території нашої держави у березні 2014 р., на запрошення Кабінету Міністрів України.

Визнанням значного внеску Української держави у справі щодо захисту прав людини стало обрання її до складу Ради ООН з прав людини у 2006 та 2008 рр. Не зупиняючись на цьому досягненні, наша держава повторно подала свою кандидатуру на цю посаду на період 2021–2023 рр.

Фундаментом дотримання прав людини щодо заборони пропаганди війни також виступає комплекс внутрішньодержавних напрямів публічного управління, заснованих на національному законодавстві, таких як: свобода слова, незалежність судової влади, ефективність відправлення правосуддя, заборона дискримінації за расовою, статевою належністю, соціальним або майновим походженням, наявністю механізмів поновлення в правах, незалежність засобів масової інформації, заборона пропагування в ЗМІ інформації із закликами до війни, расової, національної, релігійної ворожнечі тощо.

Останній критерій знайшов відображення у Законі України «Про телебачення та радіомовлення», ч.2 ст. 6 якого передбачає заборону використання телерадіотрансляцій «для закликів до розв'язування агресивної війни або її пропаганди та/або розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті» [211]. Закон також накладає санкції за порушення вищевказаної норми, з накладенням штрафу на телеорганізації у сумі 25% розміру ліцензійного збору (ч. 8 ст. 72 коментованого Закону).

Пропаганда війни та мова ворожнечі також виступають безпосереднім об'єктом кримінальних правопорушень, визначених ст. 109, 110, 256, 258, 295, 436, 436-1 Кримінального кодексу України [130]. Вважаємо, що коментовані положення чинного законодавства сприятимуть підвищенню правової захищеності громадян України від обігу шкідливої інформації, а також вплинуть на ступінь інформаційної безпеки суспільства.

Базовими критеріями, відповідно до яких здійснюється контроль конвенційних органів за дотриманням міжнародного права щодо заборони пропаганди війни, є міжнародні й регіональні договірні норми в галузі прав людини. Крім того, застосовуються норми міжнародного звичаєвого права і позадоговірні норми. Залежно від статусу, мандата і практики роботи тієї чи іншої контрольної процедури розвиваються й додаткові критерії.

Так, в діяльності конвенційних органів з прав людини щодо заборони пропаганди війни провідне місце належить Зауваженням загального порядку, які тлумачать і розвивають положення відповідних міжнародних договорів.

Практика ухвалення Зауважень загального порядку (Зауваження) договірними органами не відрізняється одноманітністю. Так, до «Міжнародного пакту про громадянські і політичні права прийнято 35 Зауважень (1981–2017), до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, 1984 р. – 3 Зауваження (1998–2017), до Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації 1965 р. – 35 Зауважень (1972–2017), до Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок 1979

р. – 35 Зауважень (1986–2017)» [163, с.20]. Зокрема, на 94-й сесії Комітету 13–31 жовтня 2008 р. ухвалено Зауваження № 33 «Зобов'язання держав-учасниць відповідно до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права» [80, с. 21].

Незважаючи на те, що вказані Зауваження не наділені юридичною силою та мають переважно декларативний характер, їх положення все ж слугують об'єктом прискіпливої уваги з боку конвенційних органів під час винесення рекомендацій, а також країн-учасниць у процесі їх виконання.

Слід зазначити, що процедура прийняття та структура Зауважень загального порядку постійно піддавалися удосконаленню з боку представників голів конвенційних органів, востаннє під час 27-ї щорічної наради голів конвенційних органів, яка відбулася 22–29 червня 2015 р. у м. Сан Хосе (Коста-Ріка) [336, с.4]. Відповідно до ухваленого на цій нараді міжнародно-правового акта, перелік елементів процесу розробки Зауважень загального порядку містить наступні положення: 1) визначено альтернативну процедуру ухвалення Зауважень загального порядку як одним комітетом, так і кількома конвенційними органами; 2) ухвалення рішення про розробку Зауважень загального порядку здійснюється на засіданнях зацікавленого комітету; 3) визначено обов'язковість публікації та надсилання зацікавленим особам довідкової інформації про консультативний процес щодо прийняття Зауважень загального порядку; 4) процедура розробки Зауваження загального порядку супроводжується формуванням робочої групи профільного комітету та визначенням доповідача; 5) проєкт Зауважень загального порядку публікують на офіційному веб-сайті УВКПЛ та спрямовують до інших комітетів, мандатарію відповідних спеціальних процедур Ради з прав людини для формулювання коментарів; 6) управління процедурою консультацій щодо розробки Зауважень загального порядку здійснює конвенційний орган, який визначає зміст Зауважень [336, с.5]. А втім, на сьогодні в юридичній літературі відсутня їхня точна дефініція, а юридичний характер повсякчас виступає предметом дискусій.

На відміну від Зауважень загального порядку, резолюції Ради ООН з прав людини мають практичний характер та ініціюють спеціальні процедури, які є результатом ухвалених на міжурядовому рівні позадоговірних актів як різноманітні декларації і керівні принципи.

Аналіз рекомендацій ООН дає підстави для висновку, що їх формат та характер перебувають в залежності від конкретного конвенційного органу та діапазону проблеми, що розглядається. Серед найбільш розповсюджених пропозицій, сформульованих конвенційним органом, – необхідність приведення національного законодавства відповідно до норм міжнародного права, введення додаткових засобів правового захисту, висунення ініціатив щодо зміни державної політики, утворення додаткових структур і посад, запровадження механізмів юридичної відповідальності посадових осіб, адміністративна підтримка, вироблення конкретних заходів, спрямованих на усунення порушень, запровадження освітніх програм та механізмів правової допомоги тощо.

Правозастосовна діяльність конвенційних органів засвідчує вимогу максимальної наближеності рекомендацій ООН до реальних умов, розроблення яких має відбуватися відповідно до пріоритетних напрямів державної політики та результатів їхньої реалізації. Так, забезпечення заборони на пропаганду расової, національної або релігійної ворожнечі може мати наслідком невинуваті обмеження свободи слова, а введення жорстких заходів із протидії торгівлі людьми – порушення прав на свободу пересування.

В контексті аналізу Зауважень загального порядку зазначимо, що процедура звітування для держав-учасниць МПГПП, яка містить звітування про виконання ст. 20, викладена в статті Пакту.

Незважаючи на те, що ця система є юридично обов'язковим інструментом, вона має низку обмежень, що ускладнюють ефективне забезпечення виконання МПГПП. Як зазначала Інеке Берефейн у «Human Rights Quarterly» [391, с.215], початковий етап реалізації залежить від держави, яка спочатку повинна ратифікувати МПГПП. Далі, коли країна стає учасницею

Пакту, система вимагає мінімального рівня добровільної співпраці з боку держави.

Єдиний крок, який може вжити Комітет з прав людини у випадку, якщо держава-учасниця не подає свій звіт, — згадати про це у щорічному звіті Комітету Генеральній Асамблеї. Кількість держав-учасниць, які не змогли вчасно подати звіт про цей та інші пункти і договори про права людини, показує, що держави не вважають це важливим.

Основна проблема, пов'язана зі звітуванням конкретно за ст. 20, полягає в тому, що для того, щоб держава могла надати інформацію про стан пропаганди навколо війни та заходи, вжиті для її обмеження, вона мала б визнати, що війна, про яку йдеться, суперечить Статуту ООН – інакше, як зазначено вище, не було б потреби обмежувати пропаганду.

Так, наприклад, у звіті держави до Комітету з прав людини про позитивні заходи, вжиті для обмеження пропаганди війни, або в рекомендаціях Комітету з прав людини щодо необхідності застосування стриманості, як вимагає ст. 20, незаконність війни мала б бути явно визначена. Отже, звітування про ст. 20 майже завжди матиме теоретичний характер, зосереджуючись, наприклад, на внутрішньому законодавстві, а не на підходах, використаних у реальних ситуаціях. Однак держави не завжди навіть згадують п. 1 ст. 20 у своїх звітах. Наприклад, в останньому періодичному звіті Сполученого Королівства до Комітету з прав людини, поданому в 1999 р., у розділі про виконання ст. 20 не згадується пропаганда війни. [80]

На тлі зростання занепокоєння з приводу неналежного виконання та звітування про ст. 20, у Зауваженнях загального порядку №11 1983 р. Комітету з прав людини зазначено: «Не всі звіти, подані державами-учасницями, містять достатньо інформації щодо виконання ст. 20 Пакту. З огляду на зміст ст. 20, держави-учасниці зобов'язані прийняти необхідні законодавчі заходи, що забороняють дії, зазначені в ній. Однак звіти свідчать, що в деяких державах такі дії не заборонені законом, а відповідні заходи для їх заборони

не вживаються. Більше того, у багатьох звітах не було достатньо інформації щодо відповідного національного законодавства та практики» [73].

Саме тому необхідність врахування реальної ситуації в державі, поряд із положеннями міжнародних документів та звітами держав-учасниць про їх виконання становлять найбільшу цінність для посадових осіб конвенційних органів. Невипадково в договірних органах укорінилася практика «альтернативних» звітів, які надають неурядові організації й інститути громадянського суспільства, інформацію з яких в універсальному періодичному огляді розглядають нарівні з доповіддю країн-учасниць.

Варто констатувати, що контрольна діяльність конвенційних органів із застосування норм щодо протидії пропаганді війни набула ознак одного з найважливіших інструментів щодо забезпечення дотримання прав людини на міжнародному просторі. Відтак, можна з упевненістю прогнозувати подальший розвиток інститутів міжнародного контролю, з огляду на постійно зростаюче значення прав людини у міжнародному праві.

Проте система конвенційних контрольних органів не може виступати як альтернатива сформованим на внутрішньодержавному рівні механізмам забезпечення прав людини. Ефективність останніх має комплексний характер та розповсюджується на всі сфери державного управління, тоді як міжнародно-правові важелі, які використовують конвенційні органи, радше підтверджують свою ефективність під час вирішення конкретних справ.

3.2. Зміст пропаганди війни та обмеження свободи вираження поглядів у практиці Європейського суду з прав людини

Сьогодні суспільство відчуває гостру потребу правового регулювання захисту прав людини. Основоположні права, закріплені в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (далі – Європейська конвенція, ЄКПЛ), є основними та фундаментальними правами людини на повноцінне існування та відчуття, що її права гарантовані та захищені.

Прецедентна практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) сьогодні є надзвичайно важливим інструментом. Від створення ЄСПЛ і до сьогодні рішення, які ухвалює цей судовий орган, принципово важливі, оскільки саме в них містяться положення, що дають змогу визначити, наскільки ефективно й якісно дотримуються й забезпечуються права й свободи людини, наскільки гуманізовані джерела національного права, а отже, і правова система держави.

Пропаганда (коли йдеться про війну, агресію) несе в собі загрозу кожній людині, світовій спільноті, безпеці людству та довкіллю, порушуючи підвалини мирного людського співіснування. Важливо розуміти як зміст висловлювань, що становлять зміст пропаганди, розпалюють ненависть чи ворожнечу, так і їх контекст. Мова, яка розпалює ненависть в одному контексті, може не бути пропагандою в іншому; і зміст таких тверджень не можна аналізувати абстрактно.

Значна кількість рішень Європейського суду з прав людини у справах про порушення ст. 10 ЄКПЛ сформували правові позиції, які є джерелом права в Україні, а тому мають бути імплементовані в правову систему України. Права, яким найбільше загрожує пропаганда війни, – це права на свободу інформації та свободу вираження поглядів. Вони нерозривно пов'язані. Мається на увазі, що без свободи вираження поглядів не може бути доступу до різноманітних джерел інформації. Так само без свободи доступу до інформації неможливе творче мислення та формулювання власної думки на основі наявного широкого кола інформації. Статті кількох документів з прав людини конкретно стосуються вільного розповсюдження інформації.

Зокрема, ст. 18, 19 і 20 Загальної декларації прав людини окреслюють фундаментальні права щодо повного розповсюдження інформації в суспільстві, а саме: свободу думки, свободу поглядів і їх вираження та свободу мирних зібрань.

Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю в 1948 р., стала першим основним документом про права людини післявоєнної

епохи, але з тих пір була доповнена низкою тематичних договорів про права людини, до них належать МПГПП та МПЕСКП.

Ключовою статтею МПГПП є ст. 19, в якій зазначено, що «Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів» і «Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір» [155].

Прикладом того, як пропаганда війни може перешкоджати праву на свободу інформації, є передвоєнні мітинги, під час яких уряди представляють одностороннє бачення переваг війни як частину своєї стратегії щодо схвалення запропонованих військових дій. Як наслідок, офіційні документи можуть містити упередженість, обмежену інформацію, неправду або необґрунтовані чутки щодо ворога. Тобто доступ до повних та об'єктивних фактів закритий, у результаті чого громадяни та засоби масової інформації можуть підтримувати війну, яку в іншому випадку вони поставили б під сумнів. Тоді уряди продовжують обмежувати вільний рух інформації під час війни та після неї.

Пропаганда війни має надзвичайно серйозні наслідки для прав людини. На перший погляд неочевидним може бути зв'язок між пропагандою війни та, наприклад, «ув'язненням, катуванням, смертю та насильницькими нападами», з якими стикаються біженці, депортовані внаслідок ксенофобії. Ще одним правом, на яке непрямо впливає пропаганда війни, є право на справедливий суд.

Проте немає жодних сумнівів, що настала пора для змін, оскільки наслідки пропаганди війни надзвичайно далекосяжні. Тому не дивно, що Комітет з прав людини запропонував вважати заборону пропаганди війни правом, яке не допускає відступів. Натомість, дивно, що про цю заборону так мало оприлюднюють і обговорюють, не кажучи вже про те, щоб її поважати.

Питання заборони пропаганди війни є складними. З юридичної точки зору вони містять проблематичні аргументи щодо легітимності війни,

оголошення надзвичайного стану, ратифікації, застережень і звітності щодо МПГПП та міжнародної практики.

Окрему увагу у дослідженні необхідно приділити поняттям «мова ворожнечі», «мова ненависті», які доволі часто можна зустріти в рішеннях ЄСПЛ і загалом у правозастосовчій практиці.

Нагадаємо, що відповідно до тлумачного словника «Ворожнеча – відносини і дії між ким-небудь, пройняті ненавистю, недоброзичливістю, ворогування. Ненависть – почуття великої неприхильності, ворожості до когось, чого-небудь, нелюбов, ворожість, ворожнеча» [170, с.520, с.853]. Філологічне визначення цих понять свідчить про синонімічність і можливість їх вживання одне замість одного.

Вчені зазначають, що у національному праві та науці зустрічається два варіанти перекладу англійського терміна «hate speech»: мова ненависті та мова ворожнечі. Перший варіант («мова ненависті») є прямим еквівалентом англійського терміна, який визначає особливості негативного ставлення та деструктивних емоцій, що можуть бути викликані подібними висловлюваннями (ненависть, огида, нелюбов). Тоді як у другому варіанті – «мова ворожнечі» – підкреслюються наслідки, до яких можуть призводити такі висловлювання, а саме відносини й дії, засновані на недоброзичливості й ненависті, що можуть спричинити безпосередні конфлікти. Отже, можемо вважати, що обидва терміни, які використовують у національній правовій доктрині, незважаючи на незначні стилістичні та семантичні відмінності, є синонімічними та рівноцінними [250, с. 24].

Зазначимо про першочерговий документ в цій сфері – Європейська конвенція з прав людини. Хоча такі терміни, як «мова ворожнечі» або «мова ненависті» не вживаються в тексті Конвенції, Європейський суд з прав людини у своїх рішеннях формулює ці терміни і вводить їх до практики застосування в державах-учасниках Конвенції. Саме в рішеннях ЄСПЛ і формуються позиції щодо заборони мови ворожнечі, умов застосування відповідних

положень ЄКПЛ, а також способів розмежування свободи вираження поглядів від мови ворожнечі.

Аналіз відповідних рішень ЄСПЛ свідчить, що справи стосовно відповідальності за мову ворожнечі здебільшого розглядаються за ст. 10 ЄКПЛ у сукупності із ст. 17.

Так, ст. 10 ЄКПЛ визначає зміст такого поняття, як «свобода вираження поглядів», складові цієї свободи та умови для обмеження в її реалізації. Водночас частина друга визначає, що ця свобода не є абсолютною і може бути обмежена через те, що здійснення пов'язане з обов'язками і відповідальністю. Свобода вираження поглядів може підлягати формальностям, умовам, обмеженням, санкціям, що встановлені законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності чи громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я, моралі чи репутації інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримки авторитету та неупередженості суду. Наведені положення фактично конкретизують передумови обмеження та відповідальності за висловлення поглядів, які є основою злочинів чи проступків, порушують права інших осіб або стосуються суду та його компетенції.

Науковці пропонують структурно поділити ст. 10 Конвенції на дві частини. Перша «визначає свободи, що захищаються Конвенцією, а друга встановлює вичерпний перелік обмежень (серед них слід назвати загрозу національній безпеці, територіальній цілісності або громадській безпеці, запобігання заворушенням чи злочинам, охорону здоров'я чи моралі), які дають змогу державі в легітимний спосіб втручатися й обмежувати здійснення цього права» [12, с. 278].

Аналіз норм ЄКПЛ, а також наукових праць відповідної спрямованості свідчить про те, що загалом права та свободи, які закріплені в Конвенції, можна поділити на:

– абсолютні права та свободи, тобто ті, які не підлягають обмеженню в жодному випадку, як «право на життя (ст. 2); заборона катування (ст. 3); заборона рабства (ст. 4)» [63] та інші;

– права та свободи, щодо яких певні обмеження допускаються, як «право на свободу та особисту недоторканність (ст. 5); право на справедливий суд (ст. 6); право на повагу до приватного і сімейного життя (ст. 8); свобода думки, совісті і релігії (ст. 9); свобода вираження поглядів (ст. 10)» [63] та інші.

Така класифікація дає змогу зрозуміти принципову різницю між правами та свободами, які не підлягають обмеженню в жодному випадку, і правами, які за певних умов (визначених нормативними документами) можуть бути обмежені і за їх обмеження відповідними органами та установами на законних підставах не встановлюватиметься відповідальність.

Як свідчить практика ЄСПЛ, розглядувана вище стаття тісно пов'язана зі ст. 17 ЄКПЛ, яка визначає заборону зловживання правами. В досліджуваному аспекті йдеться про зловживання свободою вираження поглядів. Так, ст. 17 визначає, що «жодне з положень цієї Конвенції не може тлумачитись як таке, що надає будь-якій державі, групі чи особі право займатися будь-якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, визнаних цією Конвенцією, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж це передбачено в Конвенції» [63].

Здійснюючи пошук відповідних прецедентів в практиці ЄСПЛ, необхідно йти від зворотного: приклади прояву мови ворожнечі і засудження за неї буде у випадках, коли Суд встановить відсутність порушення ст. 10 ЄКПЛ «Свобода вираження поглядів» і буде розглядатися питання застосування ст. 17 ЄКПЛ «Заборона зловживання правами».

Зокрема, пропонуємо розглянути справу «Васселінов проти Болгарії» (Case of Vesselinov v. Bulgaria, заява № 3157/16, рішення від 02/05/2019). Суд констатував відсутність порушення ст. 10 Конвенції за обставин притягнення до відповідальності заявника за наклеп на племінника за нібито незаконну реконструкцію останнім успадкованого будинку. Заявник, який проживав у м.

Відень, після візиту до м. Софія в 2009 р. висловив у листі, який надіслав місцевим органам влади, переконання в тому, що його племінник, коли реконструював будинок, що дістався йому у спадок від його батьків, не дотримався вимог щодо законності проведення будівельних робіт. Заявник спирався на те, що, на його думку, племінник володіє незаконним нотаріальним документом, отриманим на підставі підробленого нотаріального акта. У відповідь на висловлену Заявником позицію, племінник подав заяву про злочин до правоохоронних органів і порушив справу приватного обвинувачення за наклеп. Не вдаючись в подробиці кримінальної справи, на Заявника було покладено зобов'язання відшкодувати йому моральну шкоду в еквіваленті 2557 євро за наклеп і судами було визнано безпідставними повідомлення про незаконні або підроблені нотаріальні документи. Незважаючи на ухвалені національними судами рішення, Заявник звернувся до ЄСПЛ і стверджував про порушення його права на свободу вираження поглядів з причини притягнення його до відповідальності за наклеп. Своєю чергою, уряд стверджував, що втручання у право заявника на свободу вираження поглядів відповідало вимогам ст. 10 § 2. Зокрема, воно було законним, оскільки відповідні положення Кримінального кодексу були чіткими та доступними, переслідували законну мету захисту репутації інших. Розглянувши справу, ЄСПЛ дійшов висновків, що не вбачається підстав ставити під сумнів законність втручання у право заявника на свободу вираження поглядів. Втручання ґрунтувалося на відповідних нормативних актах Болгарії. Тому Суд визнав, що втручання в права Заявника було «передбачено законом», як того вимагає п. 2 ст. 10 Конвенції. Також Суд вважав, що втручання у свободу вираження поглядів заявника відповідало нагальній суспільній потребі. Крім того, Суд зауважив, що втручання переслідувало законну мету, а саме захист репутації та прав племінника Заявника. Цікаво, що ЄСПЛ в рішенні окремо акцентував увагу на тому факті, що заяву, про яку йдеться, не було зроблено імпульсивно чи в запалі дискусії, а було надіслано органам влади приблизно через два місяці після того, як

Заявник відвідав Софію та дізнався про будівництво, розпочате його племінником. Підсумовуючи, ЄСПЛ постановив, що не було порушення ст. 10 Конвенції [318].

У цитованому рішенні йдеться про мову ворожнечі у формі наклепу. Саме наклеп як прояв мови ненависті доволі часто зустрічається у правозастосовній практиці. Варто зауважити, що відповідно до українського законодавства такий склад злочину, як наклеп було декриміналізовано ще у 2001 р. із прийняттям нового Кримінального кодексу України. З того часу неодноразово здійснювали спроби ввести цей склад до законодавчої бази (у 2010, 2012, 2016, 2018 рр.), але наразі питання залишається на рівні законопроектів і наукових дискусій. Багато хто переконаний, що наклеп і образа – це склади злочину без визначення формальних ознак і є частиною радянської спадщини. Водночас на заміну цьому поняттю пропонується сучасне – криміналізація такого діяння, як мова ворожнечі.

Зокрема, висловлюється точка зору, що можна припустити, нібито скасоване кримінальне покарання за образу та наклеп сьогодні можуть повернути під таким поняттям, як «мова ворожнечі», і встановити певні обмеження для свободи слова в Україні [138, с.77]. Важливо наголосити, що такі обмеження вже встановлені в ЄКПЛ і виконання її норм є обов'язковим для України, яка ратифікувала Конвенцію. Також вказані обмеження активно тлумачить ЄСПЛ, а висновки Суду є обов'язковими для всіх країн, які ратифікували Конвенцію.

Щодо рішення, яке згадували вище, зауважимо, що ЄСПЛ відмежовує випадки ситуативних, імпульсивних образливих висловлювань від спланованого висловлювання, цькування, переслідування, наклепу.

У справі «Алтінас проти Туреччини» (Case of Altıntaş v. Turkey (Application no. 50495/08, рішення від 10.03.2020) Заявника у Туреччині було визнано винним і призначено покарання у виді штрафу у сумі 430 євро за те, що він у квітні 2008 р. як редактор періодичного видання опублікував статтю, яка показала у позитивному світлі дії терористів. Описував їх як «кумирів

молоді». Йшлося про винуватців подій, відомих під назвою «Kızıldereli events», коли у березні 1972 р. члени двох незаконних організацій Туреччини взяли в заручники трьох громадян Великобританії, які працювали на військовій базі НАТО в Туреччині. Поліція намагалася припинити злочин, але викрадачі відмовилися капітулювати та відкрили вогонь по поліцейських, перш ніж вбити трьох заручників. ЄСПЛ оцінив всі факти і визнав, що фактично Заявником на широкий загал було висвітлено терористичний акт як приклад для наслідування, як такий, що створює з померлих кумирів. Своєю чергою, виникає питання: якщо терористи-кумири, то поліція тоді анти-кумир? Було констатовано відсутність порушення ст. 10 Конвенції (право на свободу вираження поглядів) і підтримано рішення національних судів щодо притягнення Заявника до відповідальності за мову ненависті до органів державної влади як органу, який подавив терористичний акт [314].

Наведені вище приклади справ, розглянутих ЄСПЛ, доводять, що під час тлумачення ЄКПЛ він фактично формулює власні норми і доповнює норми ЄКПЛ новими положеннями. Такі положення, своєю чергою, стають невід'ємною частиною конвенційної системи захисту прав людини.

Рада Європи є тією міжнародною організацією, діяльність якої спрямована на боротьбу із мовою ворожнечі та ненависті. Стосовно мови ворожнечі Рада Європи ухвалила стандарти прав людини, а Європейський суд з прав людини розглянув декілька справ щодо мови ворожнечі, створивши в цьому напрямку судову практику, яка є чинною для всіх держав-членів; її різні органи ухвалили рекомендації та керівні принципи на допомогу країнам в боротьбі з мовою ворожнечі та в підтримці її жертв; вона ухвалила визначення поняття «мова ворожнечі» вже в 1997 р.; здійснює постійний моніторинг проблем расизму, ксенофобії, антисемітизму, нетерпимості та дискримінації в державах-членах за допомогою роботи моніторів Європейської комісії проти расизму і нетерпимості (ЄКРН) тощо [246].

Варто згадати про організований Радою «Рух проти мови ворожнечі» (No Hate Speech Movement) в межах проведення боротьби з висловлюваннями, що розпалюють ворожнечу та ненависть до окремих осіб або груп осіб [246].

Також 28.01.2003 р. Рада Європи схвалила Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, що стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи. 21.07.2006 р. його ратифікувала Україна [53].

«Найбільшою складністю в контексті боротьби з висловлюваннями, що розпалюють ненависть чи ворожнечу, є вміння віднайти справедливий баланс між правом висловлювати свої думки, які «шокують, ображають чи викликають занепокоєння», як це було зазначено Судом ще у 1976 р. у справі *«Хендісайд проти Сполученого Королівства»*, та правом інших осіб не бути об'єктами таких висловлювань» [220].

У справі *«Ербакан проти Туреччини»* Суд наголосив на тому, що «толерантність та повага до гідності кожного є фундаментом демократичного, плюралістичного суспільства» [315]. Звичайно, «не всі думки ґрунтуються на толерантності та повазі до гідності кожного. Але лише ті погляди, які виходять за межі «шокуючих, образливих та тих, що викликають занепокоєння», та, як зазначив Суд у справі *«Ербакан проти Туреччини»*, ті, що «поширюють, підбурюють, сприяють чи виправдовують ненависть, яка спричинена нетолерантністю», можуть (та повинні) бути покарані у демократичному суспільстві» [315].

У ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) *«Свобода вираження поглядів»* йдеться: «Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким

формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду» [63].

Одним із ключових рішень ЄСПЛ в контексті досліджуваної проблематики є рішення у справі «*Mart та інші проти Туреччини*» (*Mart and Others v. Turkey* заява №. 57031/10), у якій ЄСПЛ одноголосно постановив, що «мало місце порушення ст. 10 (свобода вираження поглядів) Європейської конвенції з прав людини. Справа стосувалася визнання трьох Заявників винними у кримінальному провадженні за розповсюдження пропаганди на користь незаконної організації (МКЛП, марксистсько-ленінської комуністичної партії)» [317].

Згідно з матеріалами справи Суд присяжних зазначив, серед іншого, що Заявники були читачами періодичних видань *Atılım* і *Özgür Gençlik*, демонстрували банери і плакати та скандували гасла на демонстраціях, в їх будинках знайдено книги, документи та періодичні видання, що мають стосунок до організації, про яку йдеться.

Суд присяжних також зазначив, що під час демонстрацій Заявники скандували гасла на користь забороненої партії; несли плакати, приховували свої обличчя шарфами відповідно до інструкцій; махали прапорами цієї організації і портретами його членів. Суд присяжних постановив, що дії, про які йдеться, були спрямовані на публічну демонстрацію сили і нав'язування її насильницьких методів гасел партії, незаконної організації та просували насильство [317].

Своєю чергою, Заявники скаржилися на те, що вони були засуджені за дії, які потрапили під сферу дії їх прав згідно зі ст. 10 (свобода вираження поглядів) та ст. 11 (свобода зібрань та об'єднань). Однак ЄСПЛ постановив, що засудження Заявників було засноване на діяльності, яка охоплювалася

здійсненню їх права на свободу вираження поглядів, і зазначив, що мало місце втручання в здійснення цього права.

Варто вказати на що саме звернув увагу у цьому випадку ЄСПЛ: «Національні суди не надали відповідних і достатніх підстав для обґрунтування такого втручання. Вони не перевіряли зміст статей, опублікованих періодичними виданнями, гасла, які викрикували особи, плакати та прапори, які ті демонстрували, публікації та документи, знайдені в будинках заявників. Отже, сторона уряду не надала достатнього роз'яснення стосовно того, чи діяльність, про яку йдеться, можливо взагалі розглядати як таку, яка містить підбурювання до насильства, збройного опору або повстання, а також те, чи передбачала вона мову ненависті, яка, на думку Суду, була головним елементом, котрий необхідно брати до уваги» [317].

Суд вважав, що на підставі рішень національних судів було неможливо визначити, яким чином вони виконували своє завдання щодо встановлення балансу між свободою вираження поглядів Заявників і законними цілями, які переслідували. Отже, втручання не відповідало нагальній суспільній потребі, не було пропорційним законним цілям, які переслідувалися, і не було необхідним у демократичному суспільстві.

Проте принципові акценти та відповідні правові позиції слід формувати після ретельного вивчення рішення національного суду. ЄСПЛ зауважив, що не розглянуто зміст статей, опублікованих у періодичних виданнях, які були законними виданнями, у читанні яких звинувачували Заявників. Крім того, суд присяжних не розглядав зміст гасел, які викрикували, або плакатів і прапорів, вивішених під час демонстрацій, або публікацій і документів, знайдених у будинках заявників; не надано достатнього роз'яснення, чи взагалі було можливо розглядати діяльність про яку йдеться, як підбурювання до насильства, збройний опір або повстання, а також чи містила вона мову ненависті, елемент, який на думку Суду, є найважливішим для ухвалення рішення.

ЄСПЛ постановив, що оскільки національні суди не надали відповідних і достатніх підстав для обґрунтування, то втручання, про яке йдеться, не відповідало нагальній суспільній потребі і не було пропорційним законним цілям, тобто не було необхідним у демократичному суспільстві. Отже, мало місце порушення ст. 10 Конвенції.

У контексті наведеного рішення ЄСПЛ, яке варто проаналізувати у справі «*Зана проти Туреччини*», щодо якої Суд у листопаді 1997 р. визнав, відсутність порушення ст. 10 ЄКПЛ. Суд визнав, що «засудження колишнього майора за висловлення в інтерв'ю своєї підтримки терористичним актам може бути виправданим відповідно до ст. 10 ЄСПЛ вважав, що в цьому випадку втручання публічних влад було спрямоване на гарантування національної та суспільної безпеки. Оскільки позивач не достатньо ясно відмежувався від актів насильства в південно-східній Туреччині, то вирок можна було вважати пропорційним легітимній меті, що переслідувалась, і відповідним гострій суспільній необхідності» [440].

У вересні 1994 р. ЄСПЛ визнав порушення ст. 10 ЄКПЛ у справі журналіста Джерсілда, який був засуджений датськими місцевими судами за те, що взяв у групи молодих людей інтерв'ю, під час якого вони робили расистські зауваження. З точки зору Суду, об'єктивною метою інтерв'ю не могла бути пропаганда расистських ідей і поглядів: «...методи об'єктивного та зваженого репортажу можуть широко змінюватися, залежно, серед іншого, від того, про який засіб інформації йдеться» [312].

Ні наш Суд, ні національні суди не повинні брати на себе вибір репортажної техніки, він належить журналістам“. На думку Суду, «покарання журналіста за участь у розповсюдженні тверджень, що зроблені в інтерв'ю іншою особою, суттєво зменшуватиме внесок преси в обговорювання справ суспільного значення і може бути рекомендовано тільки за наявності вагомих причин це застосувати» [312].

Зважаючи на необхідність державного або соціального реагування, окремі висловлювання можна віднести до певної групи: «Вільні

висловлювання, які не мають жодного протиправного чи образливого підґрунтя. Висловлювання, які не призводять до кримінальної чи цивільної відповідальності, але викликають стурбованість з позиції норм толерантності, ввічливості та поваги до інших. Такі висловлювання містять жорстку, інколи необ'єктивну критику, образливі коментарі, в яких висловлюється відкрита неповага. Висловлювання, які не тягнуть за собою кримінальну відповідальність, але можуть спричинити обмеження права і стати підставою для притягнення до цивільної відповідальності. Такими висловлюваннями можуть бути пости, які порушують авторські права, завдають шкоди діловій репутації, моральної шкоди тощо. Найнебезпечнішими вважаються висловлювання, які є неправомірними відповідно до міжнародного права та можуть потягнути за собою кримінальну відповідальність» [240].

Незважаючи на прецедентний характер рішень ЄСПЛ, не усі його правові позиції у справах щодо порушення ст. 10 констатують порушення свободи вираження поглядів, зокрема у частині, коли йдеться про пропаганду. Важливою у цьому контексті для аналізу та дослідження порушеної у статті проблематики є справа «Зарубін та інші проти Литви» (заяви № 69111/17, 69112/17, 69113/17 та 69114/17 рішення від 19 грудня 2019 року), яка стосувалася висилки з Литви з подальшою заборонаю повторного в'їзду чотирьом російським журналістам державної російської телевізійної компанії «Росія-24», після їх дій на конференції у Вільнюсі [320].

ЄСПЛ був готовий визнати, що заходи, вжиті проти Заявників, становлять втручання в їх право на свободу вираження поглядів відповідно до ст. 10 ЄКПЛ. Однак він постановив: влада показала, що ці заходи були необхідними в інтересах національної безпеки та були пропорційними. Зокрема, поведінка Заявників на конференції – яку влада кваліфікувала як агресивну та провокаційну – не відповідала принципам відповідальної журналістики.

Відповідно до матеріалів справи, Заявники були громадянами Росії, працювали на російському державному телевізійному каналі «Росія-24»,

репортером, звукооператором, оператором і головним редактором, відповідно. У березні 2016 р. їх відправили в Литву для висвітлення Форуму вільної Росії в Вільнюсі, заходу, організованого спільно з Міністерством закордонних справ Литви, під час якого розглядали різні питання щодо Росії та в якому брали участь різні російські активісти зі сторони опозиції. Основне завдання Заявників було висвітлення подій на Форумі та опитування людей, які брали участь в ньому. Проте вони не мали акредитації, але отримали доступ до майданчиків Форуму. Згодом литовські ЗМІ повідомили, що саме Заявники спровокували та спричинили інциденти і зриви. Відтак Департамент міграції Литви видав рішення про «висилку Заявників та заборону повторного в'їзду на один рік. У рішеннях була інформація управління безпеки Литви, що чоловіки, представники телеканалу «Росія-24», можуть становити загрозу для національної безпеки. Також посилалися на їх «напади» під час Форуму, про що повідомляли місцеві ЗМІ та зафіксувала поліція» [320].

Заявники покинули Литву, але подали апеляцію на рішення про видворення. Вони стверджували, що мирно виконували свою журналістську роботу, намагаючись взяти інтерв'ю та зняти на відео учасників форуму, але на них напали деякі організатори та відвідувачі конференції.

Крім того, міжнародні звіти вказували на тісні зв'язки між російським урядом і російськими державними ЗМІ. Тому Суд вважав, що загальнодоступна інформація разом із секретною інформацією Департаменту державної безпеки, до якої суди мали повний доступ, дає достатні підстави вважати, що Заявники становили загрозу національній безпеці.

Суди обох інстанцій наголосили, що видворення Заявників було не через поширення будь-яких ідей, а через їхні провокаційні дії, і що вжиті заходи не перешкоджали їм отримувати або передавати інформацію, а також, що в будь-якому випадку свобода вираження поглядів не є необмеженим правом і може бути обмежена з метою захисту інших важливих інтересів.

Хоча ЄСПЛ спочатку висловлював сумніви щодо застосовності ст. 10 у справі Заявників, органи влади видали наказ про видворення журналістів,

зважаючи на їх агресивні та провокаційні дії, а не на певні думки, заяви або публікації.

ЄСПЛ зазначив, що заходи, вжиті проти Заявників, ґрунтувалися на тому, що їх поведінка становила загрозу національній безпеці [320]. Зокрема, національні органи влади встановили:

- роботодавець доручив Заявникам зібрати інформацію про відомих російських опозиційних політичних активістів, які брали участь у Форумі;

- Заявники не отримували або не домагалися акредитації, але обманом проникли на захід та спровокували протистояння між охороною та учасниками;

- незважаючи на попередження поліції, наступного дня вони намагалися знімати учасників на мобільні телефони, була інформація, що вони, ймовірно, планували чергову сутичку.

ЄСПЛ визнав, що національні органи влади мали право визначати власні національні інтереси, але під час розгляду справ про втручання у право на свободу вираження поглядів Суд брав до уваги справедливість розгляду. Крім того, докази у справі містили секретну інформацію від служб безпеки, проте національні суди мали повний доступ до цієї інформації, що також не була вирішальною, оскільки не підтверджувалася загальнодоступними матеріалами. Суд був упевнений, що національні суди при винесенні ухвали не поклалися на секретну інформацію і що Заявники мали можливість оскаржити фактичні підстави винесених проти них рішень.

ЄСПЛ дійшов висновку: «національні органи влади продемонстрували, що заходи проти Заявників були необхідними в інтересах національної безпеки і пропорційними переслідуваній законній меті. Тому скарга була необґрунтована і відхилена як неприйнятна» [320].

Варто зазначити, що у своєму рішенні ЄСПЛ послався на Резолюцію про стратегічну комунікацію ЄС для протидії пропаганді проти неї третіми сторонами (2016/2030 (INI) від 23 листопада 2016 р., ухвалену Європейським парламентом), відповідні частини якої – ч.8, ч.9, ч.11 [216].

У своїй практиці ЄСПЛ виробив критерії розрізнення елементів свободи вираження поглядів, яку він захищає, та тієї частини, яка не підлягає захисту. Застосування обмежень, які містяться у ст. 10 і ст. 11, а саме: обмеження вважаються необхідними в інтересах національної безпеки, суспільної безпеки, запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту прав і свобод інших осіб.

Серед основних принципів ЄСПЛ у сфері свободи вираження поглядів та права на доступ до інформації можна виокремити такі: свобода вираження поглядів – це одна з важливих засад демократичного суспільства та одну з основних умов його прогресу і самореалізації кожного; втручання у свободу вираження поглядів (обмеження) є допустимим, якщо воно встановлено законом та є необхідним у демократичному суспільстві.

Таким чином, втручання у право особи на свободу вираження поглядів становитиме порушення ст. 10 Конвенції, якщо не підпадає під одне з винятків, викладених у п. 2 ст. 10 Конвенції. Відповідно, Суд має по черзі розглянути, чи було втручання у цій справі «санкціонованим законом», чи воно переслідувало законну мету (цілі) згідно зі ст. 10 п. 2, і чи було «необхідним у демократичній країні» для досягнення мети. Має бути зроблено чітке розмежування між констатацією фактів та оціночними судженнями.

Рішення Європейського суду з прав людини проводять важливу різницю між висловлюваннями, які вважаються захищеними, і висловлюваннями, що перебувають поза сферою захисту Конвенції.

Окрім діяльності Ради Європи, зазначимо про Загальнополітичну рекомендацію Європейської комісії проти расизму та нетерпимості № 15: протидія мові ворожнечі (ухвалена 8 грудня 2015 р.), яка визначає мову ворожнечі як «обстоювання, заохочення або підбурювання, у будь-якій формі, до приниження, ворожнечі або паплюження щодо певної особи чи групи осіб, а також будь-які вияви утиску, образ, створення негативних стереотипів, стигматизації або погроз щодо такої особи чи групи осіб (і будь-яке виправдання всіх цих форм вираження) за ознакою раси, кольору шкіри,

походження, національної або етнічної належності, віку, інвалідності, мови, релігії чи вірування, статі, гендеру, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації та інших характеристик або статусу особи» [68].

Окрім ухвалення зазначеної Рекомендації та Додаткового протоколу, Європейська комісія спільно з чотирма великими ІТ-компаніями (Facebook, Microsoft, Twitter і YouTube) зініціювала укладення Кодексу поведінки щодо протидії незаконному висловленню ненависті (оригінальна назва - The Code of conduct on countering illegal hate speech online) у травні 2016 р., у відповідь на поширення расистської та ксенофобської мови ненависті в Інтернеті. Мета Кодексу – переконатися, що запити на видалення вмісту розглядають швидко. Коли компанії отримують запит на видалення зі своєї онлайн-платформи вмісту, який вважається таким, що транслює мову ворожнечі, вони перевіряють його на відповідність своїм правилам і принципам спільноти та, за необхідності, національним законам, що транспонують законодавство ЄС щодо боротьби з расизмом і ксенофобією. Компанії зобов'язуються розглянути більшість цих запитів менше ніж за 24 години та за необхідності видалити вміст, дотримуючись при цьому фундаментального принципу свободи слова. На сьогодні вісім компаній приєдналися до Кодексу, зокрема Facebook, YouTube, Twitter, Microsoft, Instagram, Dailymotion, Snapchat і Jeuxvideo.com [454].

Водночас не лише міжнародні засоби боротьби із мовою ворожнечі мають значення. На національному рівні ключовим залишається розробка ефективних стратегій протидії мові ворожнечі, враховуючи національні прояви мови ворожнечі, ментальність відповідної нації і особливості правової регламентації порядку притягнення до відповідальності за висловлювання, наклеп, образу, дискримінацію та інші прояви.

СКРН рекомендує урядам держав-членів, серед іншого, вживати належних та ефективних заходів проти використання в публічному контексті ненависті, яка має на меті або може обґрунтовано очікувати підбурювання до актів насильства, залякування, ворожнечі чи дискримінації проти тих, на кого

вона спрямована через використання кримінального законодавства, за умови, що жоден інший, менш обмежувальний захід не буде ефективним і право на свободу вираження поглядів і переконань поважається; забезпечити чітке визначення правопорушень і врахування необхідності застосування кримінальних санкцій; забезпечити, щоб обсяг цих правопорушень був визначений таким чином, який дозволяє їх застосування відповідно до технологічного розвитку тощо [68].

Отже, на нашу думку, вбачається найважливішим – визначити в карному законодавстві склад правопорушень, які стосуються мови ворожнечі і відповідають сучасному стану розвитку цифрових технологій. Враховуючи процеси діджиталізації, що охопили всю країну, віддаленість людей один від одного через пандемію, оцифрування всіх форм суспільного життя, вважаємо, що криміналізація діяння у формі мови ворожнечі має, серед іншого, стосуватися війни.

Щодо відповідності міжнародним стандартам національного законодавства стосовно визначення кримінальної відповідальності за прояви мови ворожнечі в Україні, ЄКРН у своєму останньому звіті за результатами моніторингу України дійшла висновків, що з моменту ухвалення четвертої доповіді ЄКРН по Україні 9 грудня 2011 р. було досягнуто прогресу в низці сфер:

- ухвалено Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» (2013 р.), який значною мірою відповідає Загальнополітичній рекомендації ЄКРН № 7;

- положення, що забороняють дискримінацію за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності на робочому місці, були внесені до Кодексу законів про працю в 2015 р.;

- повноваження щодо запобігання та боротьби з дискримінацією були надані Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини;

– у Національній поліції в Києві створено контактний пункт із питань злочинів на ґрунті ненависті для відстежування інцидентів злочинів на ґрунті ненависті;

– було виготовлено плакати, щоб заохотити повідомляти про злочини на ґрунті ненависті. У 2015 р. затверджено Національну стратегію з прав людини, де рівність та недискримінація у забезпеченні прав і свобод людини визначено як один з шести його принципів.

Також в звіті згадується про наявність збройного конфлікту на території України і значної кількості громадян, які отримали статус внутрішньо переміщених осіб. Комісія зауважує високий ступінь солідарності щодо внутрішньо переміщених осіб і те, що українське суспільство у більшості зустріли з розумінням і підтримкою [316].

Водночас ЄКРН перераховує і те, що викликає занепокоєння і має бути усунуто:

– у Кримінальному кодексі України не передбачено покарання за розпалювання ненависті на ґрунті гомо/трансфобії, а в Законі України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» не згадуються ознаки сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності;

– конкретні положення про злочини ненависті на ґрунті расистських поглядів (мова ненависті та насильство на ґрунті ненависті) застосовують рідко та з низьким рівнем засуджень.

ЄКРН рекомендує внести зміни до Кримінального кодексу, включивши такі елементи: підбурювання до дискримінації та насильства; дифамація; публічне вираження з расистською метою ідеології, яка стверджує перевагу або принижує групу осіб; публічне заперечення, применшення, виправдання або потурання злочинам геноциду, злочинам проти людяності або військовим злочинам; створення або керівництво групою, яка пропагує расизм, підтримка такої групи або участь у її діяльності; відповідальність юридичних осіб [341].

Незважаючи на те, що з моменту видання цитованих Рекомендацій пройшло більше 5 років, всі вони залишаються актуальними і потребують

свого впровадження Україною як країною, яка отримала статус кандидата на членство в ЄС. На наше переконання, наведені положення є важливими також в аспекті гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС. Складно заперечити тезі, що європейський курс держави передбачає узгодження норм національного законодавства з нормами європейського, тому, відповідно, в найкоротші строки має бути здійснено кроки щодо усунення виявлених ЄКРН недоліків правового регулювання.

Вбачається, що внесення змін до Кримінального кодексу України та інших нормативних актів не стане перешкодою до гармонізації національного законодавства із законодавством ЄС і буде виконано в найкоротші строки. Верховна Рада України протягом дії правового режиму воєнного стану вже встигла виявити здатність до роботи в турбо режимі, коли початок повномасштабного вторгнення став поштовхом до активізації законотворчого процесу і внесення змін, в тому числі, і до Кримінального кодексу України (детальний аналіз змін до законодавства буде представлений у Розділі 5 дисертаційної роботи).

3.3. Протидія пропаганді війни в Європейському Союзі

«Дезінформація отруює серця і розум. Ми більше не можемо заперечувати той факт, що наші інституції та суспільства є цілком ворожою пропаганди Кремля, яка, своєю чергою, є частиною більш широкої стратегії.

На щастя, ми більш досвідчені, рішучі та єдині, щоб протистояти такій діяльності. Наша відповідь залежить від стійких суспільств, прозорих медіа

та заохочення плюралізму, уникаючи цензури», –

Анна Ельжбета Фотиґа (Група європейських консерваторів і реформістів, Польща) [229]

Особливої актуальності пропаганда як правова категорія набуває в контексті розповсюдження протизаконних ідей і поглядів з метою

розпалювання війни – явища універсального та багатопланового. Розуміння війни перебуває в одному ряду із категоріями «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт», «збройна агресія», «воєнна операція», «протидія тероризму», що ще раз підтверджує її розмитість та правову невизначеність. Проблематика з'ясування феномена пропаганди війни стає ще більш значущою з огляду на появу, поряд із традиційними, новітніх форм ведення агресивних дій: ідеологічних, інформаційних, гібридних.

Одна з причин дискусійності цього феномена полягає в його багатовекторності та правовій невизначеності в національному та міжнародному праві. Зважаючи на це, для правової науки та міжнародної законотворчої практики вкрай важливо з'ясувати розуміння ключових аспектів протидії пропаганді у Європейському Союзі.

У листопаді 2016 р. Європейський парламент ухвалив Резолюцію «Стратегічні комунікації Європейського Союзу як протидія пропаганді третіх сторін» [430] (*англ. EU Strategic Communication to Counteract Propaganda Against it by Third Parties*). Документ ґрунтується на нормативних актах Європейського Союзу, що були ухвалені раніше, зокрема, на Плані дій щодо стратегічних комунікацій (*англ. Action Plan on Strategic Communication*). Резолюція складається із преамбули та чотирьох розділів, що містять 59 пунктів, ключовими з яких є: а) стратегічні комунікації ЄС у контексті протидії пропаганді; б) викриття російської дезінформації та пропаганди; в) боротьба з інформаційними війнами ІДІЛ, дезінформацією та радикалізацією; г) стратегія ЄС з протидії пропаганді.

У контексті нашого дослідження основними частинами Резолюції є «Стратегічні комунікації Європейського Союзу як протидія пропаганді третіх сторін», де ключовим є положення, що стратегічні комунікації та інформаційна війна є не тільки зовнішнім аспектом ЄС, й внутрішнім (п. 2 Резолюції).

У п. 6 наголошено, що «позитивні меседжі ЄС мають бути наступальними (*offensive*), а не захисними (*defensive*)». У п. 7–14 «викладено

аспекти інформаційного впливу Росії, зокрема щодо роботи окремих фондаций та органів (наприклад, «Россотрудничество»), телеканалів (RT), мультимедійних сервісів («Спутник»). Третій розділ Резолюції присвячений розгляду проблем інформаційної війни з ІДІЛ та протидії дезінформації й радикалізації» [430].

У п. 35 Резолюції Європарламент наголошує, що «розпалювання ненависті, насильства або війни не може ховатися за ширмою свободи вираження думок» [430].

Водночас проблемним видається той факт, що хоча у п. 39 Резолюції Європарламент наголошує на існуванні різниці між пропагандою та критикою, однак не розкриває ці поняття і не встановлює межі між ними.

Вбачається, що переконливо про боротьбу з пропагандою свідчать досягнення у судовій практиці, а саме – судові рішення Європейського суду справедливості (далі по тексті – Суд ЄС). Суд ЄС у своєму рішенні *Case C-622/17 Baltic Media Alliance Ltd v Lietuvos radijo ir televizijos komisija* від 4 липня 2019 р. став на бік литовської влади, яка «на рік обмежила трансляцію телепрограм російськомовного телеканалу NTV Mir Lithuania за поширення брехливої інформації та пропаганди» [368].

Телеканал транслює зареєстрована у Великобританії *Baltic Media Alliance Ltd* (BMA). 18 травня 2016 р. Комісія з радіо і телебачення Литви (LRTK) обмежила трансляцію програм NTV Mir Lithuania на 12 місяців, щоб її програми можна було дивитися лише в платних пакетах. Обмеження були введені через програму від 15 квітня 2016 р., яка поширювала ворожнечу і ненависть до країн Балтії за національною ознакою. LRTK заявила, що програма містила неправдиву інформацію про нібито колабораціонізм литовців і латишів під час Голокосту, а також про націоналістичну політику країн Балтії, яка мала загрожувати російськомовній національній меншині цих країн [368].

Baltic Media Alliance Ltd подав до суду позов про скасування рішення, стверджуючи, що воно було ухвалене з порушенням Директиви про

аудіовізуальні медіа-послуги, яка зобов'язує держави-члени забезпечувати свободу прийому та не обмежувати ретрансляцію телепрограм інших членів-держав на своїй території з таких причин, як захід проти розпалювання ненависті.

LRTK і литовський уряд наголосили, що їхнє рішення не зупиняє або повністю забороняє ретрансляцію каналу в Литві, оскільки литовські споживачі все ще можуть дивитися його, якщо оплатять за перегляд.

Суд ЄС визнав, що вжиті заходи з боку литовської влади не слід розглядати як такі, що обмежують ретрансляцію телевізійних програм однієї країни-члена на території іншої країни-члена, та не підпадають під Директиву про аудіовізуальні медіа-послуги.

У своєму рішенні Суд ЄС послався на Резолюцію про стратегічну комунікацію ЄС для протидії пропаганді проти неї третіми сторонами (2016/2030 (INI) від 23 листопада 2016 р., ухвалену Європейським Парламентом), а саме ч. 8, ч.9, ч.11 [368] :

"Європейський парламент визнає, що російський уряд використовує широкий спектр інструментів, таких як: аналітичні центри та спеціальні фонди (наприклад, «Русский мир»), спеціальні органи влади («Россотрудничество»), багатомовні телевізійні станції (наприклад, RT), псевдоінформаційні агенції та мультимедійні служби (наприклад Sputnik), транскордонні соціальні та релігійні групи, оскільки прагне представити себе єдиним захисником традиційних християнських цінностей, соціальних медіа та Інтернет-тролів, аби кинути виклик демократичним цінностям, розділити Європу» [455].

У документі наголошено, що Росія вкладає відповідні фінансові ресурси у свої інструменти дезінформації та пропаганди, залучені безпосередньо державою, або через підконтрольні компанії й організації.

Окрему увагу приділено стратегічним намірам, що є частиною масштабної підривної кампанії з метою послаблення співробітництва в ЄС та суверенітету, політичної незалежності та територіальної цілісності Союзу та його держав-членів: Резолюція закликає уряди держав-членів бути пильними

щодо російських інформаційних операцій на європейському ґрунті та посилити обмін потенціалом і зусилля контррозвідки, спрямовані на протидію таким операціям.

Зазначимо, що текст Резолюції «Стратегічна комунікація ЄС для протидії антиєвропейській пропаганді з боку третіх сторін» від 23 листопада 2016 р. (англ. “EU Strategic Communication to Counteract Anti-EU Propaganda by Third Parties”) [430], яка згадує Російську Федерацію та ісламістські терористичні групи як основні джерела пропаганди, є результатом тривалих переговорів між членами Європарламенту (ЄП), які розпочалися ще в березні 2016 р.

Анна Ельжбета Фотига, членкиня Комітету закордонних справ та голова підкомітету з питань безпеки та оборони, євродепутат від Польщі, зауважила: «Мені дали завдання описати пропаганду як державних, так і недержавних суб'єктів, що стосується Російської Федерації. Тепер ситуація зрозуміла. Після анексії Криму та агресії у східній частині України багато країн усвідомлюють, на які маніпуляції може йти ця держава... Цей звіт, під час його підготовки, також став об'єктом ворожої пропаганди» [396].

Чому ця Резолюція Європарламенту важлива? З 2015 р. Європейський Союз намагається викрити спрямовану проти нього пропаганду. Окремі держави-члени Європейського Союзу усвідомлювали цю проблему ще до 2015 р., але на інституційному рівні ЄС ніколи не було сформульовано офіційну і спільну позицію. Цей документ покладає провину за дезінформацію та пропаганду на Росію, а також на ісламістські терористичні групи. Резолюцію схвалив Європейський парламент, членів якого обирають громадяни країн-членів Європейського Союзу шляхом прямого голосування. Тому Європейський парламент є головною демократичною інституцією, яка представляє волю громадян ЄС. Це надає документу більшої легітимності та посилює кроки протидії пропаганді.

Згідно з Резолюцією, пропаганда проти ЄС спрямована на спотворення правди, дезінтеграцію ЄС, параліч процесу ухвалення рішень, дискредитацію інституцій ЄС, розпалювання страху та викликання сумнівів у суспільстві.

На думку євродепутатів, Росія посилила свою пропаганду після анексії Криму та ведення гібридної війни на Донбасі [296]. У Резолюції також описано канали пропаганди, які використовують для поширення дезінформації:

- науково-дослідні установи та організації;
- багатомовні телеканали (наприклад, RT);
- псевдоінформагентства (наприклад, Sputnik);
- фонди (наприклад, «Русский мир»);
- офіційні державні органи РФ (наприклад, «Россотрудничество»);
- «тролі» в соціальних мережах та Інтернеті.

Резолюція засуджує фінансування Росією євроскептичних сил і політичних партій, таких як крайні праві та популістські політичні партії.

Невипадково в документі йдеться про фінансування таких політичних партій, частина яких вже проникла в Європарламент і виступила проти Резолюції. Відповідно до цього документа, Європейський Союз має протистояти дезінформації та пропаганді, що надходить із таких країн, як Росія.

На думку євродепутатів, щоб протистояти антизахідній та євроскептичній пропаганді, важливо:

- посилити Групу стратегічної комунікації ЄС, якій бракує людських і фінансових ресурсів [430];
- підвищити обізнаність про пропаганду;
- сприяти розвитку навичок онлайн і місцевих медіа, а також журналістських розслідувань;
- сприяти підвищенню інформаційної грамотності громадян, що дасть їм можливість краще аналізувати інформацію, що надходить із ЗМІ;
- перекладати інформацію про пропаганду усіма мовами ЄС (зокрема, регіональними);

– поглибити співпрацю ЄС і НАТО щодо боротьби з пропагандою.

Зауважимо, що у дослідженні проблематики протидії пропаганді варто проаналізувати й аналітичні дослідження. Зокрема, до уваги візьмемо результати роботи неурядової чеської організації The European Values, головною метою діяльності якої є захист демократії в Чеській Республіці. Організація розробила рекомендації протидії російській пропаганді, які оприлюднені у Звіті «Повномасштабна демократична відповідь ворожим дезінформаційним кампаніям. 50 заходів із протистояння кремлівському ворожому дезінформаційному впливу в Європі» [440].

На думку Якуба Янда, автора звіту та голови програми, «дезінформація має багаторівневу стратегію на рівні ЄС і НАТО, вона намагається використовувати прокремлівські позиції окремих політиків. У рамках ЄС її спрямовано на посилення вже наявних протиріч між Півднем і Сходом, або між давніми й новими державами-членами на Заході проти Сходу. На державних рівнях її завдання – підірвати довіру громадян до своїх урядів, союзних організацій і держав, демократичних політичних партій, засобів масової інформації або державних установ (наприклад, судових органів або поліції) загалом» [288].

Звернемо увагу ще на одну справу Суду ЄС. Почалася вона 1 березня 2022 р. після незаконного вторгнення Росії в Україну, коли Рада ЄС, орган, що складається з урядових міністрів держав-членів ЄС, ухвалила Рішення та Регламент, які забороняють трансляцію «будь-якого контенту» шести мовників, зокрема «РТ Франція», і призупинила дію ліцензії на мовлення в ЄС [436]. Крім того, «РТ Франція» було заборонено поширювати «будь-який контент» «будь-якими засобами», зокрема через кабельне телебачення, супутникове телебачення, інтернет-провайдерів або платформи для обміну відео.

Важливо, що заборона була ініційована відповідно до ст. 29 Договору про ЄС та ст. 215 Договору про функціонування ЄС [52], які стосуються зовнішньої політики ЄС і дозволяють Раді ухвалювати «обмежувальні заходи»

проти осіб, груп або недержавних організацій, а також вживати «необхідних заходів» для припинення або скорочення економічних і фінансових відносин з третіми країнами. Обґрунтування заборони зазначало, що російський уряд брав участь в «узгодженій пропаганді», «серйозно спотворював факти та маніпулював ними», щоб «виправдати та підтримати свою агресію проти України». Ці пропагандистські акти «транслявали через низку засобів масової інформації під постійним прямим або опосередкованим контролем керівництва Російської Федерації». Вони кваліфікуються як «суттєва і пряма загроза громадському порядку та безпеці» ЄС. У червні 2022 р. Рада розширила заборону на інші російські ЗМІ, а 26 липня 2022 р. продовжила свої санкції до 31 січня 2023 р.

Вже 8 березня 2022 р. «РТ Франція» подала апеляцію на заборону до Суду загальної юрисдикції, стверджуючи, що Рада не мала повноважень накладати таку заборону та порушила Хартію основних прав ЄС [278]. Зокрема, йшлося про порушення прав на захист і принципу змагальності (ст. 41 і 48), свободи ведення бізнесу (ст. 16) і права на свободу вираження поглядів (ст. 11). 30 березня 2022 р. голова Суду загальної юрисдикції відхилив клопотання «РТ Франція» про невідкладну оцінку в провадженні про надання тимчасової допомоги.

Суд загальної юрисдикції Європейського Союзу визнав, що заборона «РТ Франція» в ЄС [436] не порушує права на свободу слова та свободу ЗМІ відповідно до ст. 11 Хартії ЄС про основні права. Заборона була введена Радою Європейського Союзу в рамках обмежувальних заходів проти Росії за вторгнення в Україну, а також для запобігання поширенню російської державної пропаганди на підтримку агресії. Через кілька днів після заборони канал подав у Суд проти Ради. Він встановив, що обмеження свободи вираження поглядів було передбачено законом і переслідувало законну мету—захист громадського порядку. Оцінюючи необхідність і пропорційність заборони, Суд вважав, що суть права не була порушена, оскільки телерадіокомпанія могла проводити іншу журналістську діяльність,

наприклад дослідження та інтерв'ю, і вільно транслювати за межами Союзу. Суд наголосив, що заборона була тимчасовою, лише на шість місяців, але лише за день до ухвалення рішення заборону продовжили ще на шість місяців.

Крім того, Суд зауважив, що орган ЄС користується широкими дискреційними повноваженнями щодо застосування обмежувальних заходів у сфері зовнішньої політики ЄС, і висловив думку, що менш обмежувальні заходи не будуть ефективними. Отож, не було виявлено порушення свободи вираження поглядів РТ і, відповідно, не було порушення права громадськості на отримання інформації [435].

Суд постановив, що мало місце «втручання» у право «РТ Франція» на свободу вираження поглядів згідно зі статтею 11 Хартії, встановивши, що на «РТ Франція» наклали «тимчасову заборону» на «поширення контенту» (п. 142) [436]. І будь-яке втручання у свободу вираження поглядів має відповідати чотирьом умовам:

- бути «передбаченим законом»;
- поважати «сутність» свободи вираження поглядів;
- відповідати «цілям загального інтересу»;
- бути пропорційним.

На думку Суду, ці умови відповідають прецедентному праву ЄСПЛ за ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує свободу вираження поглядів. З огляду на це Суд загальної юрисдикції зазначив, що ст. 11 Хартії необхідно надати «те саме значення та обсяг», що й ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, як того вимагає ст. 52 Хартії [436].

По-перше, Суд постановив, що втручання було «передбачено законом» відповідно до ст. 29 ДЄС та ст. 215 ДФЄС [52]. Важливо, що, враховуючи «широку свободу розсуду», якою користується Рада щодо вжиття обмежувальних заходів, встановлення обмежувальних заходів у формі заборони «поширення пропаганди» щодо «РТ Франція» було достатньо «передбачуваним», враховуючи «широку медіа-підтримку» вторгнення Росії, висловлену під час програм, які транслював телеканал, який «повністю

фінансує» російський уряд (п. 151) [436]. По-друге, щодо поваги до «сутності» свободи вираження поглядів, Суд зазначив, що заборона була «тимчасовою та реверсивною», оскільки вона діяла до 31 липня 2022 р. та підлягала «постійному моніторингу» (п. 154). Крім того, заборона не перешкоджає «РТ Франція» здійснювати діяльність, «крім мовлення», таку як «дослідження та інтерв'ю», а також не «забороняє позивачу транслювати свій контент за межами Європейського Союзу» (п. 157) [436]. По-третє, щодо задоволення умови «цілей загального інтересу», постановив, що заходи були спрямовані на захист «громадського порядку та безпеки» ЄС, «збереження миру, запобігання конфліктам і зміцнення міжнародної безпеки», відповідно до Статуту ООН, як передбачено ст. 21(2) ДЄС.

Далі Суд розглянув пропорційність заходів. По-перше, перевірів, чи «докази», надані Радою, «здатні виправдати» її висновки щодо «контролю» над «РТ Франція». Постановив, що Рада надала «достатньо конкретних, точних і послідовних доказів», які показують, що «РТ Франція» перебувала під «постійним контролем, прямим чи опосередкованим, керівників Російської Федерації» [436]. По-друге, перевірів правильність переконання Ради у тому, що «РТ Франція» брала участь у «повторюваних і узгоджених пропагандистських діях», спрямованих проти громадянського суспільства в ЄС і на «виправдання та підтримку» агресії Росії проти України. Суд зазначив, що Рада надала «низку доказів» на підтримку свого Рішення та Регламенту у формі посилок на різні статті та відео, опубліковані «РТ Франція». І в параграфах 177–185 розглянув ці публікації [436]. Наприклад, Суд посилається на: статті «РТ Франція», опубліковані впродовж лютого 2022 р., «де стверджується, що багато угруповань джихаду висадилися на лінії фронту з українського боку та що відбуваються провокації»; телевізійні передачі, де учасники називали вторгнення Росії «оборонною» та «спеціальною військовою операцією», яка «очевидно, не була вторгненням», як «намагалися продемонструвати Європейський Союз і НАТО»; програму, де «кілька гостей продовжували представляти військову агресію як законне втручання,

спрямоване на захист самопроголошених республік Донбасу, та відповідь на загрозу Заходу» [436].

Після цього перегляду Суд постановив, що Рада мала рацію, вважаючи, що різні публікації – це «сукупність достатньо конкретних, точних і послідовних доказів», здатних показати, що «РТ Франція» «активно підтримує дестабілізаційну» політику, яку проводила Російська Федерація щодо України, «що зрештою призвела до великого військового наступу» та «поширює інформацію, що виправдовує» воєнне вторгнення Росії в Україну, і використовує «лексику схожу, якщо не ідентичну» тій, яку використовує російський уряд. Крім того, «багато часу» було відведено коментаторам, які «схилялися до виправдання» воєнної агресії Росії проти України. Примітно, що Суд постановив, що хоча «іноді їхні погляди врівноважувалися іншими думками, висловленими різними ораторами, цього недостатньо, щоб нівелювати заяви, які висловлюють наратив переважно на користь» воєнного вторгнення [436].

Суд зазначив, що під час тлумачення законодавства ЄС слід дотримуватися міжнародного права прав людини, особливо для цілей «тлумачення та застосування» ст. 11 Хартії (п. 207). І наголосив, що ст.20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачає, що «[будь-яка] пропаганда війни забороняється законом» і має бути взята до уваги, як стверджувала Рада (п. 208). Таким чином, Суд постановив, що Рада мала рацію, вважаючи за необхідне запобігати, відповідно до ст. 11 Хартії, формам вираження поглядів, «які мають на меті виправдати та підтримати акт воєнної агресії, вчинений з порушенням міжнародного права» (п. 212) [278].

А також, що обмеження свободи слова «РТ Франція» було пропорційним, не знайшовши порушення ст. 11 Хартії, і не було порушення права громадськості на отримання інформації, оскільки заходи ЄС були визнані пропорційними та виправданими для заборони програм підтримки акту насильства.

Варто зазначити, що Центр аналізу європейської політики (СЕРА) розробив рекомендації з протидії пропаганді: тактичні, стратегічні, довгострокові. Окрім цього, варте уваги дослідження «Виграючи інформаційну війну: технології та контрстратегії в протидії російській пропаганді в Центральній та Східній Європі» [229] (Winning the Information War: Techniques and Counter-Strategies in Russian Propaganda) Едварда Лукаса, старшого віце-президента СЕРА (Center for European Policy Analysis) та Пітера Померанцева.

Зокрема, дослідження розділяє рекомендації на ті, що:

- спрямовані на посилення якості інформаційного простору та підвищення довіри;
- адресовані «нейтральним» реципієнтам і споживачам «провідних ЗМІ» ЄС та країн, що уклали з ЄС Угоди про асоціацію;
- адресовані російськомовному населенню в ЄС і країнах, що мають Угоду про асоціацію з ЄС;
- спрямовані на «маргіналізовану» аудиторію в ЄС та країнах, які мають Угоду про асоціацію з ЄС; радикальні ліві та радикальні праві тощо.

Але важливим є те, що рекомендації було розподілено на такі групи: тактичні (короткотермінові, реактивні); стратегічні (середньотермінові, проактивні); довготермінові.

До тактичних варто віднести ті, метою яких є розвиток якості інформаційного простору та розбудова довіри, а саме:

1) Загальноєвропейська мережа центрів аналізу цільової аудиторії, аналізу соціальних мереж та медіасередовища.

Протистояти пропаганді – це слухати, а не говорити. Ключем до успіху є розуміння місцевих потреб і мотивів – середовища певних ЗМІ та сайтів соціальних мереж.

2) «Венеціанська комісія» для ЗМІ.

Сильний регулятор – гарантія того, що мовники дотримуватимуться журналістських стандартів. Щоб бути ефективним, регулятор потребує чітких

вказівок щодо того, коли притягувати канали до відповідальності за порушення «мови ненависті», «пропаганди насильства» та недостовірності [229].

3) Сприяння стратегічній комунікації влади.

Центр аналізу інформації та реагування є більш гнучким органом реагування. Він міг би аналізувати діяльність Росії з ведення інформаційної війни; створити основу для внесення кризової інформації в національну стратегію; здійснювати розробку, планування та синхронізацію реагування між різними органами влади щодо виявлення сторонніх інформаційних впливів, щоб допомогти творенню наративів, що ґрунтувалися б на фактах.

Аналізуючи тактичні рекомендації, спрямовані на «нейтральні» аудиторії та споживачів «провідних ЗМІ», запропоновано наступні дієві кроки:

1) Створення аналогу Центру з дослідження корупції та організованої злочинності (OCCRP)/ Transparency International /Global Witness для боротьби проти дезінформації [229].

Діяльність такої організації має охолювати:

- розслідування дезінформаційних кампаній Росії (та інших країн);
- руйнування міфів: перевірка фактів і руйнування міфів є ефективними, якщо націлені на ключову аудиторію, сприйнятливую до фактичних аргументів;

- започаткування новітньої онлайн-технології розвіювання міфів у Європі. Дослідження технологічних можливостей було розпочато лише нещодавно, здебільшого у Сполучених Штатах;

- Створення рейтингів ЗМІ за «дезінформацію». Це список, у якому медіа будуть ранжовані відповідно до їх надійності та точності висвітлення.

Стратегічні рекомендації спрямовані на посилення якості інформаційного простору та зміцнення довіри, тобто охоплюють невідкладні кроки:

1) Сприяння медіаграмотності.

Оскільки уряди та організації громадянського суспільства шукають найкращі способи реагування на розробку складних інструментів пропаганди й інформаційної війни, дедалі частіше звучать заклики до підвищення медіаграмотності.

2) Ініціативи щодо припинення західної реклами на каналах, які використовують мову ворожнечі та підбурюють до насильства.

Війна росії проти України загострила питання зовнішнього маніпулювання інформацією та загрозами для ЄС та його найближчих сусідів, Західних Балкан і держав Східного партнерства, а також для глобальної безпеки та стабільності. Повномасштабна війна Росії в Україні зробила ще більш очевидними наслідки втручання Росії в демократичні процеси.

Перші рекомендації, прийняті Європейським Парламентом 9 березня 2022 року, однак постійно посилювався заклик до скоординованої стратегії ЄС для боротьби з іноземним втручанням, беручи до уваги як складність, так і багатовимірний характер загроз, заснованих на чіткому та багатополлярному геополітичному аналізі.

Іноземне втручання в демократичні процеси становить значну загрозу суверенітету та цілісності держав. Останніми роками Європейський Союз став свідком зростання дезінформаційних кампаній, кібератак та незаконного іноземного впливу, спрямованого на підрив його демократичних інститутів. Визнаючи цю нагальну проблему, Європейський парламент висунув пропозицію щодо резолюції Європейського парламенту (2022/2075(INI)) про іноземне втручання в усі демократичні процеси в ЄС, включно з дезінформацією [346].

Основні положення резолюції Європейського парламенту посилаються на попередні резолюції, звіти та повідомлення стосовно питань іноземного втручання та дезінформації. У ній підкреслюється важливість підтримки демократичних цінностей, захисту громадянського суспільства, протидії пропаганді та забезпечення верховенства права в ЄС. Крім того, увага привертається до різних стратегічних документів, ініціатив і пропозицій,

таких як Стратегічний компас безпеки і оборони, Європейський план дій з розвитку демократії, Закон про цифрові послуги та Програма "Громадяни, рівність, права і цінності".

Резолюція визнає багатогранний характер іноземного втручання в демократичні процеси. Підкреслюється необхідність протидії дезінформаційним кампаніям, організованим іноземними суб'єктами, які прагнуть маніпулювати громадською думкою, створювати розбіжності та підривати довіру до демократичних інститутів. Ці дезінформаційні кампанії часто використовують вразливість цифрових платформ, соціальних мереж та інтернет-джерел новин. У документі також підкреслюється важливість протидії пропаганді та стратегічним комунікаційним зусиллям, що застосовуються третіми країнами для підриву довіри до ЄС та його впливу.

Для захисту демократичних процесів підкреслюється необхідність комплексних заходів, спрямованих на усунення вразливостей і викликів, пов'язаних з іноземним втручанням. Важливим є підвищення стійкості критично важливої інфраструктури, вдосконалення заходів кібербезпеки і створення скоординованого підходу до захисту основних послуг і критично важливих організацій. Серед пріоритетів - підвищення прозорості та таргетування політичної реклами, створення спільних рамок для медіа-послуг і зміцнення реєстру прозорості для забезпечення доброчесності та підзвітності [346].

У резолюції підкреслюється важливість міжнародної співпраці у боротьбі з іноземним втручанням і дезінформацією. Увага акцентується на необхідності стратегічного партнерства для обміну передовим досвідом, експертними знаннями, взаємодія з міжнародними організаціями, такими як НАТО, для розробки комплексної відповіді на гібридні загрози, в тому числі на дезінформаційні кампанії. Підкреслено нагальну потребу у вирішенні зростаючих викликів, а це й загрози демократичним процесам. Відтак посилюється важливість скоординованої стратегії та прийняття законодавчих заходів.

Звернемо увагу, що захист виборчих процесів від іноземного втручання має першорядне значення для забезпечення цілісності та легітимності демократичних виборів. Необхідне посилення співпраці між країнами-членами ЄС та відповідними інституціями для розробки надійних заходів проти кампаній іноземного впливу. Це включає зміцнення інфраструктури кібербезпеки, проведення оцінки ризиків та обмін даними для виявлення та протидії дезінформаційній діяльності.

У резолюції підкреслюється взаємозв'язок між агресивною війною Росії проти України та викриттям іноземних маніпуляцій з інформацією. Відзначається, що втручання росії в демократичні процеси передувало вторгненню і ґрунтувалося на історичному ревізіонізмі. Привертаючи увагу до цього зв'язку, постає нагальна потреба в контрзаходах для захисту ЄС, сусідніх регіонів і глобальної безпеки від такого втручання.

Протидіючи іноземному втручання, з однієї сторони, слід розуміти важливість забезпечення того, щоб усі заходи, які вживаються для захисту ЄС, надавали пріоритет фундаментальним правам, включаючи свободу вираження поглядів і переконань, з іншої сторони. Відтак вбачається доцільність збалансованого підходу, який підтримує демократичні цінності, одночасно протидіючи дезінформації та маніпуляціям.

Іноземне втручання, в тому числі дезінформація, є загрозою національній та транскордонній безпеці. Тому державам-членам вкрай необхідна солідарності між державами-членами для ефективної боротьби з цією діяльністю. Крім того, постає питання внесення поправки до статті 222 Договору про функціонування Європейського Союзу, щоб чітко включити іноземне втручання, закріпивши його статус як спільної проблеми.

Національним парламентам держав-членів ЄС слід розглянути можливість створення власних парламентських органів, відповідальних за нагляд за діями, пов'язаними із захистом демократії від іноземного втручання та інформаційних маніпуляцій. На підставі аналізу положень резолюції, відзначимо пропозицію щодо створення Центру обміну та аналізу інформації

(ЦОІ). ЦОАІ має на меті розробити загальну методологію і структуру для збору та обміну систематичними розвідданими і доказами про загрози, тим самим підвищуючи обізнаність про ситуацію. Сприяючи співпраці між інституціями ЄС, державами-членами, платформами соціальних мереж, інформаційними агентствами та суб'єктами громадянського суспільства, Центр може сприяти більш тісній співпраці та координації у протидії іноземному втручанню та дезінформації [346].

Наскрізний характер іноземного втручання і необхідність постійного моніторингу та реагування, зумовлює необхідність створення постійного органу в Європейському парламенті. Цей орган відповідатиме за нагляд і координацію зусиль з ефективного моніторингу та протидії іноземному втручанню. Створення спеціального органу в рамках Європейського парламенту має на меті забезпечити комплексний та інтегрований підхід до протидії іноземному втручанню та захисту демократичних процесів.

Отже, положення резолюції Європарламенту розглядають різні аспекти, пов'язані з іноземним втручанням у демократичні процеси в Європейському Союзі. У ній підкреслюється необхідність стримування, визначення відповідальності та колективних контрзаходів, включаючи санкції. Резолюція також підкреслює важливість сусідської та глобальної співпраці, багатосторонності та проактивних заходів для протидії гібридним загрозам і дезінформації. Розглядаючи ці теми, резолюція має на меті захистити демократичні процеси та посилити стійкість Європейського Союзу та його держав-партнерів до іноземного втручання.

Іноземне втручання становить значну загрозу для демократичних процесів у Європейському Союзі. Європейський парламент, будучи єдиним безпосередньо обраним органом серед інституцій ЄС, став головною мішенню для різноманітних та агресивних кампаній іноземного втручання. Важливим є визнання негативного впливу дезінформації на суспільний дискурс і демократичні процеси прийняття рішень. Своєю чергою підкреслюється роль незалежних фактчекінгових організацій у боротьбі з дезінформацією та

дотриманні принципів точності та правдивості. Для вирішення зростаючих проблем іноземного втручання та дезінформації, Європейський Парламент закликає до прийняття скоординованої стратегії.

У контексті вищевикладеного матеріалу, доцільно зазначити, що пропаганда війни є складним феноменом. З огляду на це необхідно підвищувати рівень обізнаності у питанні її визначення та протидії негативним проявам, демонструючи наполегливість через інституційні та політичні комунікації, дослідження наукових центрів, кампанії в соціальних мережах, ініціативи громадянського суспільства, медіа грамотності.

Слід констатувати, що правове забезпечення протидії пропаганди війни вимагає комплексного правового, соціологічного й політологічного аналізу цього складного соціально-політичного феномена.

Висновки до розділу 3

1. У цьому розділі розкрито важливість нормативного забезпечення протидії пропаганді війни у міжнародному праві. Міжнародно-правові норми не лише визначають заборону пропаганди війни, а й встановлюють відповідальність за її розповсюдження та використання. Зокрема, норми ЄКПЛ, практика ЄСПЛ, а також інші міжнародні документи, представляють правові механізми для притягнення до відповідальності тих, хто зловживає свободою слова з метою пропаганди агресії. Удосконалення нормативного забезпечення є кроком у напрямку створення стійкого міжнародного середовища. Однак, важливо постійно вдосконалювати правові інструменти, адаптувати їх до сучасних викликів та сприяти їхній ефективній реалізації.

2. На жаль, на міжнародному рівні й досі не вироблена універсальна правова конструкція у формі нормативно-правового акта, який містити би загальне й обов'язкове для всіх держав визначення пропаганди та її негативних явищ. Вирішення зазначеного питання перебуває у площині реалізації спільних міждержавних механізмів укладання багатосторонніх та

двосторонніх міжнародно-правових договорів. А тому важливо, враховувати світовий досвід як держав, так і міжнародних організацій, наприклад, Ради Європи та Європейського Союзу.

3. Аналіз низки міжнародно-правових актів, які охоплюють окремі положення щодо заборони пропаганди війни, свідчить про широке коло позицій щодо розуміння правової природи Зауважень загального порядку, котрі містять: а) консультативний висновок; б) сукупність правил, стосовно аналітичної інформації; в) документ, що наділений обов'язковою юридичною силою. Вважаємо, що першочергове завдання у визначенні юридичної природи Зауважень загального порядку, а також виробленні механізмів щодо їх реалізації має бути вирішене на державному рівні, з урахуванням норм національного законодавства.

4. Завданням держави в запобіганні такому явищу, як мова ненависті має стати пошук балансу між нормативним і правозастосовним обмеженням свободи вираження поглядів, свободи слова (щоб вираження поглядів не здійснювалося у формі мови ворожнечі), а з іншого боку – права кожної людини щодо недискримінації, клевети, расизму були дотримані, а також значно скорочено масштаби поширення цього явища. На наше переконання, ці положення можна сформулювати наступним чином: держава має віднайти й утвердити баланс між свободою вираження поглядів і правами конкретної людини, криміналізувати діяння, в яких формулюється мова ворожнечі, та забезпечити здійснення ефективних механізмів притягнення до відповідальності винних осіб.

5. Міжнародні інституції активно впроваджують стратегії протидії пропаганді війни, спрямовані на виявлення, припинення та покарання порушень міжнародного права. Зокрема практика ЄСПЛ та ініціативи в межах ЄС в сфері протидії пропаганді війни є не лише ключовою, але й необхідною складовою, що спрямована на забезпечення миру, безпеки та захисту основних цінностей прав людини.

Заборона пропаганди війни в міжнародному праві не суперечить праву особи на свободу вираження поглядів. Суд Європейського Союзу встановив, що будь-яке втручання у свободу вираження поглядів має відповідати чотирьом умовам:

- бути «передбаченим законом»;
- поважати «сутність» свободи вираження поглядів;
- відповідати «цілям загального інтересу»;
- бути пропорційним.

На думку Суду, ці умови відповідають прецедентному праву ЄСПЛ за ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, яка гарантує свободу вираження поглядів. З огляду на це Суд загальної юрисдикції зазначив, що ст. 11 Хартії необхідно надати «те саме значення та обсяг», що й ст. 10 Європейської конвенції з прав людини, як того вимагає ст. 52 Хартії.

РОЗДІЛ 4

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРОПАГАНДУ ВІЙНИ

4.1. Міжнародно-правові засади відповідальності за пропаганду війни

Теза про застарілість або неефективність норм міжнародного права, в частині регулювання таких складних суспільно-політичних процесів, як пропаганда війни та ненависті часто виглядає непереконливо, з огляду на те, що двосторонні та багатосторонні відносини на міждержавному рівні встановилися, існують і продовжують розвиватися з часу організації держав (первинних суб'єктів міжнародного права), продовжуючи вимагати подальшого розвитку правової організації й удосконалення механізмів регулювання.

Активне формування нормативно-правової бази з протидії пропаганди війни та ненависті, як найбільш небезпечних проявів екстремізму й тероризму, розпочалось відразу після Другої світової війни. Водночас протягом тривалого часу головною проблемою у цьому напрямку залишається вироблення уніфікованого категоріального апарату щодо визначення термінів «пропаганда війни», «екстремізм» й «тероризм» в праві різних держав.

На жаль, на міжнародному рівні й досі не вироблена універсальна правова конструкція у формі нормативно-правового акта, який містить загальне та обов'язкове для всіх держав визначення зазначених явищ. Вирішення цих питань перебуває у площині реалізації спільних міждержавних механізмів укладання багатосторонніх і двосторонніх міжнародно-правових договорів.

Проблеми притягнення до міжнародно-правової відповідальності переважно пов'язані із процесом доказування ступеня тяжкості вини та відповідності злочину кваліфікуючим ознакам складу протиправної

поведінки, за яку передбачена така відповідальність. Особливою проблемою є визначення суб'єкта злочину, тобто того, кого необхідно притягнути до відповідальності. Зважаючи на доктрину кримінального права, кримінальна відповідальність завжди персоніфікується, тобто застосовується до фізичної особи. Однак, розглядаючи проблему притягнення до міжнародно-правової відповідальності за пропаганду війну, слід розуміти, що такі дії фізичних осіб можуть бути продовженням державної політики, тобто конкретні дії з пропаганди війни санкціонуються державою, здійснюються за державні кошти. Така ситуація вимагає необхідної реакції світової спільності, і досвід останніх років продемонстрував, що найкращою реакцією на такі дії суб'єкта міжнародного права є злагоджена позиція кількох країн щодо накладання відповідних економічних, політичних та інших санкцій.

Це також є формою міжнародно-правової відповідальності, але їх застосування потребує системності, алгоритмізації дій і головне – встановлення потенційно можливих шляхів розширення за рахунок санкцій форм і способів притягнення до відповідальності за пропаганду війни цілі країни. Це необхідно і через те, що пропаганда війни – це елемент державної ідеології, на якій ґрунтується вся зовнішня політика держави, а також відбувається формування суспільної свідомості, тобто людська свідомість стає продуктом такої ідеології, що значно підвищує агресивність і ворожість населення країни стосовно інших соціальних груп, верств, національних та інших меншин тощо.

Все більше актуалізується питання підвищення дієвості механізмів нормативно-правового регулювання та розроблення нових форм відповідальності за злочини пропаганди та дезінформації, а також питання відповідальності за протиправні дії з інформацією або протиправне її використання.

Для цього необхідно вивчити міжнародний досвід і механізми міжнародно-правової відповідальності за такі злочини. Враховуючи їх негативний вплив на суспільну загрозу та систему національної безпеки,

доцільно розглянути можливість імплементації інституту міжнародно-правової відповідальності за пропагандистські злочини в національне кримінальне право.

Але спочатку звернемо увагу на основні поняття та розуміння міжнародно-правової відповідальності. Міжнародно-правова відповідальність – це специфічний інститут міжнародного права, який передбачає наявність системи особливих санкцій, визнаних більшістю учасників міжнародних відносин за дії, осуджувані світовою спільнотою як такі, що суттєво загрожують глобальній безпеці, а також грубо порушують права й інтереси особи і громадянина. Система міжнародної відповідальності не є настільки структурованою та стабільною, як система відповідальності, встановлена в межах системи національного права. Механізми притягнення та реалізації захисту в сфері міжнародної відповідальності є гнучкішими та менш оперативними, порівняно з національним законодавством будь-якої країни.

Разом з тим, на відміну від національного законодавства, міжнародне право майже унеможливує уникнення відповідальності, оскільки в його дотриманні зацікавлено більшість суб'єктів міжнародних відносин. Усвідомлюючи, що глобальний розвиток можливий лише за рахунок неухильного дотримання встановлених у міжнародній практиці правил, національні системи органів охорони правопорядку готові делегувати частину повноважень на рівень органів охорони правопорядку глобального рівня, існування яких підтримує і надає додаткові гарантії стабільності системи міжнародного права як приватного, так і публічного.

Концепція міжнародно-правової відповідальності за пропаганду війни передбачає необхідність визначення кваліфікаційних ознак цього злочину на рівні міжнародного права. Така кваліфікація може відрізнитися від традиційної для більшості національних систем кримінального права, це пояснюється особливим трактуванням міжнародного злочину як спеціальної категорії міжнародного кримінального права.

Як зазначає Н. А. Зелінська, поняття міжнародного злочину індивіда, як персоніфікованого злочину держави і «підстави індивідуальної міжнародної кримінальної відповідальності ствердилося у зв'язку зі створенням і діяльністю Міжнародного військового трибуналу. Концепція міжнародно-правового злочину базується на визнанні необхідності кримінально-правового захисту основних загальнолюдських цінностей, незалежно від того, чи існують відповідні склади злочинів у національному праві» [83, с. 58]. Такий висновок означає, що міжнародна кримінальна відповідальність існує об'єктивно навіть поза межами сприйняття національною правовою системою тих складів злочинів та криміналізації діянь, які в національному кримінальному праві можуть такими не ідентифікуватися.

З цього приводу Н.А. Зелінська зазначає, що «сутність сучасного поняття міжнародного злочину полягає в його відносній автономії від критеріїв злочинного і караного, що містяться в національному праві. Міжнародно-правова концепція злочину індивіда базується на визнанні необхідності кримінально-правового захисту основних загальнолюдських цінностей, незалежно від того, чи існують відповідні кримінально-правові норми в національному праві» [75, с.80]. Міжнародна відповідальність за пропаганду війни в такому контексті розглядається як спосіб запобігання суспільним ризикам, загальнонаціональним, регіональним та глобальним потрясінням й конфліктам, які є причиною активних пропагандистських дій з боку як громадян, так і країни загалом.

Вирішуючи проблему кваліфікації суб'єкта міжнародного кримінального протиправного діяння як пропаганда війни, А.В. Коростиленко вказує на те, що у діях однієї особи пропаганда війни є суспільно небезпечним діянням, що має певні ознаки та визначені форми. Водночас міжнародне кримінальне право розглядає можливість застосування відповідних міжнародних санкцій до держави як суб'єкта здійснення пропаганди. У такому разі пропаганда перетворюється на елемент національної ідеології, державної

політики, визнаної та санкціонованої національним урядом [104, с.26]. Ми погоджуємося із цією тезою, але необхідно додати, що у випадку застосування міжнародних санкцій чи іншого виду міжнародної відповідальності до держави як суб'єкта міжнародних відносин та суб'єкта здійснення пропаганди війни, таку відповідальність частково необхідно персоніфікувати, тобто покласти її в тому числі, але не лише, на тих осіб, хто обіймає політично значимі посади та є відповідальним за реалізацію відповідної політики держави.

Тому нам видається слушною позиція В.Ф. Антипенка щодо того, що «міжнародно-правова відповідальність не є ані приватноправовою, ані кримінально-правовою. Вона становить вид публічно-правової відповідальності» [3, с. 319]. Якщо класична відповідальність, як міра примусу, що застосовують до особи, характеризується негативними наслідками через завдання шкоди, то міжнародна правова відповідальність характеризується насамперед тим, що застосовується навіть за створення ризиків завдання такої шкоди. Так, пропаганда війни сама собою не має прямого зв'язку із завданням збитків чи заподіянням матеріальної шкоди, а лише несе в собі такі ризики, оскільки за своїм соціально-психологічним механізмом дії створює передумови для того, щоб шкода була завдана діями, на які були підбурені ті чи інші суб'єкти міжнародних відносин внаслідок реагування на пропаганду війни.

На думку Ю.В. Малишевої, «держави як суб'єкти міжнародного права не підпорядковуються одна одній, тому й немає централізованого апарату примусу, здатного зобов'язувати їх дотримуватися міжнародно-правових норм. Паритетний та координаційний характер міждержавних відносин зумовив особливості механізму примусу, відповідно до якого охорона прав та інтересів його суб'єктів, у разі необхідності, може здійснюватися через примус самими суб'єктами» [145, с. 35]. Тому міжнародна кримінальна відповідальність настає в результаті встановлення самого факту скоєння діяння, яке міжнародна спільнота визнає як кримінальний злочин. Головне

питання постає в тому, за рахунок чого досягається необхідний ефект – відбувається притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності за пропаганду війни.

Порушуючи міжнародне право, держава стикається з реакцією не однієї країни, а міжнародної спільноти, яка виробила загальносвітову концепцію, визначила межі протиправної поведінки, зокрема кримінально караної, та встановила кваліфікацію за пропаганду війни. Формується система міжнародних зобов'язань, які існують незалежно від волі держави, а тому навіть якщо на національному рівні не визнано такі злочини, які визначено міжнародною спільнотою, у випадку якщо така держава або її громадяни скоюють їх стосовно будь-якої іншої країни, яка приєдналася до системи міжнародних зобов'язань, то ці діяння будуть переслідуватися як міжнародні кримінальні злочини.

Саме тому П.В. Пекар зазначає, що «міжнародний злочин» це не лише «міжнародно-визнане», а й «міжнародно-небезпечне» правопорушення. Своєю чергою «міжнародна кримінальна відповідальність» – це не лише спосіб реагування міжнародної спільноти на ті чи інші дії з боку суб'єкта міжнародних відносин, а й критерій визначення міри допустимості реалізації міжнародної правосуб'єктності навіть у випадку, якщо суб'єкти міжнародних відносин не визнають на національному рівні дії міжнародних актів та не приєдналися до них [185, с. 129-131]. У цьому контексті слушним видається приклад РФ, яка після визнання Конституційним Судом РФ неконституційним приєднання до європейських хартій та Конвенцій, якими визнається юрисдикція ЄСПЛ, створила хибну правову дійсність відсутності відповідальності за дії, які на міжнародному рівні визнані злочинами. Але міжнародна спільнота визначає пріоритет саме міжнародно-правових актів над національними у тому випадку, якщо протиправні дії РФ будуть стосуватися суб'єкта міжнародного права, оскільки така діяльність РФ несе шкоду міжнародному правопорядку.

Цінність міжнародної кримінальної відповідальності за пропаганду війни полягає в тому, що настання негативних наслідків після фактичного здійснення закликів чи інших дій, які ідентифікують як пропаганда війни, не є необхідною умовою для притягнення до відповідальності. Безумовно, довести той факт, що дії, які кваліфікуються як пропаганда війни, можуть призвести до негативних наслідків, є необхідністю, але настання таких наслідків у випадку ігнорування закликів, які є пропагандою війни, вважалося б неспроможністю системи міжнародно-правових актів забезпечити глобальну чи регіональну стабільність.

Водночас, як зауважує М.І. Хавронюк, «незважаючи на велику суспільну небезпечність та міжнародний характер, кримінально-правова заборона пропаганди війни як злочин проти миру в європейських країнах майже не передбачена. Причина в тому, що поступово дедалі більше європейських держав визнають юрисдикцію Міжнародного кримінального суду і, відповідно, в їх національних кримінальних кодексах положення про відповідальність за міжнародні злочини зникають» [277, с. 442]. Але така практика, на наш погляд, є дещо хибною, оскільки створює ризики для уникнення кримінальної відповідальності за пропаганду війни у тому випадку, коли такі дії не виходять на міжнародний рівень і мають виключно внутрішньодержавний або внутрішньо національний характер.

Натомість сучасна практика міжнародно-правової відповідальності за пропаганду війни полягає саме в тому, що «пропаганда втілюється в сфері суспільно-політичної діяльності та націлена на широкі верстви населення через їх сприйняття політичної, суспільної чи соціальної інформації, яка в той чи інший спосіб сприяє формуванню певного ворожого уявлення в групі людей, яке потім втілюється в акти агресії та насильства» [114, с. 239–242]. Вважаємо, що для притягнення до відповідальності існує обов'язкова потреба в ідентифікації негативних суспільно-політичних наслідків після того, як мали місце дії, що кваліфікуються як пропаганда війни.

Ефективність лише міжнародно-правового переслідування буде недостатньою без наявності легальних підстав застосування до особи, котра скоїла злочин у вигляді пропаганди війни, заходів державного примусу в межах кримінального переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності [9, с. 97–101]. Водночас заходи кримінального впливу на рівні національного законодавства не завжди і не обов'язково визнаватиме міжнародна спільнота як достатні з точки зору покарання особи за суспільно небезпечне діяння у вигляді пропаганди війни. Саме тому концепція міжнародної кримінальної відповідальності не обмежує правосуб'єктність міжнародних трибуналів, а притягнення до відповідальності на національному рівні не визнається преюдицією та порушенням права особи у разі притягнення до більш жорсткої відповідальності міжнародними трибуналами.

Загалом, підбиваючи підсумки теоретико-методологічного підґрунтя міжнародної відповідальності за пропаганду війни, слід зробити низку важливих висновків, розуміння яких дасть змогу оцінити ефективність та віднайти способи підвищення дієвості міжнародно-правової відповідальності за аналізований склад злочину:

– по-перше, пропаганда війни розуміється як самостійний злочин, а отже, потребує відповідного закріплення на рівні міжнародно-правових актів для того, щоб можна було кваліфікувати протиправні дії особи та застосовувати до неї заходи міжнародного кримінального впливу без очікування настання негативних суспільно-небезпечних наслідків;

– по-друге, пропаганда війни визнається такою формою протиправної міжнародно-правової поведінки, яка не обов'язково реалізується особою. Тобто пропаганда війни є злочином, до відповідальності за який можуть і повинні притягатися не тільки особи, а й суб'єкти міжнародних відносин: держави, міжнародні організації тощо, але така відповідальність має бути хоча би частково персоніфікована через політичних лідерів та керівників відповідних суб'єктів правовідносин, оскільки лише в такий спосіб

досягатиметься прямий ефект від притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності;

– по-третє, міжнародна кримінальна відповідальність за пропаганду війни існує незалежно від того, чи закріплене таке протиправне діяння в національному законодавстві та чи кваліфікуються відповідні дії особи як протиправні національним кримінальним законодавством. Це, своєю чергою, тягне визнання примату юрисдикції міжнародних судових інстанцій над національними, навіть без обов'язкового визнання їх юрисдикції національним законодавством. Цей висновок є важливим під кутом зору протидії авторитарним режимам у їх прагненні до реалізації зовнішньої політики, зокрема шляхом пропаганди війни, як це відбувається на прикладі із РФ, де на національному рівні нівельовано юрисдикцію ЄСПЛ та Міжнародного кримінального суду (м. Гаага);

– по-четверте, міжнародна кримінальна відповідальність за пропаганду війни має бути чітко визначена не лише в контексті кваліфікації протиправного діяння, а й санкцій та механізму притягнення до такої відповідальності.

Загалом, визначаючи міжнародну кримінальну відповідальність за пропаганду війни як самостійний інститут міжнародного кримінального права, слід акцентувати увагу на тому, що його практичне втілення повинно мати місце не лише у наслідках для конкретної особи, а й в системі стримань потенційно можливих проявів пропаганди війни, як гарантій стабільності міжнародного правопорядку та примату цивілізаційних підходів до розвитку держав без суспільно-небезпечних актів пропаганди війни, агресії тощо.

Пропаганда війни як протиправне діяння, визнане міжнародною спільнотою кримінальним злочином, є однією із форм використання інформації та реалізації особами своїх прав в сфері інформації. Беззаперечно, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, а також Загальна декларація прав людини визнають свободу слова та совісті як беззаперечну гарантію демократичних свобод загалом. Вільний розвиток можливий лише

там, де існує свобода думки та волі. Але пропаганда війни як протиправна діяльність за своїм змістом за правовою природою детермінується як вираз особою власної думки.

Отже, необхідно усвідомлювати, що свобода в реалізації громадянських прав накладає і певні обов'язки щодо дотримання встановленого суспільного порядку, не допускаючи суспільно-негативних наслідків через зловживання власними правами.

Такий баланс між мірою поведінки людини при здійсненні своїх прав та мірою втручання держави в сферу свободи слова, свободи інформації закріплено в нормах Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Так, п. 2 ст. 19 закріплює право на свободу інформації, яке визначається як «право на вільне вираження світогляду». Але відповідно до п. 3 ст. 19 користування правом на свободу інформації накладає особливі обов'язки й особливу відповідальність; ці обмеження «мають встановлюватися законом і бути необхідними: для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення» [188, с. 114]. Отже, пропаганда війни це не лише поширення закликів та іншої інформації, яка має на меті спричинити агресію, спрямовану проти третіх осіб чи інших країн, розв'язати воєнні дії тощо, а й пряме порушення обмежень, які накладає міжнародно-правовий акт на правовий режим використання та поширення інформації.

Важливе місце в сфері охорони свободи інформації посідає Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Право на приватність у цифрову епоху» від 18.12.2013 р., в якій підкреслено глобальну й відкриту природу інформації та швидкий розвиток у сфері інформаційних та комунікаційних технологій як рушійної сили для прискорення прогресу на шляху до розвитку в різних формах [348]. Цінність цього міжнародно-правового акта полягає у тому, що він регулює сферу захисту інформації, визначає вимоги до «чистоти інформації», встановлює заборони й обмеження на поширення окремих видів даних та інформації, зокрема і пропаганди війни. Встановлюючи в такий спосіб вимоги й обмеження, міжнародна спільнота робить важливий крок на

шляху криміналізації покарання за протиправне використання та поширення інформації, яка містить заклики до війни або іншу форму пропаганди чи агресії стосовно третіх осіб.

Своєю чергою, Ю.С. Разметаєва вказує на те, що у правовій практиці країн ЄС захист інформації з метою перешкоди використанню її як засобу пропаганди війни зводиться до формування чітких правил та меж поширення будь-яких даних, а також встановлення обсягів та ознак інформації, яка за своїм змістом не підлягає розголошенню, зокрема через те, що несе в собі загрози та ризики для третіх осіб, в тому числі шляхом пропаганди війни [223, с. 46].

Як свідчить аналіз міжнародно-правових актів, а також дослідження Х. В. Олійник в сфері визначення сутності та змісту пропаганди війни як комплексу процедур, актів, діяння, відсутнє більш-менш вичерпне розуміння, яке б надавали міжнародно-правові акти, ознак такого протиправного діяння, як пропаганда війни [173, с. 85].

Аналізуючи матеріали міжнародних трибуналів, Т. МакГунагл вказує на те, що міжнародно-правова доктрина не виробила кваліфікаційних ознак такого міжнародного кримінального злочину, як пропаганда війни, а лише окреслила межі допустимих ознак, за якими такі діяння можна кваліфікувати. В своїх роботах дослідник доходить висновку, що найбільш узагальнюючи пропаганду війни можна визначити як спосіб вираження думок, набір інформації, яку поширює особа, яка характеризується шкідливим змістом, штучністю та вибірковістю її подання, маніпулятивним змістом та впливом на інших осіб, наслідком чого можуть стати агресія та воєнні дії проти третіх осіб [392, с.187]. Аналізуючи Римський статут Міжнародного кримінального суду, ми доходимо висновку про те, що в цьому визначальному для процесу кримінального правосуддя документі взагалі відсутній такий склад злочину, як пропаганда війни.

Своєю чергою в Резолюції 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН «Заходи, що повинні вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни» від

03.11.1947 р., яка ухвалена за результатами проведення міжнародних трибуналів після Другої світової війни, зазначено, що засудженню світової спільноти підпадає така форма пропаганди, яка має за мету або здатна за своїм змістом, формою, інтенсивністю створити такі умови суспільно-політичного буття, які загрожують мирному співіснуванню, порушенню миру чи призводить до акту агресії [77]. В подальшому текст Резолюції закликає держави-учасниці використовувати інструменти пропаганди на користь мирному вирішенню справ та запобіганню проявам агресії, зокрема проявам пропаганди війни. Таке формулювання наштовхує на висновок, що пропаганда – це лише форма та зміст поширення певної інформації, транслявання й інтерпретація думок, ідеології, обставин правової реальності, яка може використовуватися як на користь мирному співіснуванню держав, так і становитиме загрози.

Тобто дає змогу спростувати виключно негативний характер пропаганди, як акту використання та розпорядження інформацією. Це, своєю чергою, доводить необхідність пов'язати пропаганду як дію із негативним її забарвленням, зокрема наповненням та характером інформації, яка за своїм змістом, призначенням чи в інший спосіб здатна призвести до негативних наслідків, але саме собою настання таких наслідків не є необхідною чи обов'язковою умовою. Достатнім є їх гіпотетичність і невідворотність.

Так, наприклад, слушним буде кваліфікувати ознаки пропаганди війни через «пряме та публічне підбурювання до агресії», або «публічне поширення інформації, яка містить відкриті заклики до воєнних дій». Справа в тому, що аналіз положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду демонструє неоднозначність у визначенні змісту понять «агресія», «воєнна агресія». Вочевидь, міжнародна спільнота розрізняє агресію, яка призводить до внутрішньодержавних, міжетнічних, міжконфесійних, інших протистоянь та агресією, яка призводить до війни, передусім – війни між державами, суб'єктами міжнародного права, а не громадянської війни, джерелом якої є внутрішньодержавні ризики [22]. Отож, не визначаючи в цілому «пропаганду

війни», Римський статут, однак, визначає поняття «пропаганда агресії», але в контексті агресії, яка відбувалася не лише в ході воєнних дій (протягом Другої світової війни), а й агресії стосовно певної національності, етнічної меншини, конфесії тощо.

Такий саме недолік недостатньої правової визначеності міститься і в Резолюції 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН від 03.11.1947 р., яка визначає, що пропаганду може здійснювати «особа» [77]. Нами встановлено, що пропаганду війни може здійснювати не лише конкретний індивід, а й держава загалом за допомогою підконтрольних органів, установ, ЗМІ. Тому спрощення суб'єктного складу міжнародного злочину пропаганди війни до фізичної чи юридичної особи є недоцільним. Ми пропонуємо на доктринальному рівні визначити, що суб'єкт скоєння такого злочину або є особою приватного чи публічного права, або визнається суб'єктом міжнародних правовідносин (держави, альянси, союзи тощо), які в своїй діяльності порушують принципи мирного співіснування задля задоволення власних потреб.

З цього приводу М. Керні та М.Дж. Керні зазначають, що пропаганда війни, як самостійний міжнародний злочин, за який повинна і настає міжнародна кримінальна відповідальність, необхідно чітко кваліфікувати та внести в Римський статут Міжнародного кримінального суду як спеціальний вид кримінального, суспільно-небезпечного діяння, яке загрожує глобальному правопорядку [372, с.187]. На думку дослідників, якщо світова спільнота прагне і насправді вже створила практику переслідування за пропаганду війни, то існує необхідність у наявності певного комплексу міжнародно-правових актів, які за своїм змістом вирішують проблеми загальності кваліфікації такої злочинної діяльності, як пропаганда війни.

На нашу думку, такий склад злочину має бути визначений, ідентифікований та закріплений зі всіма кваліфікаційними ознаками саме в Римському статуті, оскільки практика більшості європейських держав демонструє відмову від деталізації окремих складів кримінально караних діянь на користь їх імплементації із Римського статуту. Однак, на наш погляд, в

цьому існує певний недолік, оскільки норми Римського статуту є дещо загальними, вони не містять достатніх та допустимих меж протиправної діяльності, не визначають суб'єкт скоєння злочину, часто в них відсутня суб'єктивна сторона злочину. Разом з тим, специфіка міжнародної кримінальної відповідальності полягає саме в тому, що основний акцент робиться на наступному:

- максимальної ідентифікації потребує визначення об'єктивної сторони злочину, тобто кваліфікується сутність і зміст протиправного діяння, визначаються межі та ознаки реалізації міжнародної правосуб'єктності учасниками міжнародних відносин. Хоча насправді норми Римського статуту позбавлені в певних випадках необхідного рівня деталізації протиправного діяння, однак навіть в загальному визначенні досягається необхідний ефект і реалізуються превентивні та виховні функції міжнародної відповідальності, а також караність як спеціальна функція;

- визначення об'єкта злочину та тих наслідків, які можуть настати внаслідок скоєння міжнародного злочину. У випадку пропаганди війни важливо довести наявність потенційно можливих негативних наслідків у формі акту агресії чи відкритої війни навіть за умови переривання пропаганди війни;

- визначення суб'єкта, особи що здійснює пропаганду війни, оскільки від цього залежить той комплекс заходів примусу, який буде до неї застосований. Ці заходи відрізняються у випадку, якщо суб'єктом злочину визначена особа приватного чи публічного права, зокрема фізична особа, і якщо пропаганду війну здійснює держава як елемент національної ідеології, спрямованої проти мирного співіснування з іншими суб'єктами міжнародних відносин.

Як зазначає Н.В. Мадзігон, відповідальність за пропаганду війни є об'єктивною та невідворотною за міжнародним кримінальним правом, але, на відміну від національного права, вона не має необхідної визначеності. Так, на думку науковця, норми міжнародної кримінальної відповідальності за

пропаганду війни містяться окремо та фрагментарно в низці міжнародних актів, зокрема в Статуті ООН та Римському статуті. Водночас «в європейському просторі закріпилася тенденція виключення кримінально-правової заборони пропаганди війни із національного законодавства, оскільки поступово все більше європейських держав визнають юрисдикцію Міжнародного кримінального суду і, відповідно, в їх національних кримінальних кодексах положення про відповідальність за міжнародні злочини виключаються» [140, с. 266-267]. На нашу думку, така позиція національного законодавця є дещо передчасною, оскільки міжнародна практика притягнення до відповідальності за пропаганду війни, що продемонстровано в попередніх розділах даного дисертаційного дослідження, не завжди є успішною з погляду повноти доказування змісту кримінального діяння в діях осіб. Виняток становить лише практика Міжнародного трибуналу у справах Руанди, коли окремо за пропаганду війн було притягнуто декількох осіб, що обіймали політичні посади, а також ведучих радіо передач та інших представників ЗМІ, які безпосередньо були задіяні у провадженні загальнодержавної ідеології пропаганди війни.

Слушною є також думка, що держава не несе відповідальність за протиправну діяльність фізичних чи юридичних осіб, проте зобов'язана вжити організаційно-правових заходів задля забезпечення належного контролю за такою діяльністю, попередження та припинення протиправних дій, покарання винних тощо. Порухення такого обов'язку і призведе до міжнародно-правової відповідальності [149, с. 122-123]. Але, аналізуючи склад такого міжнародного злочину, як пропаганда війни, ми доходимо висновку, що він настільки непрозора та нечітко виписаний в нормах міжнародного права, що окремі дії, які мають всі ознаки пропаганди війни, можуть бути інтерпретовані, за бажанням сторони, яка їх вчиняє, як громадянське внутрішньодержавне протистояння та шовіністські, русофобські заклики.

Так, О.Т. Волощук демонструє неспроможність інституту міжнародної кримінальної відповідальності за пропаганду війни на прикладі воєнної

агресії, тотальної антиукраїнської політики з боку РФ. Після нападу РФ на Україну, а саме на територію АР Крим, Луганської та Донецької областей, почалася активна пропаганда та інформаційна війна за повернення нібито споконвічних територій до складу РФ. Але така риторика супроводжувалася вкрай антиукраїнськими закликами, що і призвело до масового спротиву населення Донецької та Луганської областей центральному Уряду України. РФ користується тим, що офіційно не було проголошено воєнного стану, а бойові дії спочатку отримали статус АТО, а згодом ООС, що дає можливість спекулювати та закликати населення тимчасово окупованих територій до антиукраїнських виступів. Більше того, це дає змогу РФ вести мову про внутрішній конфлікт на території України й уникати відповідальності за розв'язання агресивної війни [36, с. 127-128].

Основна проблема, яка розкривається цим прикладом, полягає у тому, що міжнародні акти не містять всіх кваліфікаційних ознак пропаганди війни, а у своїй сукупності Статут ООН, Римський статут Міжнародного кримінального суду та Резолюція № 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН від 03.11.1947 р. є розрізненими актами, які не охоплюють всіх аспектів міжнародної кримінальної відповідальності.

Основний акцент, на якому ми наголошуємо, – це відсутність чітко визначених санкцій за скоєння злочину пропаганди війни. Жоден міжнародний акт не диверсифікує міру відповідальності залежно від характеру діяння та тяжкості наслідків пропаганди війни. Ні в Римському статуті, ні в жодному іншому документі, який мав би установчий характер, не вказано санкції за скоєння злочину пропаганди війни. Натомість аналіз положень Резолюції RC/Res/6 від 11/06/2010, якою доповнено та деталізовано положення статті 8-біс Римського статуту, дає змогу зробити наступні висновки [226]:

– по-перше, пропаганда війни визнається актом агресії у формі закликів та інших дій, спрямованих на настання негативних наслідків та фактичного ведення воєнних дій агресором;

- по-друге, акти агресії визначаються такими, що підлягають безумовній міжнародній кримінальній відповідальності;
- по-третє, стаття містить класифікацію актів агресії, але не вказує причини, мету та цілі такої класифікації, що дає змогу стверджувати про те, що саме в такий спосіб відбувається кваліфікація міжнародних злочинів;
- по-четверте, стаття не містить санкцій або навіть меж чи допустимих рамок застосування санкцій до осіб, які скоїли вказані злочини.

Такий підхід демонструє, з одного боку, прецедентність міжнародного кримінального права, оскільки санкції, які застосовували до осіб, котрі скоїли міжнародні злочини пропаганди війни, і під час Нюрнберзького, і під час Токійського, і міжнародних Трибуналів у справах Югославії та Руанди, свідчать про застосування міжнародними судовими інстанціями міри покарання у вигляді позбавлення волі, за деякими винятками – у вигляді обмеження волі чи сплати компенсації.

Комісія міжнародного права ООН визначає «елементи міжнародно-протиправного діяння держави» наступним чином: «міжнародно-протиправне діяння держави має місце, коли будь-яка поведінка, що полягає в дії або бездіяльності: а) вчиняється державою відповідно до міжнародного права; є порушенням міжнародно-правового зобов'язання цієї держави». Тому відповідальність держави «може виражатися у порушенні загальної норми права, наприклад, у здійсненні пропаганди війни або інших агресивних дій на території іноземної держави, та у порушенні більш конкретного міжнародного зобов'язання» [59, с. 47-58]. Така диверсифікація пояснюється насамперед тим, що держава повинна відповідати за дії, які мають ознаки пропаганди війни, але скоюються суб'єктами приватного чи публічного права.

О.Д. Довгань пояснює це тим, що держава має забезпечувати відповідний правовий режим використання інформації, створювати необхідні засоби контролю за законністю її змісту та законністю способів використання, а також охороняти міжнародно-правовий режим протидії агресії, зокрема і у вигляді пропаганди війни [51, с.90].

З погляду ж міжнародного кримінального права, то наведену вище диверсифікацію протиправних діянь слід вважати характеристикою об'єктивної сторони міжнародного кримінального злочину пропаганди війни. Так, І.М. Забара розрізняє наступні аспекти настання міжнародної кримінальної відповідальності держави:

- відповідальність держав за діяльність державних органів, установ, інституцій, зокрема державних засобів інформації,
- відповідальність держав за діяльність засобів масової інформації, що не є офіційно державними, але перебувають під безпосереднім керівництвом або прямим контролем держав,
- відповідальність держав за діяльність осіб приватного права, зокрема фізичних осіб, а також приватних засобів масової інформації, що перебувають під їхньою юрисдикцією [65, с. 49-50].

Вона не виключає відповідальність приватних фізичних осіб, які безпосередньо здійснюють акти агресії та пропаганди війни; вони несуть таку відповідальність за міжнародним правом та за національним. Існуюча практика міжнародних трибуналів продемонструвала однак, що міжнародна кримінальна відповідальність радше доповнює міру покарання, яку застосовано до особи за національним кримінальним законодавством.

Зокрема, приклади Міжнародного трибуналу у справах Югославії продемонстрували різні підходи в національному праві, які були відкориговані та збалансовані вже засобами міжнародної кримінальної відповідальності. Водночас основним недоліком у класифікації протиправного діяння пропаганди війни за національним і міжнародним правом було те, що національне законодавство розрізняє види умислу, а тому більшість осіб, які здійснювали пропаганду війни, були частково звільнені або уникали відповідальності через те, що такі дії були санкціоновані державою, або особи перебували у відносинах службового чи іншого підпорядкування та не могли знати або не усвідомлювали наслідків і масштабів пропаганди.

На рівні міжнародного кримінального права така проблема відсутня через те, що, як зазначає Т.Ю. Ткачук, ознаками міжнародного правопорушення вважаються такі об'єктивні елементи: об'єкт злочину; протиправна поведінка (пропаганда війни), що проявляється в певних діях; шкода (збиток), заподіяна внаслідок пропаганди війни; причинно-наслідковий зв'язок між пропагандою війни та наслідками; вина особи у будь-якій формі» [266, с.176]. Для цілей міжнародного кримінального права на перше місце виходить не ідентифікація умислу чи необережності, а факт порушення міжнародних норм, вчинення дій, які ставлять під сумнів авторитет міжнародних норм і міжнародно-правових актів. Саме тому для міжнародного права важливим є обов'язкове притягнення фізичних осіб поряд із державою, оскільки міжнародно-правовою правосуб'єктністю володіє держава, але вона її і реалізує зокрема через діяльність окремих осіб приватного та публічного права.

Конвенційні та доктринальні джерела розглядають питання відповідальності держави, як суб'єкта міжнародного права, виключно з позицій поширення інформації традиційними засобами інформації. При цьому міжнародно-правова відповідальність передбачається лише за поширення протиправної, неправдивої або перекрученої інформації, яка стає інструментом агресії та пропаганди війни. Тому на сьогодні вкрай важливим є визначення повноти складу міжнародного кримінального злочину «пропаганда війни», внесення його як різновид або окрема форма агресії в Римський статут Міжнародного кримінального суду.

Для цього вбачаємо за доцільне доповнити статтю 8-біс Римського статуту частиною три наступного змісту:

«3. Для цілей цього статуту «злочин агресії» передбачає з-поміж іншого, але не як виняток, скоєння пропаганди війни та/або агресії. Пропаганда війни та/або агресії – це сукупність дій або одна дія, якими особа та/або держава закликає, спонукає, в інший спосіб примушує, стимулює чи підбурює до здійснення будь-якого акту агресії, переліченого в Статуті. Пропаганда війни

та/або агресії може бути як у формі поширення та використання інформації, так і шляхом створення, виготовлення чи в інший спосіб проведення дій з приготування засобів пропаганди».

Отож, ми пропонуємо визначити пропаганду війни в спосіб, який, з одного боку, детермінує характер протиправного кримінально караного діяння, а з іншого, відкриватиме можливості для більш розширеної кваліфікації діянь, спрямованих на пропаганду війни.

Саме формулювання «пропаганда війни та/або агресії» обумовлене специфікою Римського статуту, в якому війна визначається як поняття значно вужче, ніж поняття агресії. Ми також свідомо пропонуємо вносити санкції в цю норму, оскільки практика притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності за пропаганду війни демонструє, що підхід до вибору міри покарання характеризується більшою жорсткістю, порівняно з національним кримінальним законодавством, а варіативність міри покарання обмежується переважно позбавленням волі та виплатою компенсації. Виняток становить притягнення до міжнародної відповідальності держави як суб'єкта міжнародних відносин. Відповідальність держави виявляється у виплаті компенсації, а також, в окремих випадках, у застосуванні санкцій, зокрема персональних до держави, яка порушує норми міжнародного права в частині скоєння пропаганди війни, але не визнає цього факту чи юрисдикції міжнародних судових органів.

Загалом міжнародна кримінальна відповідальність за пропаганду війни визнається нами самостійним міжнародно-правовим інститутом, який, незважаючи на недосконалість і невизначеність в окремих аспектах, на сьогодні уявляється доволі сформованим цілісним та дієвим з погляду реалізації міжнародного примусу та притягнення до відповідальності винних осіб за діяння, що містять ознаки пропаганди війни.

4.2. Практика Міжнародних військових трибуналів щодо криміналізації пропаганди війни

Військові трибунали – це спеціальна форма здійснення правосуддя в сфері воєнних злочинів, злочинів проти людства, а також інших порушень міжнародно-правових норм, які тягнуть за собою суспільно-небезпечні наслідки локального чи глобального характеру, що проявляються головним чином, але не тільки через наявність жертв серед цивільного населення, руйнувань цивільної інфраструктури тощо.

Незважаючи на те, що трибунали мають спеціальну ознаку – стосуються наслідків за воєнні дії чи дії під час воєнного стану, суб'єктами, яких притягують до відповідальності, виступають не завжди військові. Практика трибуналів демонструє високу суспільну зацікавленість міжнародної спільноти в притягненні до відповідальності, а точніше публічному покаранні осіб, відповідальних за діяння, що призводять до грубого порушення прав людини та громадянина, утверджених як непорушні цінності міжнародного правопорядку та існування держав.

Трибунал, як найвища форма міжнародного судочинства, передбачає не стільки невідворотність настання відповідальності, скільки публічність покарання як елементу системи гарантій непорушності миру. Оскільки більшість із воєнних злочинів є кримінальнокараними діяннями за законодавством майже всіх без винятку держав, то цілком логічно, що настання відповідальності є невідворотним об'єктивним фактом. Але основна цінність такого національного процесу не може зрівнятися із міжнародним, оскільки лише в умовах військового трибуналу, як форми кримінального переслідування визнаної більшістю держав світу, досягається чи не найголовніша мета покарання саме за воєнні злочини – публічна превентивність.

Публічність трибуналів означає, що результати кримінального переслідування отримують глобальне визнання, стають досягненням людства,

демонструють реакцію міжнародної спільноти на протиправні діяння, вчинені особами проти основоположних засад системи світоустрою та міжнародного гуманітарного права. Тому військові трибунали – це міжнародно-правові механізми, наслідки застосування яких мають одночасно і локальний – відновлення справедливості та миру й безпеки в конкретно взятій країні, і глобальний характер – утвердження принципів непорушності міжнародного права та невідворотності покарання за злочини проти людства, гуманності.

На сьогодні трибунали стали звичним явищем в тому сенсі, що є формою найбільш ефективної реакції міжнародної спільноти на воєнні злочини, але їх поява стала результатом тривалого дискурсу після Другої світової війни у контексті застосування заходів міжнародно-правового забезпечення процесу притягнення до відповідальності воєнних злочинців. Але до відповідальності, яка існувала на той момент та була об'єктивною з погляду міжнародного кримінального права.

Під час Нюрнберзького процесу між представниками держав-засновниць існувала домовленість не торкатися низки питань, з приводу яких ці країни могли стати об'єктом обвинувачень, а саме питань: радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 р.; поведінки Британії під час війни з бурами; бомбування британцями Дрездену; Катині та ін. [1, с. 881-903], [308, с. 800-829].

Хоча слід зауважити на тому, що за результатами Нюрнберзького та Токійського процесу з'явилися механізми притягнення до відповідальності за злочини саме під час Другої світової війни. В умовах перегляду історичної правди на сьогодні виникають дискусії стосовно доцільності визнання воєнних злочинів не лише за переможеними сторонами, а й за державами та посадовцями, які розв'язали чи були причетні до розв'язування Другої світової війни.

З огляду на це цікавим видається висновок А. Кассезе щодо того, що військові трибунали, які мали місце після Другої світової війни, створили не лише міжнародне законодавство в сфері притягнення до відповідальності за

воєнні злочини, а й визначили передумови та підґрунтя для притягнення до відповідальності за тотожні дії, незалежно від того, на якому боці конфлікту виступають конкретні особи [324]. З погляду заборони пропаганди війни та притягнення до відповідальності за скоєння такого злочину, як пропаганда війни, то значення і внесок кожного конкретного міжнародного трибуналу є дещо різним, а тому доцільно проаналізувати кожен з них окремо на предмет створення преюдиційної практики, прецедентного права чи практики правозастосування міжнародно-правових норм.

Враховуючи те, що саме Нюрнберзький трибунал за часом проведення є першим в історії міжнародним кримінальним судом, слід розпочати із його значення та впливу на процес формування міжнародно-правових норм в контексті притягнення до відповідальності саме за пропаганду війни.

Як слушно зазначає О.В. Сенаторова, «заборона агресії, пропаганди війни та злочинів проти людяності існувала на рівні звичаєвих норм міжнародного права і до Нюрнберзького трибуналу, але саме він став тим трибуналом *ad hoc* для подій Другої світової війни, який фактично перетворився на суд *ex post facto*, оскільки мав ретроактивну юрисдикцію» [242]. Більше того, цінність та правова природа рішень саме Нюрнберзького трибуналу полягає в тому, що він установив два наступних важливих принципи, які в подальшому лягли в основу всієї системи воєнних трибуналів в період після Другої світової війни:

– міжнародне право отримало примат над національним. До Нюрнберзького трибуналу суверенні держави не могли і не підпадали під юрисдикцію інших держав. Після перемоги над Німеччиною фактично відбувся суд держав-переможниць над суверенною державою – Німеччиною та високопосадовцями системи органів публічного управління державою;

– запроваджено механізм притягнення до відповідальності за злочини проти людства, воєнні злочини, зокрема і пропаганду війни, який перетворив принцип загальної справедливості та гуманності в основоположний фундаментальний принцип побудови системи міжнародно-

правового переслідування за кримінальні злочини. Це означає початок розвитку міжнародного кримінального права та процесу, а відтак, домінування доктрини над правом.

Ми можемо стверджувати, що Нюрнберзький трибунал сприяв трансформації загальносуспільної свідомості (в глобальному вимірі), що дало змогу переосмислити значення міжнародного права, перетворивши його формат на подібний до загального права в тому розумінні, що воно розвивалося еволюційно, керуючись принципами справедливості, гуманності, відповідно до інтересів всього людства, враховуючи потреби прийдешніх поколінь, що й обумовило обґрунтування природної доцільності та об'єктивності винятків із *ex post facto*.

Більше того, саме за наслідками Нюрнберзького трибуналу, в період після проголошення вироків та до моменту прийняття у вигляді міжнародно-правових актів, встановлювалося, що кримінально каране діяння повинно отримати належне переслідування та реакцію з боку світової спільноти у випадку, якщо воно прямо суперечить принципам гуманності та людяності. Спочатку йшлося про неможливість уникнення кримінальної відповідальності та кримінального переслідування за міжнародний злочин навіть у тому випадку, якщо міжнародно-правові акти, які містять покарання за такі злочини, не імплементовані в національне законодавство або кримінальне законодавство держави не визначає такі діяння кримінально караними. В подальшому за результатами саме Нюрнберзького трибуналу сформовано позицію та єдину міжнародну практику кримінального переслідування, відповідно до якої жоден інший принцип міжнародного права не може застосовуватися до фізичної особи, представника конкретної держави, навіть якщо ця особа обіймає найвищі політичні посади в цій державі, якщо вона скоїла діяння, яке за міжнародним правом визнане злочином, зокрема злочином проти людства або в сфері пропаганди війни.

Підтвердження цієї тези ми бачимо і в роботах В. М. Іванова, який доводить цінність Нюрнберзького трибуналу через те, що міжнародний суд,

тобто представники держав-переможців засудили головних німецьких воєнних злочинців, довівши при цьому їх вину та створивши підґрунтя для методологічного забезпечення подальших трибуналів, на зміну політичним пріоритетам періоду після Другої світової війни вже в ХХІ ст. Світова громадськість висуває верховенство права й загальнолюдських цінностей на перший план, що створює всі необхідні передумови для притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб, які є представниками найвищих публічних органів управління держави та на яких в межах держави, національного права поширюється спеціальний режим недоторканності та кримінального переслідування [88, с. 26-28].

Так, відповідно до ст. 7 Статуту Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних воєнних злочинців європейських країн осі «посадове становище підсудних, їх положення як глав держави або відповідальних чиновників різних урядових відомств не повинно розглядатися як підстава до звільнення від відповідальності або пом'якшення покарання» [256]. В цьому ми вбачаємо найвищу практичну цінність Нюрнберзького трибуналу, яка втілюється у формуванні правозастосовної практики притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності за скоєння злочинів, які визнані такими, що становлять загрозу людству, миру та глобальній безпеці.

Пропаганда війни також належить до такої категорії злочинів, і розглядаючи практику притягнення до міжнародної відповідальності саме за такі кримінально карані діяння, ми маємо звернутися до переліку засуджених Нюрнберзьким трибуналом осіб. Так, Ю. Штрейхер та В. Фрік були засуджені до страти, зокрема і через пропаганду воєнних дій, антисемітизму та дискримінаційних дій і розпалювання міжетнічної ворожнечі. Натомість Г. Фріче, який був одним із основних «рупорів» Третього Рейху, німецьким нацистським пропагандистом та посадовцем Міністерства народної освіти та пропаганди, був виправданий Нюрнберзьким трибуналом, хоча і звинувачувався в пропаганді війни [308, с.812].

Хоча Фріче і був виправданий, однак, хочу звернути увагу та провести короткий аналіз справи.

Фріче звинувачувався за розділами першого, третього та четвертого Обвинувального висновку. Він був найбільш відомий, як радіокоментатор, який виступав щотижня з оглядом поточних подій у своїй власній передачі «Ганс Фріче говорить». Фріче почав виступати на радіо з вересня 1932 року; того ж року він був призначений керівником відділу повідомлень по радіо, що представляє собою державне імперське агентство. Коли 1 травня 1933 р. ця агенція була включена націонал-соціалістами до імперського міністерства народного просвітництва та пропаганди, Фріче став членом нацистської партії і перейшов у вищезгадане міністерство. У грудні 1938 року він став очолювати відділ внутрішньої преси цього міністерства; у жовтні 1942 року він отримав чин міністеріаль-директора. Прослуживши недовгий час на східному фронті в роті пропаганди, він у листопаді 1942 року був призначений головою відділу радіомовлення при міністерстві пропаганди та уповноваженим за політичною організацією німецького радіомовлення [409].

В якості глави відділу внутрішньої преси Фріче очолив усю німецьку пресу, що налічувала 2300 щоденних газет. До його обов'язків на цій посаді входило проведення щоденних прес-конференцій для передачі цим газетам директив міністерства пропаганди. Проте він підкорявся Дітріху, керівнику імперської преси, який, у свою чергу, підпорядковувався Геббельсу. Саме Дітріх отримував від Геббельса та інших імперських міністрів директиви, призначені для преси, викладав їх у вигляді інструкцій і потім передавав Фріче для інформації пресі [409].

Час від часу «щоденні інформації глави імперської преси», як коротко називався цей інструктаж, давали вказівки пресі висвітлити у газетах питання, як, наприклад про принцип фюрерства, єврейську проблему, проблему «життєвого простору» та інші основні питання нацистської ідеології. Перед кожним актом агресії проводилася енергійна пропагандистська кампанія. У той час, коли Фріче очолював відділ внутрішньої преси, він інструктував

представників друку з приводу того, яким чином слід інтерпретувати у пресі операції та війни проти Богемії та Моравії, Польщі, Югославії та Радянського Союзу. Фріче не здійснював жодного контролю над формулюванням цієї політики та пропаганди, він був лише передавачем у пресу тих інструкцій, які йому давав Дітріх.

Відділ радіомовлення, який Фріче очолив у листопаді 1942 року, був одним із 12 відділів міністерства пропаганди. Спочатку Дітріх та інші начальники відділів впливали на політику, що проводилася з радіомовлення. Однак до кінця війни Фріче став єдиною особою в міністерстві, яке знало радіомовлення. У якості такого він становив і видавав щоденні «інформації» з радіомовлення для всіх імперських управлінь пропаганди; ці «інформації» склалися відповідно до загального політичного курсу нацистського режиму, на підставі вказівок відділу політичного контролю над радіомовленням міністерства закордонних справ і підлягали лише особистому контролю Геббельса [409].

Фріче разом з іншими чиновниками міністерства пропаганди був присутній на щоденних нарадах у Геббельса. На цих нарадах вони отримували вказівки з питань поточних подій та лінії пропаганди. Після 1943 року Фріче сам іноді проводив ці наради, але робив це лише в тих випадках, коли Геббельс і його заступники були відсутні. Але навіть у подібних випадках його єдине завдання полягало у передачі директив Геббельса, які повідомлялися йому по телефону.

Такі короткі дані щодо становища Фріче і того впливу, яким він користувався у третій імперії. Йому не вдалося досягти статусу, досить значного для того, щоб бути присутнім на нарадах, на яких обговорювалися плани, що призвели до агресивної війни; насправді, згідно з його власними свідченнями, які не були спростовані, він навіть ніколи не розмовляв із Гітлером. Немає також жодних доказів, що свідчать про те, що його інформували про рішення, які приймаються на цих нарадах. Його діяльність не може бути віднесена за своїм характером до діяльності, яка підходить під

визначення загального плану для ведення агресивної війни, як було зазначено в цьому вирокі [363].

Обвинувачення стверджувало, що Фріче підбурював і спонукав до скоєння військових злочинів шляхом навмисної фальсифікації інформації, з метою збудження у німецького народу тих інстинктів, які призвели його до скоєння звірств, зазначених у розділах третьому та четвертому. Однак його положення та офіційна посада не були досить значними для того, щоб можна було дійти висновку, що він брав участь в організації або розробці планів пропагандистських кампаній.

Витяги з його промов, представлені у якості доказу, з певністю вказують на антисемітизм у його промовах. Він заявляв по радіо, наприклад, що війна була викликана євреями і що їхня доля виявилася «такою не привабливою, як це передбачав фюрер». Однак ці промови не закликали до переслідування чи винищення євреїв. Немає доказів того, що йому відомо про винищення євреїв на Сході. Більше того, наявні докази свідчать, що він двічі намагався домогтися заборони видання антисемітської газети «Дер штюрмер», що йому, однак, не вдалося.

У своїх передачах по радіо Фріче іноді поширював неправдиву інформацію, проте не було доведено, що він знав про її не достовірність. Наприклад, він повідомив, що в районі місцезнаходження Атенії в той час, коли судно було потоплено, не знаходилося жодного німецького підводного човна. Ця інформація не відповідала дійсності, однак у Фрічі, який отримав її від німецького військово-морського флоту, не було підстав вважати її хибною.

Є дані, що Фріче іноді під час своїх виступів по радіо робив рішучі заяви, які мали пропагандистський характер. Однак Трибунал не мав наміру вважати, що вони були спрямовані для того, щоб спонукати німецький народ до скоєння звірств над переможеними народами, і тому Фріче не може бути визнаний учасником тих злочинів, в яких він звинувачується. Він скоріше ставив за мету порушити в народі прагнення надавати підтримку Гітлеру і німецьким військовим зусиллям.

У своїх виступах на радіо 16 червня і 1 липня 1944 р. Фріче широко пропагував застосування Німеччиною нових видів зброї, всіляко прагнучи спонукати армію та народ на подальший безглуздий опір. Вже напередодні краху гітлерівської Німеччини, а саме 7 квітня 1945 р., Фріче виступив по радіо із закликом до німецького народу про продовження опору союзним військам та вступ для цієї мети до організації «Вервольф».

Роль Ганса Фріче у спільній змові, військових злочинах і злочинах проти людяності, безсумнівно, значно більша, ніж це може здатися на перший погляд.

Злочинна діяльність Фріче, найближчого помічника Геббельса, що проводилась систематично, день у день, була найважливішою ланкою у загальному злочинному плані (змові) і найактивнішим чином сприяла створенню тих умов, за яких зародилися і культивувалися численні злочини гітлерівців. Усі спроби Фріче та його захисту применшити його значення й у цих злочинах явно провалилися. Яка особлива роль відводилася брехливій пропаганді в гітлерівській Німеччині, свідчать висловлювання Гітлера в «Майн кампфі».

Не випадково також, що на з'їзді нацистської партії в Нюрнберзі 1936 року були проголошені гасла:

«Пропаганда допомогла нам прийти до влади»,

«Пропаганда допоможе нам утримати владу»,

"Пропаганда допоможе нам завоювати весь світ".

Підсудний Фріче за своїм становищем, безсумнівно, був одним із найвидатніших пропагандистів і одним із найбільш поінформованих людей у гітлерівській Німеччині, який користувався особливою довірою Геббельса. У своїй діяльності німецька пропаганда та особисто підсудний Фріче широко використовували методи провокації, брехню та наклеп, причому особливо широко застосовувалися ці методи з метою виправдання агресивних акцій гітлерівської Німеччини.

Однак, зверну увагу на перегляд справи Фріче. Так, після його виправдання перед Міжнародним військовим трибуналом у Нюрнберзі, Ганс Фріче був притягнутий до відповідальності перед німецьким судом *Spruchkammer I* (нім. «Арбітражна палата») у Нюрнберзі у зв'язку з процесами денацифікації, які тоді проводилися в Німеччині після Другої світової війни. Суд вирішив, що Фріче належав до категорії «Gruppe I - Hauptschuldige», тобто першої групи нацистських злочинців, до якої входили найбільш винні, і засудив його до дев'яти років примусових робіт за його участь як головного винуватця у злочинному нацистському режимі [353].

Судді відзначили, що промови Фріче відповідали нацистській ідеології протягом усієї його кар'єри в німецькій телерадіомовній службі. Більше того, після 1942 року, коли йому було доручено відповідальність за політичне керівництво німецькою мовною службою та призначено головою радіо відділу міністерства пропаганди на посаду Директора міністерства, вплив Фріче на формування громадської думки значно зріс. Суд дійшов висновку, що Фріче розвинув «außerordentliche Propaganda für die NS- Ideologie» - «надзвичайну пропаганду нацистської ідеології». Він був «einer der einflussreichsten und aktivsten Propagandisten der Nazi-Ideologie» - «Одним із найвпливовіших і найактивніших пропагандистів нацистської ідеології». Таким чином, суд постановив, що Фріче належав до групи тих, хто відповідальні передусім. Йому призначили найвищу міру покарання, оскільки він був «intellektueller Urheber», який своєю пропагандистською діяльністю впливав на широкі кола німецького народу та переконував їх у нацистській ідеології.

Згодом Фріче подав апеляцію до *Berufungskammer I* (нім. «Апеляційна палата»), яка її відхилила та підтвердила рішення суду нижчої інстанції. Рішення апеляційної палати цікаве тим, що з одного боку, воно пропонує докладні аргументи на підтримку свого рішення, а з іншого боку, посилається на рішення МВТ у Нюрнберзі, пояснюючи, чому його висновок відрізняється від висновку міжнародного трибуналу. Суд підкреслив, що своїми виступами

по радіо Фріче мав надзвичайно сильний вплив на значну частину німецького народу.

Що стосується використання Фріче антисемітської пропаганди, палата підкреслила, що він розпалював ненависть до єврейського народу, неодноразово описуючи їх як відповідальних за війну, і стверджуючи, що війна була про «die Herrschaft des Judentums – und... die Vernichtung des deutschen Volkes» -«Правління юдаїзму — і... знищення німецького народу». Хоча палата визнала висновки МВТ у Нюрнберзі про те, що його передачі не закликали конкретно до переслідування чи знищення єврейського народу, палата зауважила, що пропаганда Фріче посилила ненависть, яку нацисти розпалювали проти єврейського народу.

Отже, суть його злочинної поведінки полягала в тому, що своєю пропагандою він свідомо допомагав створювати певний «настрій» серед німців, який «сприяв» або уможлиблював переслідування та знищення єврейського народу. Німецький суд пішов далі ніж Нюрнберзький трибунал, оскільки визнав Фріче кримінально відповідальним за антисемітську пропаганду саму по собі. Хоча вона не мала додаткових закликів до актів насильства, її загальним ефектом було створення атмосфери насильства чи відповідного мислення серед майбутніх кривдників. Таким чином палата визнала небезпеку такої загальної пропаганди ненависті та прийшла до логічного висновку: криміналізація такої пропаганди необхідна для запобігання масовим вбивствам і геноцидам.

У цьому контексті Дж. Мартінез та А. Даннер зазначають, що механізми кримінального переслідування в процесі відправлення Нюрнберзького трибуналу не були досконалими, вони лише формувалися, а тому обвинувачення ґрунтувалося не стільки на чітких виписаних конструкціях складів злочинів, скільки на значенні конкретної особи в діях Третього Рейху, його особистому внеску в воєнні злочини та в акти геноциду проти мирного населення [388, с. 97–98].

Це не може вважатися недоліком Нюрнберзького трибуналу хоча б через те, що ні складів міжнародних кримінальних злочинів, ні практики притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності, власне як і інституту «міжнародної кримінальної відповідальності» не існувало до моменту проведення трибуналу. Процес його відправлення і став тим кроком на шляху формування практики і одночасно доктрини міжнародного кримінального права.

Тому, як зазначає К. Премель, німецькі високопосадовці використовували різні засоби доказування власної невинуватості через сукупність доказів відсутності умислу, кримінально каранних дій, зводячи все до того, що злочини стали результатами виконання відповідних наказів та вказівок вищого партійного керівництва [419, с.258]. Це стало традиційною для подальших міжнародних трибуналів лінією захисту воєнних злочинців, але в умовах Нюрнберзького трибуналу розглядалося як причина активізації розвитку доктрини міжнародного кримінального процесу.

Остання отримала свій розвиток у Статуті Нюрнберзького трибуналу, який став фактично першим міжнародно-правовим актом, хоча і в формі статуту, тобто установчого акта, який стосувався конкретної події – створення трибуналу, та визначив воєнні злочини, а саме: «вбивства, мордування чи відведення у рабство або для інших цілей цивільне населення окупованої території; вбивства чи мордування військовополонених або осіб, що перебувають у морі; вбивства заручників; грабіж суспільної або приватної власності; безглузде руйнування міст та сіл; розорення, не виправдане воєнною необхідністю тощо» [362]. Легітимність вироків Нюрнберзького трибуналу та взагалі правозастосовна практика, яка сформована в частині притягнення до кримінальної відповідальності і відбування такої відповідальності, спирається на цілу низку міжнародно-правових актів та документів, які були прийняті за результатами Другої світової війни, що дає змогу зробити висновок про системність міжнародного кримінального переслідування та логіку нормотворця в цій сфері з урахуванням не лише

потреб переможців, а й значення для людства превентивної функції трибуналу. Тобто ми не підтримуємо думку низки вчених, зокрема О. В. Нарожної, А. Г. Звягинцева, стосовно того, що Нюрнберзький процес – це спроба однієї сторони – переможців – приховати власні військові злочини за виною іншої сторони – переможеної.

Так, аналізуючи низку міжнародно-правових актів, ми доходимо висновку про те, що з погляду природи вироків Нюрнберзького трибуналу вони є не лише актами притягнення до відповідальності за скоєння міжнародних злочинів проти миру, людяності та в сфері пропаганди війни, а і документами, які мають преюдиційне значення для наступних вироків міжнародних трибуналів, оскільки встановлюють одночасно зв'язок протиправного діяння із суспільною небезпекою, не розглядаючи її як наслідок, а як об'єкт протиправного посягання.

Так, Московська декларація «Про відповідальність гітлерівців за вчинені звірства» від 30.10.1943 р.; Лондонська конвенція «Про судові переслідування та покарання головних військових злочинців європейських держав осі» від 08.08.1945 р.; Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі від 08.08.1945 (Статут Нюрнберзького трибуналу); Берлінська декларація від 2 серпня 1945 р. за результатами Потсдамської конференції – всі ці міжнародно-правові акти логікою свого викладення підводять до того, що переслідування за скоєння військових злочинів є обов'язком країн-переможців з метою недопущення в подальшому повторення історичних помилок та створення передумов для агресії однієї держави (союзу держав) проти будь-якої іншої країни чи блоку держав. Скоєні військовими злочинцями протиправні діяння, зокрема пропаганда війни були визнані такими вже на момент трибуналу, але разом з тим вважалися неприпустимим на початок війни, щонайменше через існуючі міжнародні звичаї ведення як військових дій, так і мирних переговорів. Ігнорування цих звичаїв і стало передумовою для провадження в межах трибуналу, а ступінь тяжкості наслідків дій посадових осіб переможених

держав – передумовою для порушення питання про можливість їх притягнення до кримінальної відповідальності не за національним, а за міжнародним правом.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що результати Нюрнберзького трибуналу для формування міжнародно-правового механізму притягнення до кримінальної відповідальності за скоєння злочинів, пов'язаних із пропагандою війни, були такі:

- по-перше, фактично вперше сформовано та визначено суспільну небезпечність воєнних злочинів, розроблено склади більшості воєнних злочинів та встановлено детермінуючі ознаки кримінально караної поведінки в контексті пропаганди війни;

- по-друге, створено низку механізмів притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності осіб, щодо яких за національним законодавством держав існують певні обмеження та поширюється імунітет;

- по-третє, сформовано механізм практичної реалізації вироку міжнародного трибуналу щодо злочинів у сфері пропаганди війни. До Нюрнберзького трибуналу не було такого механізму, а його створення було неможливе внаслідок спеціальної кримінально-процесуальної юрисдикції та правосуб'єктності винних осіб;

- по-четверте, утверджено пропаганду війни як воєнний злочин, після чого відбувається еволюція його доктринального виразу, змінюються підходи до визначення шкоди, встановлення способу її відшкодування, наявності причинно-наслідкового зв'язку не лише між діями, що ідентифікуються як пропаганда, та наслідками воєнних дій, але і між характером воєнних дій (геноцид, дискримінація, винищення тощо).

Крім того, саме в ст. 6 Статуту Нюрнберзького міжнародного воєнного трибуналу міститься класифікація найтяжчих міжнародних злочинів, хоча серед них і немає такого складу злочину, як «пропаганда війни» [362]. Проте за змістом вже Статуту Токійського міжнародного військового трибуналу, а саме ст. 5, можна зробити висновок, що порушення традицій ведення війни та

дії, пов'язані із розповсюдженням ворожнечі (геноциду) проти різних народів, – це і є першою спробою кваліфікації дій політичного керівництва Японії як пропаганда війни. З цього приводу М.О. Медведєва робить висновок, що саме в Статуті Токійського трибуналу закладається принцип *erga omnes* стосовно обов'язків суверенних держав, порушення яких мають негативні наслідки в глобальному вимірі [149, с.124].

Токійський трибунал, на відміну від Нюрнберзького, відбувався вже в умовах тієї судової практики міжнародного кримінального процесу, яка була запроваджена першим трибуналом, а також з урахуванням тих складів міжнародних кримінальних злочинів, які були сформовані за його наслідками та вдосконалені протягом провадження в трибуналах та з огляду на систему міжнародних угод, протоколів, договорів, яка формувалася після Другої світової війни. В цьому ключова, але не єдина відмінність Токійського трибуналу. В ньому більш вагоме значення мала делегація Америки, оскільки саме США вважали себе переможцями над Японією. Метою американської дипломатії не було покарання заради покарання, вони дивилися значно ширше та більш прагматично на питання післявоєнного світоустрою і прагнули створити такі умови існування для Японії, які закріпили б примат американського національно-державного інтересу в Японії та всій повоєнній Азії.

Фактично США використовувало Токійський трибунал як елемент дипломатичної, економічної експансії, а тому характеру злочинів приділяли другорядну увагу. Це створило передумови для більш активного розвитку позиції захисту, що дало змогу використати недоліки Нюрнберзького процесу та уникнути більшості воєнних злочинців покарання, на яке вони реально заслуговували, зокрема і щодо пропаганди війни, яка в Японії мала яскраво виражений шовіністичний характер, утверджуючи панівне становище японської нації і тим самим виправдовуючи воєнні злочини потребами захоплення та підкорення країн і народів в національних інтересах Японії.

Такий мілітаризм поєднаний із нацизмом створив передумови, коли пропаганда війни вважалася не самостійним діянням, а лише засобом досягнення національних цілей у порушення принципу *erga omnes*. Водночас одразу двоє японських військових діячів були засуджені саме за дії, пов'язані з пропагандою війни: Т. Сіраторі та К. Хасімото. Вони отримали реальні терміни ув'язнення та відбували покарання, а у вироку щодо цих осіб зазначається про те, що пропаганда війни та пропаганда геноциду, яку здійснювали ці особи, стали одним із ключових ланок японського мілітаризму та воєнних злочинів стосовно населення Китаю та Південно-Східної Азії [408].

Аналізуючи вирок, винесений за результатами Токійського трибуналу воєнним злочинцям, слід звернути увагу на те, що цілі справедливої компенсації та встановлення системи стримування міжнародної злочинності так і не були реалізовані. Жодна жертва не отримала компенсації, а як міру покарання застосували смертну кару та позбавлення волі. Водночас критично важливо, що імператор Японії, єдина особа, яка в кінцевому підсумку відповідальна за будь-які злочини, був повністю захищений від судочинства. Стосовно нього було застосовано імунітет, що прямо порушувало принципи, вироблені Нюрнберзьким процесом. Що стосується встановлення системи стримування міжнародної злочинності, то мілітаризм в Японії було подолано виключно через систему заборон утримувати наступальну зброю, велику армію, користуватися конкретними видами озброєнь. Натомість такі форми злочинів проти людства, як пропаганда війни, не отримали належної оцінки, не були визнані як деструктивні елементи та не заборонялися. Більше того, такий вид злочину було імплементовано в кримінальне право Японії лише після 1990-х рр. [460].

Фрагментарність та не системність покарання за результатами Нюрнберзького та Токійського трибуналів підтверджується тим фактом, що за їх результатами проголошені вирoki не підлягали оскарженню в жодний спосіб, що абсолютно не відповідає принципам судового розгляду справи. Крім того, і самі склади злочинів були кваліфіковані належним чином лише

Лондонською конференцією, яка відбулася 8 серпня 1945 р., що свідчить про те, що обидва трибунали відбувалися в умовах формування міжнародного кримінального права, а склади злочинів детермінувалися для потреб цих процесів.

Водночас звертає на себе увагу той факт, що для формування такого складу злочину, як пропаганда війни, саме Нюрнберзький та в подальшому Токійський трибунали відіграли ключову роль. Так, спочатку, за результатами перших засідань Генеральної асамблеї ООН (далі – ГА ООН), відбувається засудження пропаганди війни як міжнародного кримінального злочину, про що ухвалена спеціальна Резолюція ГА ООН № 110 про «Заходи, які повинні бути прийняті проти пропаганди і розпалювачів нової війни», в якій «засуджується будь-яка форма пропаганди війни, що провадиться в будь-якій країні, та має на меті або здатна створити чи посилити ризики за загрози для глобального світу, чи стати причиною акту агресії. ГА ООН пропонує урядам усіх держав-членів створити відповідні механізми переслідування пропаганди війни в національних законодавствах» [77]. Ця Резолюція стає першим кроком на шляху легітимізації об'єктивного складу злочину проти людства у формі пропаганди війни. Після цього пропаганда війни визнана кримінально караним діянням за міжнародним правом, навіть в умовах відсутності кримінального переслідування за неї в національному законодавстві.

Після завершення Нюрнберзького та Токійського трибуналів Комісія з міжнародного права ООН завершила розробку системи принципів міжнародного кримінального права, якими фактично визначалися нові для людства склади глобальних, антисупільних злочинів проти миру, безпеки та людства загалом. Пропаганда війни як окремий склад міжнародного злочину визначена в Принципі VI Нюрнберзького трибуналу [418]. Наявність легітимно визначеного поняття пропаганди війни, встановлення змісту такого протиправного караного діяння, а також визначення меж кримінального переслідування за його скоєння – все це у сукупності відтворило найголовніший принцип побудови всієї системи глобальної безпеки –

невідворотність настання покарання за спеціальною процедурою, якою, своєю чергою, стали в подальшому міжнародні трибунали та спеціальні міжнародні трибунали.

Держави можуть виконувати своє зобов'язання розслідувати міжнародні злочини і здійснювати судове переслідування підозрюваних, засновуючи для цього міжнародні або змішані суди, «що знайшло відображення у військових статутах і настановах, внутрішньодержавному прецедентному праві і офіційних заявах» [418]. Така концепція отримала назву міжнародної юрисдикції – підсудність справ деяких категорій не національним, а міжнародним судовим інстанціям. Деякою мірою вона є обмеженням суверенних прав кожної окремої держави. Для виведення будь-якої установи або справи з-під державної юрисдикції і звернення до міжнародної юрисдикції потрібна чітко сформульована згода такої держави. Її різновидом є універсальна юрисдикція – право держав здійснювати кримінальну юрисдикцію, що базується виключно на правовій природі злочину безвідносно місця його скоєння, громадянства злочинця чи жертви або будь-якого іншого зв'язку з державою, що здійснює таку юрисдикцію [282].

Правова основа юрисдикції, заснованих на початку 90-х років минулого століття міжнародних кримінальних трибуналів *ad hoc* щодо колишньої Югославії та Руанди, істотно відрізняється від юрисдикційних основ Нюрнберзького і Токійського трибуналів. Вона ґрунтується на компетенції Ради Безпеки відповідно до глави VII Статуту ООН. Створення трибуналів, які мають міжнародну кримінальну юрисдикцію *ad hoc*, стало специфічним примусовим заходом, що відповідає потребам ситуації, яка характеризується існуванням загрози міжнародному миру і безпеці [59]. Це свідчить про існування двох наслідків еволюції системи міжнародного кримінального переслідування за злочини в сфері пропаганди війни:

– держави, визнаючи принципи міжнародного кримінального права, самостійно беруть на себе обов'язок ініціювати кримінальне переслідування

за пропаганду війну, навіть якщо для цього існує потреба у залученні фахівців інших держав чи міжнародних інституцій;

– держави створюють та забезпечують функціонування спеціальних судових інституцій – міжнародних або спеціальних трибуналів, на яких відбувається покарання воєнних злочинів, скоєних в конкретній країні або посадовими особами цієї країни стосовно інших держав.

Створений механізм глобального засудження пропаганди війни перетворюється на інструмент кримінального переслідування та легітимізації покарання політичних і воєнних злочинців в умовах конкретної держави, що віддалено нагадує суд переможців над переможеними. Такими, наприклад, є Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне та особливі колегії стосовно тяжких злочинів Східного Тимору. Обидва суди створені сумісно національними урядами вказаних держав та за участі ООН і стали важливими елементами переслідування військових та політичних посадовців держав за скоєні воєнні злочини та злочини проти людства. Переважна кількість засуджених в цих судах, а це понад 100 осіб, засуджені за геноцид та крайню форму дискримінації, але жоден не визнаний винним за пропаганду війни, оскільки ці спеціальні судові органи розглядали події не класичної, а так званої громадянської війни.

Результати цих спеціальних трибуналів, на жаль, є негативними з наступних причин:

– по-перше, їх створення за участі ООН, але під головуванням суддів з національної судової системи багато в чому створило суперечку стосовно верховенства процесуального права: міжнародного кримінально-процесуального чи національного кримінально-процесуального. Неоднозначне вирішення цього питання створило передумови для застосування національного законодавства для покарання осіб, яких притягають до відповідальності, але у випадку відсутності в національному кримінальному праві такого складу злочину, як пропаганда війни, призведе до виправдання особи й уникнення нею кримінальної відповідальності;

– по-друге, ці суди, на відміну від класичних Нюрнберзького та Токійського трибуналів, мають певну структуру з апеляційними інстанціями, які складаються переважно із суддів національних судових систем. А отже, можуть бути потенційно упередженими або існує ризик порушення ними принципу незалежності суду, що негативно впливає на формування міжнародної практики відхилення апеляційними палатами вироків судових інстанцій першого рівня. Це створює прецедент уникнення покарання за подібні злочини – скоєні не в умовах відкритої війни, а в умовах гібридної, громадянської війни – в подальшому;

– по-третє і головне, Спеціальний суд щодо Сьєрра-Леоне та особливі колегії стосовно тяжких злочинів Східного Тимору – це квазіміжнародні трибунали, які стосуються внутрішніх конфліктів, так званих громадянських війн, тобто конфліктів в межах однієї держави, а тому засудженими будуть військові та політичні посадовці саме тієї держави, в межах якої відбувається конфлікт. Останнє є надзвичайно актуальним та важливим для сучасної України, яка в умовах фактичної зовнішньої агресії з боку РФ, все частіше та більше опиняється в межах риторики «громадянська війна», «громадянський конфлікт», «гібридна війна». Вочевидь така риторика запроваджується з єдиною метою – унеможливити в подальшому застосування до реально винних осіб – військового та політичного керівництва РФ – заходів міжнародного кримінального права та процесу, а саме – притягнення їх до відповідальності в межах міжнародного трибуналу.

Ми наголошуємо на тому, що практика міжнародних трибуналів повинна позбуватися традиційних процесів із притягнення до відповідальності за злочини, скоєні виключно в умовах воєнного стану, тобто відкритої агресії однієї держави проти іншої. Міжнародні трибунали, а в умовах сьогодення існує необхідність запровадження таких спеціальних міжнародних судових інстанцій, навіть незважаючи на існування Міжнародного кримінального суду, мають акцентувати увагу не стільки на умовах скоєння злочину, скільки на змісті діяння, незалежно від того, на кого таке діяння поширюється, ким

застосовується та в який спосіб реалізується. Пропаганда війни є загальноновизнаним злочином і не може применшуватися чи вилучатися зі сфери судового розгляду у випадку, якщо діяння осіб кваліфікуються не як воєнні злочини чи злочини проти людства, а як діяння в процесі протікання внутрішньодержавного або гібридного конфлікту.

Що ж стосується практики відпрацювання притягнення до відповідальності в міжнародних трибуналах за пропаганду війну, то тут слід звернути увагу на трибунали щодо колишньої Югославії та Руанди. Так, Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії має мандат Ради Безпеки ООН відповідно до Резолюції РБ ООН № 827, ухвалений 25.05.1993 р., чим, власне, він відрізняється від класичних міжнародних судів, які створюють за міжнародним договором [439, с.185-286].

Слід зауважити на тому, що «до заснування вказаного Міжнародного кримінального трибуналу покарання ймовірних воєнних злочинців, умови для покарання за злочини, закладені у Женевських конвенціях 1949 р., ніколи не застосовували. Сам же трибунал мав більшу об'єктивність та неупередженість щодо воєнних злочинців, що було продемонстровано безпосередньо під час оголошення вироків. Його юрисдикція не обмежена судовим переслідуванням представників тільки однієї сторони збройного конфлікту. Інакше кажучи, для нього не існує категорій «переможці» і «переможені», а тому вирокі були винесені стосовно представників всіх сторін конфлікту: сербів, хорватів і боснійських мусульман» [282].

Той факт, що Міжнародний трибунал щодо колишньої Югославії було розташовано в Гаазі, але розгляд справ мав територіальною юрисдикцією країни колишньої Югославії, які опинилися в стані війни або в умовах воєнного часу чи воєнної агресії, його висновки були неупередженими та мали більш високий рівень незалежності, порівняно із національними судами, куди була спрямована низка кримінальних справ [282]. У цьому контексті доцільно дати оцінку і трибуналу, і тим наслідкам, до яких призвели наявні 14 вироків стосовно осіб, притягнутих до відповідальності саме за пропаганду війни.

Найвизначнішим аспектом у цьому процесі стало існування однорідності застосування норм міжнародного кримінального права стосовно представників різних сторін конфлікту, що дало змогу розробити механізми притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності за пропаганду війни.

Довготривалий вплив того, що Славој Жіжек назвав пост-югославським «поетико-військовим комплексом», призвів до частого хаосу в тому судовому процесі, який, можна вважати, сам характеризувався "театром пропаганди" [437]. Тим не менш, у Міжнародному кримінальному суді є чіткі сигнали про те, що пропаганда вимагатиме постійної уваги в рамках розвитку міжнародного кримінального права. Прокурор МКС у 2010 році попросив викликати Джошуа Арапа Санга, радіо ді-джея, стверджуючи, що він несе індивідуальну кримінальну відповідальність за «культивування» мас з метою вчинення злочинів проти людства в Кенії в період з 27 грудня 2007 року до кінця січня 2008 року, у тому числі за допомогою кодованої мови, що поширювалася через радіо для того, щоб допомогти координувати атаки [424]. Санг, хоча і не був політиком, вважався відомим членом громади через свою посаду мовника на найпопулярнішій народній радіостанції «Kass FM».

Крім того, резолюція Ради Безпеки ООН (1970) від 26 лютого 2011 р., яка передала ситуацію в Лівії на розгляд МКС, у своїй преамбулі засудила «однозначно розпалювання ворожнечі та насильства проти цивільного населення вищими ешелонами лівійського уряду». Серед осіб, зазначених у додатку до резолюції, на котрих були накладені заборони на поїздки або заморожування активів, був Саїф аль-Іслам Каддафі; одним з обґрунтувань цього була його участь у «підбурюючих публічних заявах, що заохочують до насильства проти демонстрантів» [431].

У своєму першому рішенні, у справі Тадіча, МТКЮ розглянув роль, яку відіграла пропаганда у розпалюванні етнічного конфлікту в колишній

Югославії. Одним із аспектів цієї пропагандистської кампанії був спогад про звірства хорватських усташів під час Другої світової війни. Трибунал встановив, що після того, як колишня Югославія почала розпадатися, ЗМІ, де домінували серби, зіграли на страхах підкорення сербів у районах, де серби були меншинами, стверджуючи, що у сербів «не було іншого вибору, крім повномасштабної війни проти всіх інших» [422].

Було виявлено, що політичні лідери заохочували страх для того, щоб підтримати свою націоналістичну політику через виступи та публічні мітинги. Такі висновки та аналізи неодноразово згадувалися в судовій практиці Трибуналу. Особи, яких згодом судили в Гаазі, включаючи Мілошевича, Шешеля та Брджаніна, були зазначені у рішенні у справі Тадича як особи, що заохочували конфлікт і злочини за допомогою пропаганди. Як зазначила Судова палата у справі Тадича, така напруженість, яка існувала в колишній Югославії, посилювалася використанням пропаганди та політичних маневрів, «подвійних інструментів, які відстоював Слободан Мілошевич, щоб змінити баланс сил у колишній Югославії на користь Сербії» [422].

Обвинувальний акт у справі Кордіча і Черкеза звинувачував Даріо Кордіча у вчиненні переслідування шляхом використання пропаганди ненависті як злочину проти людства, передбаченого статтею 5 Статуту МТКЮ, стверджуючи, що він повинен нести індивідуальну кримінальну відповідальність за статтею 5 через «заохочення, розпалювання та поширення ненависті, недовіри та ворожнечі на політичній, расовій, етнічній чи релігійній основі, шляхом пропаганди, виступів тощо» в рамках кампанії широкого чи систематичного переслідування [421].

Зазначаючи, що це був перший випадок такого звинувачення в МТКЮ, і що це не було визначено злочином у Статуті МТКЮ, Судова палата переглянула міжнародну прецедентну практику, щоб визначити чи

кримінальна заборона мови ворожнечі, що не досягнула рівня підбурювання до насильства, набула статусу міжнародного звичаєвого права. Хоча було відзначено, що мова ворожнечі сама по собі не є міжнародним злочином, Кордіча визнали винним за злочином переслідування шляхом підбурювання, тобто вирок ґрунтувався на аргументі обвинувачення про те, що він підбурював інших до таких злочинів.

Пропаганда Радослава Брджаніна також сприяла його засудженню за підбурювання, пособництво та спонукання до злочинів проти людства – депортації та примусового переміщення, що було підтримано в апеляційному порядку. Судова палата засудила Брджаніна, провідну фігуру в Автономній області Країна (АОК), за переслідування як злочин проти людства, що включає депортацію та нелюдські дії (примусове переміщення) як злочини проти людства. Судова палата переконалася, що Брджанін був у самому центрі Кризового штабу АОК і як ключова фігура був рушійною силою його головних рішень, а також відзначила ключову роль Сербської демократичної партії Боснії та Герцеговини та її пропагандистської війни, що мала на меті «породження взаємного страху і ненависті і, зокрема, підбурювання боснійських сербів проти інших етнічних груп» [322].

Наголошуючи, що ЗМІ були взяті під контроль керівництва боснійських сербів, у рішенні було зазначено, що «використання пропаганди було невід'ємною частиною реалізації Стратегічного плану і створювало клімат, де люди були готові терпіти скоєння злочинів і вчиняти злочини». Судова палата наголошувала, що пропагандистська кампанія досягла двох цілей: упередження боснійського сербського населення проти несербських мешканців і підготовки їх до злочинів, які будуть скоєні пізніше, а також створення атмосфери терору серед несербського населення, що сприяла масовому виїзду несербів [322].

Обговорюючи роль і відповідальність Брджаніна загалом, у рішенні зазначено, що він продовжував робити «погрозливі публічні заяви [...], які були спрямовані на те, щоб налякати решту боснійських мусульман та змусити їх покинути Боснійську Країну», після передачі повноважень Кризовим штабом АОК до Асамблеї АОК у липні 1992 р. У рішенні було визначено, що одним із «найбільш істотних внесків Брджаніна у реалізацію стратегічного плану» була пропагандистська кампанія, яка, на думку Судової палати, заслуговувала окремого розгляду, враховуючи навмисні та систематичні підбурюючі заяви на радіо, телебаченні та в пресі [322].

Після детального опису масштабів і змісту цієї пропагандистської кампанії у рішенні було встановлено, що публічні заяви Брджаніна мали катастрофічний вплив на людей усіх етнічних груп і що «вони підбурили населення боснійських сербів до злочинів проти боснійських мусульман і боснійських хорватів». Зокрема, було зазначено, що «обвинувачений навмисно зробив значний внесок у створення клімату, де люди були готові терпіти скоєння злочинів і чинити злочини», підтверджуючи, що несербське населення зрозуміло публічні заяви Брджаніна «як пряму погрозу, що спонукала їх залишити території, які були окуповані боснійськими сербами, і багато хто робив це, боячись за своє життя».

Вплив пропагандистської кампанії Брджаніна мав ключовий вплив на визнання Судовою палатою винності за звинуваченнями у депортації та нелюдських діях (примусовому переміщенні). У рішенні було встановлено, що дії Кризового штабу АОК можуть бути приписані Брджаніну, і, розглянувши формулювання рішення штабу від травня 1992 року, яке виступає за переселення несербського населення, було встановлено, що не існує достатньо доказів, щоб стверджувати, що рішення наказує муніципальній владі здійснити депортацію та примусове переміщення. Тим не менш, Палата

визнала, що, хоча рішення були сформульовані з точки зору добровільного виконання, «для муніципальної влади та поліції вони могли означати лише пряме підбурювання до депортації та примусового переміщення несербів з території АОК» [322].

Виходячи з того, що це був єдиний обґрунтований висновок, який можна було зробити у світлі «недвозначних публічних заяв Брджаніна, які неодноразово робилися з початку квітня 1992 року, закликаючи до виїзду несербського населення», у рішенні було зроблено висновок, що Брджанін не тільки підбурював до цих примусових переміщень і депортацій, але й що він також допомагав і сприяв здійсненню цих злочинів, оскільки його «підбурюючі та дискримінаційні публічні заяви, які неодноразово звучали з його кількох позицій влади, несерби могли зрозуміти лише як пряму погрозу залишити територію, що перебуває під окупацією боснійських сербів» [322].

Пропаганда війни як міжнародний кримінальний злочин уявляється доволі складним для кваліфікації, особливо в частині доведення настання суспільно небезпечних наслідків від тих дій, які проваджувала конкретна особа. Вони не мають прямого фізичного впливу на іншу особу і не завдають прямої майнової шкоди іншим особам, вони є закликами, способами поширення конкретних парадигм та концепцій, якими змінюється суспільна свідомість у такий спосіб, який дає змогу формувати конкретні негативні образи уявлення та модуси поведінки в свідомості осіб, що в подальшому трансформується в конкретні агресивні, дискримінаційні дії, злочини вже третіх осіб стосовно того, хто проваджував пропагандистську діяльність.

Найбільш показовим та цінним з точки зору притягнення до відповідальності за пропаганду війни є Міжнародний трибунал щодо Руанди. Його було створено на підставі Резолюцій РБ ООН № 955 від 08.11.1994 р. (S/RES/955 (1994)); № 978 від 27.02.1995 р. (S/RES/978 (1995)); № 1165 від 30.04.1998 р. (S/RES/1165 (1998)). Причому остання Резолюція була прийнята вже з урахуванням положень проекту Римського статуту, ухваленого у 1998 р.

Цінність цього трибуналу розкривається через конкретизацію окремого напряму кримінального переслідування осіб, які відповідали за пропаганду війни та геноциду, а також в жоден інший спосіб не були пов'язані із наслідками геноциду проти народу тутсі.

Під час конфлікту в Руанді пропаганда мала як посилюючий, так і стимулюючий ефект, що було зазначено у вирокі стосовно Ф. Нахімана, Ж.-Б. Барайягвіза, Х. Нгезе, Ж. Руджу, справи відомої як «Медіа-суд». Останній, до речі, був підданим Бельгії, але стосовно нього було відкрито провадження та винесено вирок. Д. Орендліхер зауважує, що вирок у цій справі є найважливішим рішенням щодо законів про заборону пропаганди війни в контексті міжнародного кримінального права після рішення Нюрнберзького трибуналу, оскільки в ньому максимально чітко виписано ті механізми кримінального доказування та переслідування, які дають змогу ідентифікувати та кваліфікувати діяння особи як кримінально карану пропаганду [412, с. 19-20]. Зокрема, слід зауважити, що:

– всі засуджені були власниками та ведучими великих руандійських ЗМІ, зокрема газети «Кангуру» та «Вільне радіо і телебачення тисячі пагорбів» (Radio Télévision Libre des Mille Collines, RTLM), а Ж. Руджу – одним із головних його ведучих;

– всі засуджені вели передачі та публікували в ЗМІ статті, які містили відкриті заклики до геноциду народу тутсі. Було доведено, що всі люди, яких згадували вказані особи поіменно, згодом стали жертвами геноциду урядових військ; після закликів на радіоефірах відбувалися погроми та відкрита агресія проти компактно проживаючих меншин тутсі;

– Ф. Нахіман давав особисті вказівки журналістам RTLM щодо змісту передач та формулювання конкретних закликів до геноциду стосовно народу тутсі.

Оскільки RTLM мало статус урядового ЗМІ, то цілком логічним вбачається висновок трибуналу, зроблений на підставі позиції захисту Ф.

Нахімана стосовно того, що він лише провадив в життя ті злочинні вказівки, які надсилав йому, як головному редактору, уряд [106, с.270].

Системний аналіз положень вироку щодо Ф. Нахімана демонструє відсутність переконливих доказів умислу щодо геноциду проти тутсі в діях останнього. Апеляційна палата Міжнародного трибуналу щодо Руанди, виправдавши Ф. Нахімана за звинуваченням у пропаганді геноциду, відхилила докази Судової палати про зв'язок між трансляціями RTLM та актами геноциду стосовно тутсі. Водночас засудила Ф. Нахімана за пряме та публічне підбурювання до скоєння геноциду як незакінченого злочину, який не потребує доказів причинного зв'язку [333]. Така позиція Міжнародного трибуналу лише утвердила верховенство, об'єктивність та загальноприйнятність міжнародного кримінального права, а також призначення всієї системи міжнародного кримінального переслідування, яке зводилося до демонстрації непорушності загальних принципів гуманізму, недискримінації та поваги і дотримання прав і свобод людини.

Загалом, міжнародні трибунали щодо колишньої Югославії та Руанди мали важливе значення для становлення механізмів притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності та кваліфікації пропаганди війни як самостійного злочину. Продовжуючи практику Нюрнберзького та Токійського трибуналів, вказані вище два спеціальних трибунали стали прикладом єдності світової спільноти у засудженні злочинів проти людства та прав людини. Водночас, слід визначити ключові аспекти досвіду вказаних міжнародних трибуналів для подальшого розвитку міжнародного кримінального права та процесу:

- обидва трибунали продемонстрували необхідність провадження кримінального слідства та переслідування щодо всіх учасників воєнних подій, незалежно від того, хто саме переміг або хто був переможений у конфлікті;

- пропаганда війни розуміється і як сукупність дій щодо підбурювання до воєнних дій чи геноциду, і як прямі заклики щодо

конкретних злочинних дій проти конкретних осіб, і як пропагування расової, національної чи ментальної домінації однієї народності, групи осіб над іншою;

– пропаганда війни визнана і як закінчений злочин, і як незакінчений злочин без прямих негативних суспільних наслідків, але у разі незакінченого злочину міжнародна практика розробила концепцію невідворотності та неможливості уникнення покарання.

Отже, наведені вище міжнародні трибунали сприяли формуванню єдиної системи міжнародного кримінального права та процесу, логічним завершенням еволюції якого стало створення Міжнародного кримінального суду.

4.3. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо відповідальності за пропаганду війни

Юрисдикція Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) не має традиційної для вітчизняних судів структури: інстанційна, предметна та територіальна. Враховуючи його спеціальний правовий статус, а також наявність відповідного Римського статуту, яким регулюються основні аспекти його діяльності, то дослідження питання юрисдикції МКС щодо злочинів у вигляді пропаганди війни потребують більш ґрунтовного аналізу з урахуванням засад міжнародного права. Зокрема, доцільно однозначно вирішити питання спроможності та допустимості звернення держави до МКС у разі нератифікації Римського статуту. Це основна проблема як для України, так і для інших країн, де ратифікація вказаного міжнародно-правового документа має передовсім політичне, а не практичне значення. Тому, розглядаючи питання юрисдикції МКС щодо злочинів у вигляді пропаганди війни, слід виходити і з того, що повинна мати місце, окрім територіальної та предметної, ще й виключна юрисдикція. Остання передбачає випадки виключної можливості звернення до суду із заявою про притягнення винних

за злочини, передбачені Римським статутом, але не ратифікованим в національній системі права.

Спочатку необхідно проаналізувати предметну та територіальну юрисдикцію МКС, щоб віднайти можливості застосування так званої виключної юрисдикції з урахуванням положень Римського статуту.

Питання юрисдикції МКС щодо злочинів пропаганди війни виходить за межі класичного сприйняття категорії «юрисдикція», оскільки пов'язане з особливим статусом МКС. Першою і головною особливістю МКС є те, що це постійно діючий Суд, розгляд справи в якому може ініціювати держава-учасниця Римського статуту або країна, яка його не ратифікувала, проте визнала юрисдикцію МКС над конкретною ситуацією (що зробила Україна за допомогою двох декларацій).

Це відрізняє МКС від Нюрнбергського, Югославського та Руандійського трибуналів. Усі вони були трибуналами *ad hoc*, тобто створеними на конкретний випадок, для розгляду порушень, учинених на одній території та/або в межах одного збройного конфлікту. Крім того, МКС не є структурним підрозділом чи інституцією жодної іншої міжнародної організації. Це – самостійна судова інституція, яка функціонує незалежно, але не має в своїй структурі власні органи досудового розслідування, а лише канцелярію прокурора, яка здійснює притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності та фактично виступає стороною обвинувачення. Враховуючи призначення МКС, слід звернути увагу і на ту обставину, що він не розглядає міжнародні кримінально-правові конфлікти міждержавного характеру, а притягує до відповідальності конкретних осіб, що також виходить за межі класичного трактування категорії «юрисдикція».

Важливо враховувати той факт, що МКС діє відповідно до, Римського статуту, документа, який є основою для здійснення міжнародного кримінального переслідування, та який визначає засади діяльності МКС.

З цього приводу важливим є зауваження О.В. Трояновський, який вважає, що юрисдикція МКС, на відміну від класичного трактування

юрисдикції національних судів, має особливість, пов'язану з певним обмеженням державного суверенітету, бо для визнання юрисдикції будь-якого міжнародного органу необхідна чітко виражена згода відповідної держави [267, с.420].

Протилежну точку зору з цього питання має С.М. Перепьолкін, який зазначає, що юрисдикція МКС має більш універсальний характер, а про обмеження суверенітету держави взагалі не йдеться, оскільки питання приєднання до Римського статуту вирішується політичним шляхом в межах діяльності парламенту держави через ратифікацію цього міжнародного акта [186, с.245].

Ми підтримуємо точку зору О.В. Трояновського, вважаючи, що юрисдикція МКС має виключний та доволі специфічний характер, а її структура непритаманна для тлумачення категорії «юрисдикція» стосовно національних судів. Ми також погоджуємося із тим, що визнання юрисдикції пов'язано із частковим, але добровільним втручанням міжнародної інстанції в національні справи, що є виправданим, особливо в ситуації, яка склалася в Україні [267, с.422].

Зокрема, цього висновку частково доходить С.Г. Тимошков, який, аналізуючи положення п.п. 6-8 ст. 15 bis Римського статуту, вказує на те, що Рада Безпеки ООН сама визначає, чи було вчинено акт агресії, який підпадає під юрисдикцію МКС, але таке визнання відбувається після повідомлення прокурором про намір розпочати розслідування. Тобто саме канцелярія прокурора ініціює розслідування, незважаючи на ту обставину, що держава, в якій відбувалися такі злочини, мала статус «заінтересованої держави» чи взагалі вона ратифікувала Римський статут. Якщо є відповідне рішення Ради Безпеки ООН, воно підлягає примусовому виконанню [187, с. 376]. Такий висновок вбачається нам логічним, але положення п.п. 6-8 ст. 15 bis Римського статуту створюють проблеми на шляху реалізації повноцінної юрисдикції МКС.

Про це ще раніше зазначав В. Шабас, який акцентував увагу на тому, що практична реалізація вказаних положень Римського статуту неузгоджується із особливим статусом Ради Безпеки ООН, коли вирішення питань відбувається колегіально [433, с.92]. На думку С. Крейца, основоположна роль у визначенні юрисдикції МКС щодо злочинів пропаганди війни чи агресії належить навіть не Раді Безпеки ООН, а її постійним членам, які мають право вето. Саме від їх позиції залежить прийняття Радою Безпеки ООН кінцевого рішення [232]. Ми поділяємо цю точку зору, особливо в умовах, коли Україна на собі відчуває агресію та пряме воєнне втручання з боку Російської Федерації, яка є постійним членом Ради Безпеки ООН із правом вето. За таких обставин ратифікація Римського статуту та в повному обсязі визнання юрисдикції МКС є засобом активної та дієвої протидії діям Росії, зокрема окремим особам в частині пропаганди війни.

Отже, враховуючи викладене вище, доцільно визначити чотири складові юрисдикції МКС щодо злочинів пропаганди війни, а саме:

- предметна – стосується саме складу міжнародного кримінального злочину у вигляді пропаганди війни, який прямо виноситься до юрисдикції МКС Римським статутом;
- міжнародно-правова (територіальна) – юрисдикція, яка обмежується колом держав, на території яких мали місце злочини пропаганди війни;
- персональна – щодо осіб, які вчиняли злочини у вигляді пропаганди війни або мали до їх скоєння (пособники, колаборанти, співучасники);
- часова – стосується злочинів у вигляді пропаганди війни, які були скоєні після прийняття Римського статуту та початку діяльності МКС. До того часу, враховуючи тезу про відсутність зворотної дії в часі законодавчих і міжнародно-правових актів, переслідування за вчинення пропаганди війни було у віданні лише національного законодавства.

Натомість ч. 2 ст. 11 Римського статуту встановлює дещо ширше трактування юрисдикції *ratione temporis*, відповідно до якої, якщо будь-яка держава ратифікує Римський статут, Суд може здійснювати свою юрисдикцію

лише щодо злочинів, скоєних після набуття чинності цього Статуту для держави відповідно до національного законодавства, тобто після його ратифікації, залишаючи при цьому право за державою звернутися до МКС із заявою щодо притягнення винних за скоєння злочинів, передбачених Статутом, після його ухвалення, але до моменту ратифікації.

Останнє положення підтверджує нашу тезу стосовно наявності додаткової або виключної юрисдикції МКС, яка встановлюється за відповідним додатковим зверненням держави навіть за умови, якщо Римським статутом така юрисдикція прямо не передбачена.

Отже, доцільно здійснити аналіз предметної юрисдикції МКС, оскільки основне питання під час притягнення до відповідальності винних у пропаганді війни осіб виникає саме під час встановлення допустимості застосування процедури кримінального переслідування МКС. Така проблема найбільш гостро та дискусійно постала під час створення МКС та вирішення питання щодо притягнення до відповідальності Лубанго Дыло за його заклики щодо залучення підлітків та неповнолітніх до воєнних дій. Розгляд цієї справи та обвинувальний вирок продемонстрували необхідність уточнення багатьох положень Римського статуту, а також проблему надмірного юридичного формалізму в процесі розслідування міжнародних злочинів, зокрема в контексті невідповідності окремих формулювань Римського статуту та національного законодавства деяких країн.

Так, відповідно до ст. 5 Римського статуту, а також за результатами системного аналізу положень ст. 6-8, 8 bis, 15 bis до юрисдикції МКС належать наступні злочини [231]:

– злочин геноциду (вбивство членів групи; заподіяння серйозних тілесних або психічних ушкоджень членам групи; навмисне створення групі таких умов життя, щоб повністю або частково її фізично знищити; запровадження заходів, спрямованих на запобігання народженню в межах групи; примусове переведення дітей групи до іншої групи);

– злочини проти людяності (вбивство; примусовий трансфер населення; позбавлення волі або інше суворе позбавлення фізичної свободи з порушенням основних норм міжнародного права; катування; переслідування будь-якої ідентифікованої групи чи колективу за політичними, расовими, національними, етнічними, культурними, релігійними, гендерними ознаками; насильницьке зникнення людей);

– воєнні злочини (умисне вбивство; катування або нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти; навмисне заподіяння великих страждань або серйозних травм тілу чи здоров'ю; широкомасштабне знищення та привласнення майна, не виправдане військовою необхідністю; незаконна депортація чи передача або незаконне ув'язнення тощо);

– злочин агресії: вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка воєнна окупація, хоч і тимчасова, що виникла в результаті такого вторгнення або нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили на території іншої держави або її частини [435].

У цьому контексті, беручи до уваги зміст та ознаки злочину пропаганди війни, а також за результатами проведеного вище аналізу Положень Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 110 «Заходи, які повинні бути прийняті проти пропаганди і розпалювачів нової війни»; положення Статуту ООН в частині засудження будь-яких форм пропаганди, що ведеться в будь-якій країні і має на меті або створення, або посилення загроз миру, порушення миру або акт агресії; положення Нюрнберзького принципу VI, доцільно зауважити на наступному:

– по-перше, пропаганда війни належить за своєю сутністю та змістом до воєнних злочинів, а також опосередковано до актів агресії, які скоюють стосовно держави чи її населення;

– по-друге, пропаганда війни для цілей Римського статуту та міжнародного кримінального переслідування не може обмежуватися лише положеннями наведених вище документів та мати форму, яка пов'язана із активною агітацією, вербуванням тощо.

З урахуванням наведеного, а також на підставі системного аналізу положень ст. 8 та 8 bis, положень Кампальських додатків, варто зазначити, що саме поняття «пропаганда війни» не міститься в Римському статуті, однак це не означає, що він взагалі виключає такий злочин із юрисдикції МКС. Так, аналізуючи положення ст. 8, ми доходимо висновку, що наступні положення та дії, які визначені для цілей цієї статті за своїм змістом та природою, є складовими елементами злочину пропаганди війни:

- неналежне використання прапора парламентаря, прапора або військових знаків розрізнення і форми ворога чи ООН, а також емблем, встановлених Женевськими конвенціями, наслідком чого є смерть або заподіяння шкоди особі (пп. VII п. (b) ч. 2 ст. 8);

- примус громадян іншої сторони до участі у воєнних діях проти їх власної держави, навіть якщо вони перебували на службі воюючої сторони до початку війни (пп. XV п. (b) ч. 2 ст. 8);

- застосування методів ведення війни такого характеру, які спричиняють надмірні ушкодження або зайві страждання, чи які є невибірковими за своєю суттю в порушення норм міжнародного права збройних конфліктів, за умови, що такі методи ведення війни є предметом заборони і внесені в додаток до Римського статуту (пп. XX п. (b) ч. 2 ст. 8);

- посягання на людську гідність, зокрема образливе і яке принижує звернення під час ведення війни (пп. XXI п. (b) ч. 2 ст. 8);

- посягання на людську гідність, зокрема образливе і яке принижує звернення щодо осіб, які не беруть активної участі у воєнних діях (пп. II п. (c) ч. 2 ст. 8) [209].

На нашу думку, наведені вище форми пропаганди хоча і не є типовими в розумінні Положень Резолюції Генеральної Асамблеї ООН № 110, однак їх зміст цілком відповідає визначенню пропаганди війни, а також природі дій з метою розв'язування або посилення вже існуючого воєнного конфлікту та долучення до нього цивільного населення. Таку тезу легко доводити із урахуванням вимог ч. 1 ст. 8, відповідно до якої Суд має юрисдикцію щодо

воєнних злочинів, зокрема коли вони вчинені в межах плану або політики чи при великомасштабному скоєнні таких злочинів [231].

Раніше ми вже доводили той факт, що пропаганда війни, яку здійснює держава, а не лише окремі особи, це доволі складне явище, що передбачає наявність детально розробленої державної політики та характеризується наявністю розгалуженої мережі пропагандистів, відповідає критеріям великого масштабу.

Водночас, нам уявляється за доцільне доповнення Римського статуту, зокрема положень п. (b) ч. 2 ст. 8 та п. (c) ч. 2 ст. 8, підпунктами IX та XXVII наступного змісту: «пропаганда війни та інших актів агресії проти держави чи її населення, а також дії, спрямовані на популяризацію війни».

Зрозуміло, що в умовах, коли Україна не ратифікувала Римський статут, доволі важко говорити про її міжнародно-правові можливості щодо ініціювання здійснення таких змін, однак, враховуючи перманентну агресію з боку Росії, саме деталізація такого злочину, як пропаганда війни, та виокремлення його в елемент воєнних злочинів, значно підвищила б спроможність України захищати себе на міжнародній арені проти російської агресії.

Зауважимо, що 20 січня 2000 р. Україна підписала Римський статут. Без його ратифікації вона не може повною мірою скористатися перевагами статусу держави-сторони цього Статуту, але, набуваючи статус підписанта, може бути суб'єктом міжнародних дискусій з приводу тексту окремих статей. Зокрема, під час проведення Кампальської конференції Україна була на ній представлена, хоча і без права голосування, але брала участь в обговоренні додатків як країна, яка на час підписання Статуту належала до складу Ради Безпеки ООН.

На сьогодні причин для нератифікації є дві: політична та формальна. Остання виражається у висновку Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Президента України про надання висновку щодо відповідності Конституції України Римському статуту Міжнародного

кримінального суду від 11.07.2001 № 3-в/2001 (далі – справа про Римський статут). Так, відповідно до цього висновку Конституційний Суд України встановив, що положення абзацу 10 преамбули і ст. 1 Римського статуту не відповідають положенням ч. 1 та ч. 3 ст. 124 Конституції України, оскільки вони визначають, що «правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, а делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Натомість ст. 1 Римського статуту визначає МКС постійним органом, уповноваженим здійснювати юрисдикцію щодо осіб, відповідальних за найсерйозніші злочини, які викликають стурбованість міжнародного співтовариства, і доповнює національні системи кримінального правосуддя» [231]. Отож, Конституційний Суд України встановив штучні бар'єри на шляху ратифікації Римського статуту. В 2016 р. положення ст. 124 Конституції було змінено, зокрема шляхом доповнення частиною 6 у такій редакції: «Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду» [102]. Щоправда встановлювалося і часове обмеження для такої ратифікації до 30.06.2019 р.

На думку М. М. Сіранта, відсутність ратифікації Римського статуту та відповідне обмеження міжнародно-правової правосуб'єктності України в частині обговорення положень Римського статуту призводить до того, що злочини пропаганди війни досі чітко не визначені в ньому [243, с.229].

На нашу ж думку, навіть оминаючи інструмент ратифікації, Україна стає активним учасником процесів удосконалення міжнародного кримінального право завдяки положенням п.с ст. 13 Римського статуту, відповідно до якого «суд може здійснювати свою юрисдикцію щодо будь-якого злочину, зазначеного в ст. 5, згідно з положеннями цього Статуту, якщо прокурор почав розслідування щодо такого злочину відповідно до ст. 15» [231].

Своєю чергою, ст. 15 Римського статуту дає можливість державам, які не є його сторонами, звертатися до суду з метою притягнення винних за

злочини осіб, якщо національні засоби такого притягнення є неефективними або застосування яких не відповідає цілям кримінального переслідування [231].

В контексті дослідження предметної юрисдикції МКС звертає на особливу увагу положення ст. 17 Римського статуту, яке визначає випадки виключення тих чи інших злочинів з-під юрисдикції МКС, однак за винятком випадків, коли держави не бажають або неспроможні вести розслідування чи порушувати кримінальні провадження належним чином. Так, відповідно до вказаної статті з урахуванням п. 10 Преамбули та ст. 1 Римського статуту справа не може бути прийнята до юрисдикції МКС, якщо: «справа розслідується або якщо порушене кримінальне провадження державою, яка володіє відносно нього юрисдикцією; справа була порушена державою, яка має юрисдикцію щодо неї і вирішила не здійснювати стосовно особи кримінальне переслідування; особа вже засуджувалася за поведінку, яка є предметом відповідної заяви до Суду; справа не є достатньо серйозною, щоб виправдовувати подальші дії з боку Суду» [231]. Останній пункт є відголоском принципу раціональності та доцільності провадження міжнародного кримінального переслідування не в контексті значущості наслідків чи характеру скоєного злочину, а доцільності нести витрати МКС задля притягнення особи до відповідальності.

Отож, з урахуванням наведених положень, ми доходимо висновку, що МКС не є найвищою судовою інстанцією стосовно національної системи судоустрою, та не може розглядатися як квазі-касаційна інстанція у випадку проголошення виправдального вироку. МКС виступає самостійною судовою інституцією в частині кримінального переслідування осіб за міжнародні злочини тоді, коли таке переслідування є неефективним на національному рівні засобами національної судової системи, або коли таке переслідування в межах судової системи держави неможливе через спротив, протидію та саботування такого кримінального переслідування з боку іншої держави чи політичних сил, які не зацікавлені у притягненні особи до відповідальності.

Така ситуація наразі існує в Україні, коли активний спротив Росії заважає та в багатьох випадках унеможливорює досягнення цілей кримінального переслідування, що яскраво демонструє приклад із колишнім Президентом України В. Януковичем. Щодо нього хоча й велось заочне кримінальне переслідування, але навіть наявність заочного вироку не досягає тих політичних цілей, які з-поміж іншого уклалися в предмет кримінального переслідування.

Що ж стосується посадових осіб Росії, які винні у скоєнні злочинів пропаганди війни проти України, то йдеться про те, що здійснення ефективного та повноцінного їх кримінального переслідування й покарання національними засобами України неможливі. Саме для цього і потребує ратифікації Римський статут, щоб Україна змогла отримати всебічну та повноцінну підтримку не лише світової спільноти, а й ефективні, дієві інструменти міжнародного кримінального переслідування, уникнення яких тягне для держави, яка створює перешкоди такому переслідуванню, серйозні наслідки міжнародного характеру, зокрема і санкційного.

Важливими з погляду визначення предметної юрисдикції є також положення ст. 19 Римського статуту, яке визначає питання подання протестів та заперечень щодо юрисдикції МКС та прийнятності справ до провадження. Так, відповідно до ч. 1 вказаної статті «Суд повинен упевнитися в тому, що він має юрисдикцію щодо справи, що перебуває на його розгляді. Суд може своїм рішенням визначати прийнятність справи до провадження відповідно до статті 17» [231]. Останнє речення є вкрай важливе для України, оскільки в такий спосіб МКС фактично залишає за собою право на встановлення додаткової або виключної юрисдикції щодо будь-якого злочину віднесеного до загально важливих чи таких, що суттєво порушують інтереси, які охороняє міжнародне співтовариство.

Водночас ця стаття встановлює ще два важливих аспекти, які впливають на ефективність провадження в МКС. Так, відповідно до ч. 2 ст. 19 визначено, що протести стосовно юрисдикції МКС можуть подаватися від імені особи,

щодо якої відбувається кримінальне переслідування; держави, яка має юрисдикцію стосовно такої справи, або держави, від якої необхідна згода на визнання юрисдикції МКС, тобто держави, яка може і не бути стороною Римського статуту.

Останнє положення, яке викладене в п. с ч. 2. ст. 19 Римського статуту, є надзвичайно важливим, оскільки породжує спекулятивне уявлення щодо того, що будь-яка держава, стосовно громадян якої відбувається кримінальне переслідування МКС, здатна блокувати проведення розслідування її злочинів. Насправді це не відповідає дійсності, оскільки в аналізованому пункті йдеться лише про всебічне визначення законності кримінального переслідування, яке відбувається засобами МКС з метою уникнення в подальшому покарання особи, якщо дії МКС будуть визнані надмірними. Крім того, уникнення від визнання юрисдикції МКС, зокрема у випадку із Росією внаслідок пропаганди війни її громадянами стосовно України, демонструватиме не лише невизнання міжнародних стандартів кримінального переслідування, а й суттєво зашкодуватиме міжнародній репутації.

Слід зауважити і на наявності запобіжників щодо недопустимості зловживання своїми правами та можливостями під час надання протестів і заперечень в розумінні ст. 19 Римського статуту державами-сторонами, особами щодо яких відбувається кримінальне переслідування, та державами, від яких вимагається визнання юрисдикції МКС. Так, відповідно до ч. 4 вказаної статті прийнятність справи до провадження або юрисдикція Суду можуть бути опротестовані тільки один раз будь-якою особою або державою. Хоча ця ж стаття передбачає можливість подання апеляції на відмову у задоволенні такого протесту, однак так само одноразово. Це є важливим досягненням міжнародної спільноти у питаннях притягнення до кримінальної відповідальності та її невідворотності щодо осіб, які скоїли злочини пропаганди війни.

Отож, доходимо до висновку, що Римський статут встановлює юрисдикцію МКС щодо злочинів пропаганди війни, хоча прямо і не

виокремлює його в самостійний склад, а визнає лише як елемент воєнних злочинів. Така ситуація вимагає уточнення та внесення відповідних змін до Римського статуту, хоча ст. 12 якого і дозволяє розширення юрисдикції МКС щодо злочинів, які прямо не визначені як предметна юрисдикція суду. Така ситуація демонструє наявність додаткової або виняткової юрисдикції, яка є виразником дотримання МКС повноти міжнародних принципів в частині недопущення поширення агресії чи ведення війн. Натомість на себе звертає увагу і встановлення Римським статутом випадків обмеження предметної юрисдикції, а також процедура подання протестів та оскарження фактів визнання МКС юрисдикції у будь-яких справах. Нами така можливість визнається включно як повнота реалізації громадянських прав і свобод людини, а також недопущення перевищення МКС власних повноважень. Але, разом з тим, такі процедури несуть в собі ризики уникнення відповідальності винними особами внаслідок зловживання державами своїми правами або прямого небажання держави визнавати факт існування самого конфлікту чи скоєння дій, які підпадають під ознаки міжнародних кримінальних злочинів.

Аналізуючи міжнародно-правову (територіальну) юрисдикцію МКС щодо злочинів пропаганди війни, доцільно звернути увагу насамперед на думку Н.В. Плахотнюк, «існує два найсерйозніших обмеження у встановленні юрисдикції МКС, а саме: Суд не може здійснювати свою юрисдикцію щодо злочину агресії, вчиненого громадянами держави, яка не є учасницею Римського статуту, або вчиненого на території такої держави (п. 5 ст. 15-bis); Суд не наділений юрисдикцією щодо злочину агресії, попри те, що злочин був скоєний громадянами держави-учасниці Римського статуту, але сама ця держава заявила про невизнання такої юрисдикції (п. 4 ст. 15-bis)» [187, с.375]. Класичним підходом до визначення міжнародно-правової юрисдикції є її поширення внаслідок вчинення державою відповідних дій: ратифікація міжнародно-правового акта; приєднання до умов діяльності міжнародної інституції тощо.

Але п. 5 ст. 15-bis Римського статуту означає, що юрисдикція МКС не поширюється на злочини пропаганди війни, які скоєні особами, що є громадянами держав, які або не ратифікували, або відкликали свій підпис під Римським статутом [231]. Положення цієї статті має лише один важливий виняток, про що йшлося вище – у випадку якщо Рада Безпеки ООН за зверненням прокурора МКС визнає можливим і допустимим встановлення юрисдикції МКС щодо конкретного злочину, скоєного конкретною особою, то починається міжнародно-кримінальне переслідування цієї особи.

Якщо ж аналізувати положення п. 4 ст. 15-bis, то можна зробити висновок щодо того, що юрисдикційний зв'язок МКС стосовно злочинів пропаганди війни все ж виникає у тих випадках, коли відбувається ратифікація поправок до Римського статуту державою-учасницею. Відповідно до ч. 2 ст. 12 Римського статуту така ратифікація створює правові підстави для встановлення юрисдикції МКС за злочини пропаганди війни, які скоєні громадянином держави, що не є учасницею вказаного вище Статуту, але на території держави-учасниці.

З цього приводу існує також і думка про те, що навіть якщо держава не є учасницею Римського статуту, але приймає відповідний національний акт щодо звернення до МКС, то Суд також має право поширювати свою юрисдикцію на територію цієї держави, але виключно стосовно конкретного випадку [79]. Така точка зору, незважаючи на певну вибірковість щодо поширення юрисдикції МКС, є доволі слушною, оскільки в такому випадку держава демонструє необхідність застосування положень Римського статуту щодо конкретного злочину, притягнення винних осіб за скоєння якого неможливе лише силами національної системи кримінального переслідування. У такому випадку відбувається перевірка можливості та доцільності застосування МКС повноти інструментів міжнародного кримінального переслідування.

К. МакДугал доходить висновку, що територіальна юрисдикція МКС – це питання надзвичайно складне, а після ухвалення Кампальських додатків

підлягає окремій процедурі встановлення до початку кримінального переслідування осіб за скоєні злочини агресії чи пропаганди війни. Хоча дослідник і робить доволі слушне припущення щодо того, що територіальна юрисдикція МКС має відповідати не стільки нормативному змісту Римського статуту, скільки цілям, які він переслідує [311].

Хоча, на думку М. М. Антонович, «умови, за яких МКС здійснює юрисдикцію щодо злочину агресії та пропаганди війни, відрізняються від тих, які передбачені в другому реченні п. 5 ст. 121, згідно з яким: щодо держави-сторони, яка не прийняла додатки, МКС не здійснюватиме юрисдикцію щодо злочину, зазначеного в додатку, коли він вчинений громадянами держави-сторони чи на її території. Оскільки злочини агресії та пропаганди війни були під юрисдикцією МКС від самого початку згідно зі ст. 5 (1d) Римського статуту (хоча прямо пропаганда війни і не визначена в цій статті, однак про це – далі), держави-сторони прийняли юрисдикцію МКС щодо злочинів через п. 1 ст. 12 Статуту, ратифікуючи його» [4, с.69].

Однак системний аналіз положень Римського статуту, зокрема п. 2 ст. 5, демонструє, що держави, які ратифікували його, отримують можливість передбачати умови *suī generis* для здійснення юрисдикції щодо аналізованої категорії злочинів. Тобто така юрисдикція МКС базується лише на згоді держав. Форма згоди (активна чи пасивна) чітко не передбачена Римським статутом, а тому доцільно зауважити на тому, що навіть за умови, якщо після початку розслідування злочинів пропаганди війни держава не денонсувала Римський статут в національному законодавстві, вона дає мовчазну (пасивну) згоду на його юрисдикцію.

Загалом, схема територіальної юрисдикції, передбачена в ст. 15 bis (4) Римського статуту, доволі складна та важко сприймається текстуально, а тому ми вважаємо за доцільне відобразити її графічно (табл. 1.).

Таблиця 1

Схема застосування територіальної та в деяких випадках персональної юрисдикції МКС

ДЕРЖАВА-ЖЕРТВА ДЕРЖАВА-АГРЕСОР	ратифікувала Римський статут та Кампальські додатки	не ратифікувала Кампальські додатки	не ратифікувала Римський статут
ратифікувала Римський статут та Кампальські додатки	ТАК – МКС має юрисдикцію		
ратифікувала Кампальські додатки і не вийшла з-під юрисдикції	ТАК		
не ратифікувала Кампальські додатки і не вийшла з-під юрисдикції МКС	ТАК	ТАК – МКС має юрисдикцію (лише за умови дії п. 2 ст. 12 Римського статуту)	НІ – МКС не має юрисдикцію (лише дія принципу «ad hoc and case by case basis» відповідно до п. 3 ст. 12 Римського статуту)
ратифікувала Кампальські додатки і вийшла з-під юрисдикції МКС	ТАК – МКС має юрисдикцію (лише за умови дії п. 2 ст. 12 Римського статуту)	НІ – МКС не має юрисдикцію (лише дія принципу «ad hoc and case by case basis» відповідно до п. 3 ст. 12 Римського статуту)	
не ратифікувала Кампальські додатки і вийшла з-під юрисдикції Суду			
не ратифікувала Римський статут та Кампальські додатки			

Отже, за загальним правилом держави, які не ратифікували Римський Статут, не підпадають під юрисдикцію МКС ані щодо злочинів, вчинених їхніми громадянами, ані на їхній території. Це відрізняє юрисдикцію щодо злочинів агресії та пропаганди війни і від режиму, передбаченого п. 2 ст. 12,

який захищає територію держав-сторін від злочинів, скоєних громадянами держав, які не є сторонами Римського статуту, і від режиму, передбаченого п. 3 ст. 12, який дає змогу державам – не сторонам Статуту прийняти юрисдикцію Суду на підставі процедури «ad hoc and case by case basis» [260, с. 225-230].

Що стосується персональної юрисдикції МКС, то слід звернути увагу на дію принципу *Ne bis in idem*, який закріплено в ст. 20 Римського статуту, але який має певні винятки, що і складає особливість МКС. Так, ч. 3 вказаної статті встановлює, що жодна особа, яка вже притягалася до відповідальності іншими судами за злочини, передбачені за змістом ст. 6, 7 або 8, не може притягатися до відповідальності Судом, за винятком наступних випадків:

- коли розгляд в іншому суді призначався для того, щоб захистити відповідну особу від переслідування МКС за скоєння злочинів, передбачених Римським статутом;

- коли кримінальне переслідування щодо особи здійснювали без дотримання принципів неупередженості та незалежності суду, а саме переслідування не мало на меті досягнення цілей кримінальної відповідальності.

Таким чином, Римський статут встановлює критерії допустимості притягнення особи за скоєння злочинів, передбачених ст. 6-8 Статуту, навіть у тих випадках, коли таке притягнення та процедура кримінального переслідування вже застосовувалася до особи, однак була формальною та не мала на меті реального покарання. Такий підхід МКС демонструє реальне переслідування ним цілей запобігання та протидії міжнародним кримінальним злочинам, а не номіналізації процесу над окремими особами з метою надання йому зайвого розголосу задля задоволення суспільної потреби, зашкоджуючи при цьому інтересам кримінального переслідування та застосуванню покарання.

Слід зауважити, що територіальна та персональна юрисдикція МКС є важливим питанням на сучасну історичну дійсність для України. Так, в умовах прямої агресії з боку Росії та відкрито ворожих дій з боку її громадян

щодо України, притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності таких осіб є важливим завданням політичного керівництва України. Це пояснюється тим, що в межах національного законодавства та системи кримінального переслідування таких осіб вкрай важко притягнути до реальної кримінальної відповідальності, оскільки Росія не визнає свої злочини та не видає громадян, які їх вчинили, а більше того – стала країною, яка активно укриває на своїй території громадян, зокрема громадян України, які скоїли воєнні злочини або злочин пропаганди війни.

В цій ситуації слід звернутися до положень ст. 8, підписаної та ратифікованої Україною 21 березня 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої. Відповідно до вказаної статті Україна, з-поміж іншого взяла на себе зобов'язання ратифікувати Римський статут. Але ця вимога досі не виконана. Хоча такі спроби Україна вже робила після того, як на Конференції з перегляду положень Римського статуту в м. Кампала (Уганда) 11.06.2010 р. було ухвалено Резолюцію RC/RES.5, відповідно до якої доповнюється перелік воєнних злочинів, зокрема злочинами пропаганди війни, а також Резолюцію RC/RES.6, якою Римський статут доповнено новим складом злочину – злочин агресії.

Однак справа дійшла лише до створення проекту Закону України від 22.05.2014 р. № 86 «Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» [206].

Разом з тим, на думку Ю. В. Аносової, незважаючи на відсутність ратифікації Україною положень Римського статуту чи Кампальських додатків, за власною ініціативою Україною визнано юрисдикцію МКС щодо двох ситуацій: «злочинів проти людяності, вчинених з 21 листопада 2013 р. по 22 лютого 2014 р. під час Революції Гідності» і «злочинів проти людяності та воєнних злочинів, вчинених вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР» згідно зі статтею 12(3) Римського статуту» [2, с. 149].

Так, Верховна Рада України, подаючи заяву «від імені українського народу, як єдиний орган законодавчої влади України, визнаючи юрисдикцію, звертається до Міжнародного кримінального суду з метою притягнення до кримінальної відповідальності у Міжнародному кримінальному суді вищих посадових осіб України щодо передбачених ст. 7 Римського статуту Міжнародного кримінального суду злочинів проти людяності під час мирних акцій протестів громадян, що мали місце в Україні у період з 30 листопада 2013 р. по 22 лютого 2014 р., а саме Януковича Віктора Федоровича, Президента України, та інших посадових осіб, яких визначить прокурор Міжнародного кримінального суду» [78].

Згодом Верховна Рада України ухвалила відповідну Постанову від 04.02.2015 р. № 145-VIII «Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» [198], в якій визнає юрисдикцію МКС щодо всіх актів агресії, воєнних дій та пропаганди війни з боку громадян Російської Федерації та керівників терористичних організацій, незалежно до належності громадянства.

З наведеного вище випливає, що найменше два важливі висновки, які стосуються не лише територіальної, а частково і персональної юрисдикції МКС. По-перше, наведені вище нормативно-правові акти та їх наслідки – запровадження канцелярією прокурора МКС перевірки фактів, викладених в них, – демонструють наявність винятків із Римського статуту та Кампальських додатків щодо визначення територіальної юрисдикції. Звернення держави, на території якої скоєні злочини пропаганди війни та злочини агресії, видається достатнім навіть з урахуванням відсутності в неї статусу держави-учасника. Політичної волі вищих органів державної влади держави видається достатньо для того, щоб міжнародна спільнота звернула на це увагу в спосіб поширення

юрисдикції МКС на територію такої держави. Ми вважаємо, що це той самий випадок виключної юрисдикції, яка не може прирівнюватися до територіальної юрисдикції в її повному розумінні.

По-друге, встановлення територіальної юрисдикції МКС щодо конкретних злочинів, навіть за умови нератифікації державою Римського статуту, повинно тягнути за собою настання відповідних негативних наслідків і щодо тотожних ситуацій в подальшому, навіть з урахуванням відсутності відповідних заяв та звернень з боку держави. Це пояснюється тим, що держава дала міжнародно-правову та національно-правову оцінку тим подіям, які як вона вважає, підпадають під юрисдикцію МКС. Така оцінка не може змінюватися в інший спосіб, окрім як відкликання відповідних звернень, що автоматично створить правовий вакуум оскільки особи, щодо яких ведеться міжнародне кримінальне переслідування за такими заявами підлягають або звільненню або виправданню.

Отже, ми обстоюємо тезу про те, що юрисдикція МКС щодо злочину агресії може мати так званий виключний характер (виключна юрисдикція), коли вона поширюється на територію держави, яка не відповідає жодним вимогам, встановленим у Римському статуті чи Кампальських додатках, а також коли вона стосується осіб, які є громадянами такої держави чи іншої, яка не є учасницею Римського статуту. Це означає лише одне – виключна юрисдикція МКС встановлюється за легітимним зверненням найвищих органів управління держави, яка хоча і не є учасницею Римського статуту та не визнавала раніше юрисдикції МКС, але яка вважає за необхідне поширення такої юрисдикції у випадках, коли за допомогою лише національних засобів протидіяти злочинам агресії і пропаганди війни неможливо.

Поширюючи свою юрисдикцію в таких випадках, МКС діє не за прямими приписами Римського статуту, фактично відступаючи від тексту міжнародно-правового акта, а й діє за його духом. У такому випадку доцільно застосувати поняття «дух закону», тобто МКС керується змістом тих принципів та засад, на яких ґрунтується його діяльність та будується система

міжнародного переслідування за кримінальні злочини, а не виходить виключно з імперативів, які закріплені в Статуті. Це свідчить про так зване «живе право», яке притаманне для міжнародно-правових актів, а також про практичну реалізацію повноти прав людини і громадянина, закріплених у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Тому виключна юрисдикція МКС визначається нами не як штучний вибірковий прояв діяльності МКС, продиктованих політичною доцільністю, а як важливий та потужний міжнародно-правовий засіб захисту демократії, принципів мирного співіснування та недопустимості проявів агресії. Виключна юрисдикція МКС, на нашу думку, може встановлюватися щодо окремих держав, і щодо окремих громадян, які скоїли злочини пропаганди війни, якщо їх місцезнаходження невідоме, зокрема якщо це здійснювалося засобами Internet, а поширювані ними інформація та заклики мали прямими наслідками або ведення відкритих воєнних дій, або окремі прояви так званої гібридної війни, які на сьогодні можна спостерігати в Україні, коли відбувається масована пропагандистська антиукраїнська діяльність з мережі Internet, але яка заангажована під вираз персональних думок та свободу слова та ведеться цілеспрямовано як диверсійно-підбивна діяльність іноземних спецслужб.

Крім того, доцільно зауважити і на тому, що з положень Римського статуту прямо не слідує і висновок про те, що визнання юрисдикції МКС не створює для держав зобов'язання щодо включення МКС до національних систем судоустрою та надання йому статусу найвищого суду, порівняно з судовими органами таких держав. На комплементарний характер МКС прямо вказується у різних статтях Римського статуту. Так, відповідно до п. а) ч. 1 ст. 17 Римського статуту, Суд «не прийматиме справу до свого розгляду, якщо така справа вже розслідується або щодо неї порушено кримінальне переслідування у державі, яка володіє щодо такої справи національною юрисдикцією» [231]. Втім вказані положення не поширюються на випадки, коли така держава не бажає або нездатна проводити розслідування чи

порушити кримінальне переслідування належним чином. Тобто, йдеться про можливість існування різних ситуацій, наприклад, відсутність політичної волі у представників діючої влади, за яких національні правоохоронні та судові органи не готові або нездатні здійснювати судове переслідування своїх громадян, зокрема колишніх або діючих високопосадовців.

Отже, що стосується територіальної юрисдикції МКС у питаннях притягнення до відповідальності за пропаганду війни, то слід зауважити на тому, що вона поширюється на території держав, які ратифікували Римський статут, а також на територію держави, на якій треті особи скоюють злочини, відповідальність за які передбачена Римським статутом, та існують негативні наслідки загальносвітового масштабу.

Отож, з урахуванням викладеного вище, ми доходимо висновку, що Римським статутом встановлюється територіальна, предметна, часова, персональна та виключна юрисдикція МКС щодо злочинів пропаганди війни. Навіть, незважаючи на те, що Римський статут не містить окремого складу злочину у вигляді пропаганди війни, сукупність окремих елементів воєнних злочинів дають всі підстави стверджувати про допустимість та доцільність розслідування МКС таких злочинів за умови дотримання інших умов юрисдикційної належності. Так, персональна та територіальна юрисдикція МКС встановлюються щодо злочинів пропаганди війни, які або були скоєні на території держави-сторони Римського статуту, чи її громадянами стосовно будь-якої іншої держави, або громадянами будь-якої іншої держави, навіть тієї, що не ратифікувала Статуту, на території держави, що є його стороною. Натомість часова юрисдикція МКС визначається Римським статутом лише з моменту його прийняття або з моменту ратифікації новими державами-сторонами. При цьому всі наведені вище елементи юрисдикції МКС мають важливе доповнення у вигляді можливості поширення юрисдикції останнього на злочини, скоєні в певній державі, за її заявою, незалежно від статусу сторони, який має або не має ця держава. Останнє є надзвичайно важливим та має активно й широко використовуватися Україною за наслідками пропаганди

війни, яку здійснює щодо нашої держави Росія, навіть незважаючи на відсутність в Україні статусу держави-сторони Римського статуту.

Висновки до розділу 4

1. Практика Міжнародних військових трибуналів має важливе значення для становлення механізмів притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності та кваліфікації пропаганди війни як самостійного злочину. Водночас, слід виокремити і наступні ключові аспекти досвіду вказаних міжнародних трибуналів для подальшого розвитку міжнародного кримінального права та процесу: пропаганда війни визнається і як закінчений злочин, і як незакінчений злочин без прямих негативних суспільних наслідків, але у випадку незакінченого злочину міжнародна практика розробила концепцію невідворотності та неможливості уникнення покарання. Трибунали продемонстрували необхідність провадження кримінального слідства та переслідування щодо всіх учасників воєнних подій, незалежно від того, хто саме переміг або хто був переможений у конфлікті. Таким чином, наведені вище міжнародні трибунали сприяли формуванню єдиної системи міжнародного кримінального права та процесу, логічним завершенням еволюції якого стало створення Міжнародного кримінального суду.

2. Римський статут встановлює юрисдикцію МКС щодо злочинів пропаганди війни, хоча прямо і не виокремлює його в самостійний склад, а визнає лише як елемент воєнних злочинів. Така ситуація вимагає уточнення та внесення відповідних змін до Римського статуту, хоча ст. 12 якого і дозволяє розширення юрисдикції МКС щодо злочинів, які прямо не визначені як предметна юрисдикція суду. Така ситуація демонструє наявність додаткової або виняткової юрисдикції, яка є виразником дотримання МКС повноти міжнародних принципів в частині недопущення поширення агресії чи ведення війн. Отож, ми пропонуємо визначити пропаганду війни в спосіб, який, з одного боку, детермінує характер протиправного кримінально караного

діяння, а з іншого, відкриватиме можливості для більш розширеної кваліфікації діянь, спрямованих на пропаганду війни.

Саме формулювання «пропаганда війни та/або агресії» обумовлене специфікою Римського статуту. Ми також свідомо не вносимо санкції в цю норму, оскільки практика притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності за пропаганду війни демонструє, що підхід до вибору міри покарання характеризується більшою жорсткістю, і порівняно з національним кримінальним законодавством, а варіативність міри покарання обмежується переважно позбавленням волі та виплатою компенсації. Виняток становить притягнення до міжнародної відповідальності держави як суб'єкта міжнародних відносин. Відповідальність держави виявляється у виплаті компенсації, а в окремих випадках – у застосуванні санкцій, зокрема персональних до держави, яка порушує норми міжнародного права в частині скоєння злочину пропаганди війни, але не визнає цього факту чи юрисдикції міжнародних судових органів.

РОЗДІЛ 5

ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ УКРАЇНОЮ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ЗАБОРОНИ ПРОПАГАНДИ ВІЙНИ

5.1. Правове забезпечення заборони пропаганди війни в умовах європейської інтеграції України

Пропаганда війни несе в собі загрозу кожній людині, світовій спільноті, безпеці людству та довкіллю, порушуючи підвалини мирного людського співіснування. Задля розгляду таких злочинів, як геноцид, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, злочинів агресії було створено Міжнародний кримінальний суд. Його діяльність регулюється Римським статутом Міжнародного кримінального суду [231], який Україна підписала у 2000 р., проте і досі не ратифікувала. Своєю чергою Європейський Союз невпинно нагадує про зобов'язання України ратифікувати Римський статут Міжнародного кримінального суду. Це зобов'язання наша держава взяла на себе відповідно до Угоди про асоціацію та перехідних положень Конституції України, зокрема поправки до ст. 124, термін щодо виконання яких закінчився влітку 2019 р.

Відповідно до положення ст. 18 Конституції України, «зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визнаними принципами і нормами міжнародного права» [102]. Безспірно, під мирним співробітництвом розуміється повна відмова від війни як способу врегулювання конфліктів. Отож, Україна заявляє про себе як про державу, яка не використовує війну у своїй зовнішньополітичній діяльності, а у внутрішній політиці закріплює кримінальну відповідальність за її пропаганду (ст. 436 Кримінального кодексу України – далі КК України) [130].

Відповідно до п. 1 Закону України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» зобов'язання України, «які випливають із ст. 8 Угоди, щодо ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 р. будуть виконані після внесення відповідних змін до Конституції України» [207].

Ратифікуючи Римський статут Міжнародного кримінального суду (далі – МКС), держави взяли на себе зобов'язання переглянути свої національні закони, ухвалили нові законодавчі акти або внести зміни чи доповнення до чинних законів. Ці зміни були зумовлені бажанням держав-учасниць Римського статуту МКС інкорпорувати склади злочинів, передбачені цим документом. Необхідно зазначити, що згідно з положеннями п. 4. ст. 70 Римського статуту МКС «кожна держава-учасник поширює кримінальне законодавство, що встановлює міри покарання за злочини, спрямовані проти проведення розслідувань і здійснення судочинства щодо злочинів проти правосуддя, зазначених у цій статті, вчинених її громадянином або на її території» [231]. Таку важливість міжнародного законодавства для України підкреслює той факт, що злочини проти миру мають певні особливості, зокрема «ці злочини безпосередньо пов'язані з сучасним міжнародним кримінальним правом як галуззю міжнародного публічного права. Тому при їх кваліфікації, з'ясовуючи зміст відповідних статей цього розділу КК України, необхідно звертатися до відповідних міжнародних актів» [130].

Беручи до уваги вимоги Статуту ООН, національне кримінальне право майже усіх держав світу містить заборону агресивної воєнної пропаганди. В українському кримінальному законодавстві це відображено у ст. 436 КК України «Пропаганда війни» [130]. Як зазначають науковці, «усі кримінальні правопорушення, передбачені розділом XX «Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку», з огляду на їхні безпосередні об'єкти, можна поділити на три групи: злочини проти миру, злочини проти

безпеки людства, злочини проти міжнародного правопорядку взагалі. Своєю чергою, пропаганда війни належить до групи злочинів проти миру [61, с.881]. Звісно, наведена класифікація є доволі умовною і не єдиною можливою, однак вона спрямовує науковий пошук з урахуванням визначених об'єктів злочинів. Варто зазначити, що в різних державах склад злочину «пропаганда війни» належить до різних груп.

Щодо розділу XX КК України, то науковці зазначають, що «внесення цього розділу до КК України є позитивним моментом розвитку вітчизняного законодавства. Це є відображенням тенденцій еволюції вітчизняного кримінального законодавства та розвитку сучасного міжнародного права» [190]. Принагідно зауважимо, що з моменту прийняття КК України у 2001 р. ст. 436 не зазнала жодних змін.

Термінологія міжнародного та національного законодавства у сфері злочинів, пов'язаних із пропагандою війни та ненависті, доволі розпливчата. Для застосування заборони пропаганди війни та підбурювання до ненависті на національному рівні необхідно дати визначення ключовим термінам.

Незалежна правозахисна організація ARTICLE 19, що працює в усьому світі з метою захисту та просування права на свободу вираження поглядів, зазначає, що в міжнародному праві немає узгодженого визначення терміна «пропаганда», зокрема «пропаганда війни» чи «риторика ненависті» (мова ворожнечі). Такі автори, як МакГунагл, вказуючи на поняття «війна» і «пропаганда» як два приклади «важко визначених термінів», зауважують, що «пропаганда» є доволі широким поняттям, яке охоплює «низку різних видів вираження думок, поглядів, що відрізняються за шкідливістю змісту, штучності їх подачі, стратегії розповсюдження та тяжкості наслідків» [392, с. 145]. Інші автори звертають увагу на те, що у Римському статуті МКС відсутній такий склад злочину, як пропаганда війни, та наполегливо доводять, що «пряме та публічне підбурювання до агресії» чи пропаганда війни мають бути внесені у Римський статут МКС як самостійний (окремий) міжнародний злочин [231].

Генеральна Асамблея ООН в резолюції «Заходи, що повинні вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни» опосередковано тлумачить термін «пропаганда війни», зазначивши, що вона «засуджує будь-яку форму пропаганди війни, що ведеться, що має ціль чи здатна створити або посилити загрозу миру, порушення миру чи акт агресії» [77]. Тим самим ООН визначила, що пропаганда війни може виявлятися у різних формах і спрямована на створення чи посилення загрози миру, порушення миру чи акту агресії.

Пропонуємо звернутися до національного кримінального законодавства. Так, у розділі XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» ККУ зафіксовано ст. 436 «Пропаганда війни» [130]. Закріплення цього складу злочину є своєрідним відображенням адаптації національного кримінального законодавства до сучасного міжнародного права. Адже більшість злочинів, зазначених у положеннях цього розділу, є результатом імплементації в національне законодавство положень міжнародних нормативно-правових актів, які засуджують певні злочини проти миру та безпеки людства. Це включає і заборону публічних закликів до агресивної війни.

Водночас, як зауважує М.І. Хавронюк, «незважаючи на велику суспільну небезпечність та міжнародний характер, кримінально-правова заборона пропаганди війни, як злочин проти миру, в європейських країнах майже не передбачена. Причина в тому, що поступово все більше європейських держав визнають юрисдикцію МКС і, відповідно, в їх національних кримінальних кодексах положення про відповідальність за міжнародні злочини (злочини проти миру та безпеки людства, воєнні злочини, геноцид тощо) зникають. Утім це не можна визнати тенденцією, притаманною для усіх держав» [277, с.680].

Так, наприклад, КК Естонії містить розділ 3 «Винні діяння проти людяності», в якому передбачена кримінальна відповідальність за пропаганду війни. Ця норма встановлює відповідальність за заклики до війни чи інше

застосування військової сили, якщо воно суперечить загально визнаним принципам міжнародного права. Такі дії караються штрафом або позбавленням волі на строк до трьох років. КК Литовської республіки містить спеціальну норму – ст. 110 «Агресія», що визнає винною будь-яку особу, яка спричинила агресію проти іншої держави або командувала цим. Наведені положення кримінальний кодексів інших держав свідчать про існування досліджуваних складів злочинів, а також про те, що не всі держави відмовляються від їх закріплення у національному законодавстві [111, с. 95].

Відповідно до ст. 436 КК України, «публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів караються виправними роботами на строк до двох років, або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років» [130].

Із цитованою статтею нерозривно пов'язані положення ст. 437 КК України: «планування, підготовка або розв'язування агресивної війни чи воєнного конфлікту, а також участь у змові, що спрямована на вчинення таких дій, караються позбавленням волі на строк від семи до дванадцяти років. А ведення агресивної війни або агресивних воєнних дій карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років» [130].

Відповідно до ст. 34 Конституції України «кожному гарантується право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і розповсюджувати інформацію усно, письмово чи іншим способом за своїм вибором» [102].

Реалізація таких прав може бути обмежена законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності чи суспільного порядку з метою протидії безпорядків чи злочинів, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації чи прав інших осіб, для попередження розголошення

інформації, отриманої конфіденційно, чи для підтримки авторитету та неупередженого судочинства.

У цьому аспекті варто звернути увагу на ст. 46 Закону України «Про інформацію» стосовно неприйнятності зловживання правом на інформацію, яка передбачає, що «інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі, здійснення терористичних актів, посягання на права і свободи людини та громадянина» [200].

Відповідно до п. 2 ст. 6 Закону України «Про телебачення та радіомовлення» забороняються заклики до розв'язування війни, агресивних дій, а також пропаганду переваг чи неповноцінності осіб за ознаками їх релігійних переконань, ідеології, належності до тієї або іншої нації чи раси, фізичного чи майнового стану, соціального походження, як порушення свободи мовлення [216].

Стосовно визначення публічних закликів, необхідно звернутися до ч. 2 ст. 109 КК України: «публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади, а також розповсюдження матеріалів із закликами до вчинення таких дій караються обмеженням волі на строк до трьох років або позбавленням волі на такий самий строк» [130].

Проаналізувавши викладені законодавчі положення, можна дійти висновку, що, з одного боку, кожному гарантується право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, з іншого – така свобода не має виражатися у закликах до агресивної війни або до розв'язання воєнного конфлікту та інших дій, які заборонені національним і міжнародним законодавством.

Досліджуючи проблематику кримінальної відповідальності за пропаганду війни, варто також звернути увагу на суміжні склади правопорушень. Зокрема, йдеться про те, що необхідно відрізнити пропаганду

війни від поширювання неправдивих чуток, що можуть спричинити паніку серед населення або порушення громадського порядку, відповідальність за які передбачена ст. 173-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Переходячи безпосередньо до предмета дослідження, пропонуємо розглянути об'єктивний аспект злочину, передбачений ст. 436 КК України «Пропаганда війни». Пропаганда війни як злочин характеризується діями у таких формах: «публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту; виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження; розповсюдження таких матеріалів» [130].

Оскільки цей злочин має міжнародний характер і його метою є порушення миру у всьому світі, така особа має нести відповідальність за ст. 436 Кримінального кодексу за сприяння агресивній війні чи збройному конфлікту як між Україною та іншою державою, так і між третіми державами. Агресивна війна та збройний конфлікт – це види насильницьких дій, які відрізняються, зокрема, масштабом операцій, які полягають у застосуванні збройних сил державою або від її імені проти суверенітету, територіальної цілісності чи політичної незалежності іншої держави або народу. Водночас збройним конфліктом є будь-яка суперечка, що виникає між двома державами і спричинює застосування збройних сил, незалежно від її тривалості, наслідків або факту заперечення однією зі сторін існування стану війни.

Свідченням агресії зазвичай є вказане застосування державою збройних сил першою. У Резолюції 3314 Генеральної Асамблеї про визначення агресії від 14 грудня 1974 р. перераховано сім видів дій, які розглядають як акти агресії, зокрема: «вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не носила, що є наслідком такого вторгнення чи нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або її частини; бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави та інші

дії, які посягають на недоторканність або політичну незалежність іншої держави» [22].

Соціальна обумовленість виокремлення злочинного діяння, передбачене ст. 436 Кримінального кодексу України «Пропаганда війни», виявляється у тому, що воєнні злочини та злочини проти миру є одними із найбільш соціально небезпечних форм поведінки особи [130]. Модус протиправної поведінки може мати різні ознаки, причини та форми прояву, однак злочинна поведінка, спрямована проти миру та загальносуспільних, соціальних благ, таких як життя людини, громадській спокій та національна безпека, формує надзвичайний рівень асоціалізації суб'єкта злочину. Тобто особа, яка вчиняє такий злочин, свідомо та сумлінно (за невеликим винятком) йде на загострення ризикогенних факторів, наслідком чого стає не лише ескалація конфлікту та досягнення ним стану воєнного конфлікту (причому незалежно від природи конфлікту: загарбницькі дії, етнічний конфлікт тощо) з великою кількістю жертв серед мирного населення.

Основна причина надзвичайно гострої, навіть екстремальної соціальної обумовленості пропаганди війни як модусу злочинної поведінки полягає в тому, що наслідки від подібної діяльності можуть бути надзвичайно різні, а інколи й непередбачувані. Так, пропаганда не завжди призводить до війни, однак здатна закладати системні тектонічні негативні процеси в суспільстві, які спрямовані на розкол соціуму, деградацію державності та національної свідомості.

Отже, пропаганду війни необхідно розглядати не лише в суто кримінально-правовому розрізі, як діяльність апріорі протиправну, а й в розрізі національної інформаційної безпеки. Пропаганда війни, як сукупність негативних за своїм соціальним забарвленням дій, спрямована на інформаційне середовище, деформуючи інформацію щодо гострих соціальних питань, що, своєю чергою, призводить до деформації суспільної свідомості, формування стійкої точки зору в певних соціальних груп стосовно певних проявів соціальної несправедливості, які можуть бути вирішені виключно за

рахунок воєнних дій. Тобто пропаганда як злочин є надзвичайно складною для точної кваліфікації форм протиправної поведінки, оскільки невизначеність та інколи скрита природа негативних її наслідків суттєво зменшують розмір шкоди або інший негативний ефект, який може бути покладений в основу встановлення відповідного виду та міри кримінальної відповідальності.

Все це створює певні складнощі для правового забезпечення протидії пропаганді війни в Україні, але, однозначно, така протидія має відбуватися насамперед, та не лише, засобами кримінально-правового характеру. Саме криміналізація пропаганди війни та виключення будь-яких можливостей застосування до такого виду протиправної поведінки регуляторного впливу нормативно-правових актів інших галузей права має забезпечити необхідну ефективність всієї політики держави в сфері національної безпеки. Пропаганду війни розглядають як засіб її порушення, інструмент впливу на цілісність системи зовнішньої безпеки. А основним потужним руйнівним і водночас скритим її механізмом є те, що її можуть здійснювати в середині суспільства, підриваючи довіру соціуму до авторитету держави, без необхідних та зайвих проявів агресії. Ключовим водночас є те, що пропаганду маскують фактично під інформацію та свободу слова, позиціонуючи як елемент альтернативної думки, громадянської позиції в певному гострому питанні.

Саме через те, що інформаційний простір захищений принципами демократії, пропаганда війни має негативні та руйнівні наслідки, оскільки її завчасна ідентифікація доволі часто призводить до іншої проблеми – номіналізації порушення органами державної влади права на свободу слова та інформації, що фактично є комплексом заходів легального примусу, спрямованих на протидію негативним наслідкам пропаганди війни. В цьому контексті виявляється ще одна складність правового забезпечення протидії пропаганді війни за законодавством України, оскільки за таких умов відбувається перетин сфер правового регулювання кримінального й інформаційного права.

З цього приводу В.М. Фурашев зауважує, що основними стримуючими факторами кримінально-правового забезпечення протидії пропаганді війни в інформаційній сфері є наступні: «забезпечення інформаційної безпеки людини, суспільства, держави не можливе без об'єктивно вимушеного правового обмеження прав і свобод людини у сфері інформаційних відносин; таке обмеження прав і свобод людини збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію повинно мати чіткі критерії, які дадуть змогу провести межу між дозволеним та обмеженим (забороненим) з максимальним ступенем об'єктивізму» [276, с.117]. Дослідник ґрунтується на тому, що суспільне благо в державі має вищу цінність, ніж благо особисте, оскільки перше охоплює певну сукупність індивідуального особистого блага. Така ситуація пов'язана із тим, що система забезпечення національної безпеки розрахована на дотримання суспільного інтересу більшості, а обмеження права меншості в інтересах держави та суспільства вважається необхідною мірою підтримки громадського та суспільного порядку.

У цьому контексті ми маємо чітко усвідомлювати, що кримінальна караність пропаганди, по суті, особливого виду реалізації особою власної правосуб'єктності в сфері інформаційних відносин – це не захід державного примусу, який реалізує або застосовує держава на власний розсуд без необхідних підстав, а необхідна вимушена міра, спрямована на те, щоб не допустити погіршення стабільності інформаційного простору через неправильне, хибне розуміння особою своєї правосуб'єктності або вимушеного, цілеспрямованого протиправного діяння.

О. В. Олішевський зазначає, що «пропаганда – це систематична діяльність, що передбачає формування потрібного сприйняття аудиторією наданого їй повідомлення, маніпулювання процесом роздумів аудиторії, скеровування поведінки аудиторії в напрямку, вигідному пропагандисту. Пропаганда війни, тобто підбурювання до застосування збройної сили проти іншої держави або етнічної групи, розпалювання шовіністичних настроїв на підтримку агресії – це сфабрикована неправдива інформація (або просто

відверта брехня), поширення якої має на меті спровокувати конфлікт» [179, с.74]. Крайньою формою такого конфлікту є війна, а тому логічно, що держава намагається протистояти не стільки негативним наслідкам пропаганди, скільки суб'єктам, які нею займаються, тобто створює передумови для застосування заходів превентивного примусу.

На думку А.М. Притули, «пропаганда – більш-менш систематичні зусилля маніпулювати переконаннями, відносинами чи діями інших людей за допомогою символів. Умисність і відносно сильний акцент на маніпуляцію відрізняють пропаганду від звичайного спілкування чи вільного і легкого обміну ідеями» [192, с.101]. Саме таке відмежування пропаганди від інформаційної діяльності і має виступати основним кваліфікуючим засобом детермінації пропаганди як кримінальнокараної протиправної злочинної поведінки.

Якщо ж подивитися на пропаганду війни з погляду сучасних геополітичних реалій України, то тут слушною буде думка Я. Малика, який зауважує, що «пропаганда війни – це своєрідна інформаційна зброя, головними елементами якої є інформація, інформаційні технології, інформаційні процеси, які застосовують в інформаційному протиборстві. А тому мета пропаганди війни полягає в тому, щоби послабити моральні і матеріальні сили супротивника та посилити власні через вплив на свідомість людини в ідеологічній та емоційній галузях» [143, с.51]. Такий підхід дає змогу розглядати пропаганду війни як засіб умисного тиску з боку іншої держави, соціальної чи етнічної групи, екстремістського чи фундаменталістського руху на державу загалом.

Пропаганда війни – це інструмент спрямованого тиску однієї держави на суспільство, населення, соціальні групи іншої держави, що не спричиняє прямої руйнації об'єктів матеріального світу, але призводить до деформації суспільної свідомості, загрози суспільній психології, національній єдності. Тобто вона має яскраво виражені негативні наслідки для суспільства,

непомітні на перший погляд через те, що прояви деформації психічного стану людини виявляються лише згодом.

З огляду на висунуту нами тезу про те, що пропаганда війни – це спрямована діяльність однієї держави проти іншої, яка формалізується в конкретних діях осіб, ми наведемо кілька висновків, які ґрунтуються на системному аналізі міжнародно-правових актів: Конвенції про закони та звичаї сухопутної війни (Гаага, 18.10.1907 р.) [97]; Протоколу про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів (Женева, 17.06.1925 р.) [221]; Женевської конвенції про поводження з військовополоненими (Женева, 12.08.1949 р.) [64]. Отож, війна має наступні ознаки:

- наявність формального виразу акту проголошення війни, що може мати різні форми та ідентифікуватися хоча б однією із сторін відповідним чином;

- дія спеціального правового режиму, який поширюється на воєнний час;

- розірвання двосторонніх договорів та відсутність дипломатичних зносин, окрім дипломатичного спілкування на предмет припинення війни.

Наведене вище демонструє наступні аспекти соціальної обумовленості саме кримінально-правового забезпечення протидії пропаганді війни як крайньої небезпечної форми ворожого впливу на суспільну свідомість населення держави:

- пропаганда війни є формою впливу іншої держави на стан національної безпеки країни, її цілісність, стабільність громадського порядку, соціальної, етнічної та іншої однорідності населення. Лише засобами кримінального переслідування, через інструменти легального примусу з боку органів держави її можна подолати найбільш ефективно та в найкоротші терміни. Тому пропаганду війни виокремлюють у спеціальний склад злочину, відповідальність за який передбачена ст. 436 КК України;

– криміналізація пропаганди війни передбачає розширення на національну систему правосуддя інструментів та засобів протидії такій протиправній поведінці механізмів кримінального переслідування, передбачених міжнародно-правовими актами. Воєнні злочини є одним із видів злочинів, які мають найвищий рівень міжнародно-правової регламентації, що дає змогу уникати їх скоєння або ефективно переслідувати суб'єктів таких злочинів майже на всій території світу. Імплементация кримінального переслідування пропаганди війни в національне законодавство свідчить про готовність держави застосувати дієві засоби з метою покарання злочинців, а також відданість демократичним принципам, на яких будується громадянське суспільство, що пропагує мирний, сталий розвиток держави;

– негативні наслідки пропаганди війни та скриті ризики, які закладає така пропаганда, несуть в собі загрози не лише для суспільної безпеки чи громадського порядку, а й авторитету держави, її спроможності захищати власні національні інтереси, забезпечувати соціальну стабільність. Все це об'єктивує необхідність не лише криміналізації, а й запровадження більш жорсткої, порівняно з іншими злочинами, відповідальності. Тобто рівень легального державного примусу має бути максимальний, що супроводжується обмеженням прав та свобод людини, а такий примус можливий виключно в межах кримінального законодавства.

Враховуючи наведене вище, варто зазначити, що навряд чи закріплення лише в КК України такого складу злочину може вважатися ефективним засобом правового забезпечення протидії. Однак слід визнати, що саме КК України є центральним нормативно-правовим актом, який забезпечує кримінальне переслідування та протидію пропаганді війни засобами кримінально-правового характеру.

Злочин, передбачений ст. 436 КК України, відкриває розділ XX КК України «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Винесення його на перше місце за нумерацією може означати, що саме пропаганда стає визначальною, первинною дією щодо

безпеки людства та правопорядку. Тобто вітчизняний законодавець робить висновок, що всі інші злочини, які містяться в цьому розділі КК України, так чи інакше або пов'язані, або є похідними, або супроводжуються пропагандою війни. Вона є першопричиною поширення агресивних настроїв в суспільстві, розв'язуванням ворожнечі на будь-якому підґрунті, а в умовах агресії з боку іншої держави цей злочин набуває особливого значення.

Власне такої думки дотримуються О.Ф. Бантишев та О.В. Шамара, які в своєму дослідженні, що, до речі, було завершено на матеріалах Луганської та Донецької областей в 2014 р., демонструють першочергову необхідність акцентувати увагу законодавця саме на злочинах, які передують активній формі збройного конфлікту між державами [8, с.107].

Саме ст. 436 КК України передбачає, що пропаганда – це «публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів» [130], цією ж статтею закріплюється, що пропаганда війни тягне за собою відповідальність у вигляді «виправних робіт на строк до двох років або арешт на строк до шести місяців, або позбавлення волі на строк до трьох років» [130].

Більшість науковців, аналізуючи та коментуючи об'єкт та об'єктивну вказаного злочину, доходять висновку, що він стосується не лише пропаганди війни щодо України, а й пропаганди війни загалом, тобто має міжнародний характер, а загроза війни розглядається передусім як порушення міжнародно-правових норм, а не лише національного законодавства. Так, автори П.П. Андрушко, В.Г. Гончаренко, Є.В. Фесенко та ін. вважають, що кримінальну відповідальність за пропаганду війни мають нести особи, які поширюють заклики війн не лише щодо України, а й щодо третіх країн [169, с.13-21]. Подібна думка набуває особливої актуальності в умовах євроінтеграційних процесів, а також з огляду на активну пропаганду війни щодо України, в ЗМІ деяких країн, зокрема РФ.

З погляду загальноєвропейської безпеки, норма ст. 436 КК України має загальний суб'єкт злочину, що об'єктивує ефективність кримінально-правового регулювання цього злочину, але об'єктивний аспект потребує уточнення та доопрацювання на доктринальному рівні.

Наприклад, колектив авторів під головуванням В. Я. Тація зазначає, що об'єктивний аспект ґрунтується на визначенні агресивної війни та на розв'язуванні воєнного конфлікту. Обидві категорії розкриваються через зміст міжнародно-правових норм, зокрема Резолюції XXIX сесії Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 р., відповідно до якої агресія втілюється через активні дії держави проти іншої держави шляхом застосування військової сили, поєднаної із вторгненням, бомбардуванням, військовою блокадою портів, напад збройних сил держави на територію та/або збройні сили іншої держави, використання території держави в інтересах іншої держав для агресії проти третіх держав [277]. Тобто перелічені вище дії демонструють відкритий характер збройної агресії.

Але з огляду на воєнну агресію РФ проти України, ми можемо зробити висновок, що в умовах сучасності об'єктивний аспект такого злочину має отримати суттєве розширення, оскільки з'явився термін «гібридна війна», який не вписується в межі розуміння воєнного конфлікту, що міститься в міжнародно-правових документах, зокрема через те, що такий вид агресії однієї держави проти іншої передбачає скритий характер при активних воєнних діях, але силами не регулярної армії однієї держави проти іншої, а збройними формуваннями, які підпадають під визначення терористичних угруповань.

М. І. Мельник та М. І. Хавронюк, своєю чергою, зазначають, що найбільше значення вказаного складу злочину полягає у тому, що КК України більш менш чітко визначає дії, які законодавець вважає пропагандою. Такими діями зокрема є: «публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту; виготовлення матеріалів із закликами до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту; розповсюдження таких матеріалів»

[277, с.790]. На нашу думку, враховуючи сучасну геополітичну ситуацію, наявність збройного конфлікту, ми можемо зробити висновок щодо того, що диспозиція, а також і санкція ст. 436 КК України вимагає уточнення.

О. Ф. Бантишев та С. А. Кузьмін звертають увагу на те, що положення вказаної статті є дещо обмеженими, не мають відсилань до міжнародно-правових актів та містять сентенції, які не мають деталізації, визначення чи детермінації в інших нормативно-правових актах України [8, с.289]. Відсутність бланкетних норм у вказаній вище статті, з одного боку, робить її усталеною, що свідчить про відсутність можливостей уникнення відповідальності суб'єктами скоєння злочину. Натомість наявність в нормі статті таких формулювань, як «публічні заклики», свідчить про те, що диспозиція цієї норми тісно пов'язана із категоріями інформаційного права, а тому логічно передбачити, що законодавче забезпечення протидії пропаганді війни не обмежується засобами кримінально-правового регулювання.

Зокрема, уявляється своєчасним та надзвичайно цікавим Закон України «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» від 06.12.2018 № 2643-VIII, який було ухвалено у відповідь на збройну агресію Російської Федерації проти України, що становить істотне порушення Російською Федерацією Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією, підписаного 31 травня 1997 р. в м. Києві та ратифікованого Верховною Радою України 14 січня 1998 р. [205]. Вказаний Закон фактично підводить правове підґрунтя для посилення уваги з боку правоохоронних органів на діяльність суб'єктів суспільних відносин в інформаційній сфері, особливо тих із них, які прямо чи опосередковано пов'язані із РФ. Визнаючи збройну агресію РФ проти України на законодавчому рівні, були створені необхідні передумови для спрощення процесу доказування та збору доказової бази щодо протиправних закликів та дій, або інформаційного впливу з яскраво вираженими проросійськими акцентами. Припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською

Федерацією формалізує ліквідацію правових підстав для будь-яких зносин між двома країнами. Таким чином, ухвалення такого, на перший погляд, незначного законодавчого акта формує необхідні передумови для підвищеної уваги до інформаційних потоків та російськомовного інформаційного середовища, в якому часто лунають заклики до більш активних, агресивних дій.

Останнє, на нашу думку, чітко укладається у логіку вітчизняного законодавця, який передбачає відповідальність за пропаганду війни навіть стосовно осіб, які перебувають поза межами України. Це відкриває можливість законодавчої протидії подібним особам, їх діяльності, а також подібним випадкам шляхом запровадження санаційного інструментарію. Зауважимо, що вітчизняна законотворча практика вже знайома із запровадженням санкцій щодо осіб, які причетні до скоєння воєнних злочинів або до пропаганди війни стосовно України. Йдеться про Закон України «Про санкції», який передбачає, що «з метою захисту національних інтересів, національної безпеки, суверенітету і територіальної цілісності України, протидії терористичній діяльності, а також запобігання порушенню, відновлення порушених прав, свобод та законних інтересів громадян України, суспільства та держави Україною можуть застосовуватися спеціальні економічні та інші обмежувальні заходи (санкції)» [215]. З позиції логіки законодавця та геополітичної обстановки, яка спричинила прийняття вказаного Закону, а також з урахуванням актуальності предмета нашого дисертаційного дослідження цілком доцільним вбачається доповнення ч. 1 ст. 3, яка регулює підстави та принципи застосування санкцій, пунктом п'ятим наступного змісту:

«5) факти публічних закликів до війни або до розв'язування воєнного конфлікту стосовно України, а також факти виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів щодо України, що ставлять під загрозу національний суверенітет та територіальну цілісність України».

У такий спосіб передбачається підвищення ефективності правового забезпечення протидії пропаганді війни та розширення спроможності для кримінально-правового переслідування осіб, винних у таких злочинах, оскільки запровадження щодо них санкцій вже може вважатися опосередкованим доказом та визнанням їх протиправних дій.

Наявність Закону України «Про санкції» обумовило можливість ухвалення низки Указів Президентом України, якими такі санкції застосовують стосовно певного кола осіб. Наприклад, Укази Президента України від:

– 16.09.2015 р. №549/2015 «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» [202];

– 18.09.2015 р. № 550/2015 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 вересня 2015 року «Про внесення змін до додатка 1 до рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» [215];

– 19.03.2019 р. № 82/2019 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 березня 2019 року «Про застосування, скасування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» [213].

Цими Указами запроваджено списки осіб, переважно громадян Російської Федерації, щодо яких впроваджено санкції через їх антиукраїнську діяльність, а також введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України щодо заходів, спрямованих на захист національних інтересів України, застосовуються засоби, які передбачають протидію зокрема пропаганді війни. Важливість вказаних Указів, а також Закону України «Про санкції» виявляється саме через призму кримінально-правового переслідування суб'єктів скоєння злочину, передбаченого ст. 436 КК України. Справа в тому, що однозначно та точно кваліфікувати дії особи щодо пропаганди війни складно, навіть незважаючи на вичерпну теоретичну базу та наявність

величезної кількості міжнародно-правових актів, про які йтиметься нижче. Пропаганда війни як самостійний злочин передбачає настання негативних наслідків. Національний законодавець демонструє доволі широкий підхід до визначення та визнання наслідків пропаганди війни негативними через настання певних конкретних подій, до яких вона може призвести, оскільки в іншому випадку вітчизняне законодавство може трактувати відповідні дії в спосіб, за який передбачена адміністративна відповідальність.

Тому сукупність наведених вище нормативно-правових актів є свідченням масштабів і значення тих негативних наслідків та тієї діяльності, яку здійснювала певна особа і яка може і повинна бути кваліфікована як пропаганда війни. Наявність відповідних санкційних заходів, поширення на таку особу дії Закону України «Про санкції» свідчить не про кримінальний злочин, а про негативний характер наслідків дій такої особи. Кримінальну кваліфікацію здійснюють виключно в межах кримінального провадження, і в цьому аспекті санкційне законодавство слугує не підґрунтям чи підставою, воно виконує функцію допоміжного механізму, інструменту додаткового легального примусу з боку держави, який в межах кримінального переслідування та в процесі запобігання пропаганді війни розглядається як додатковий елемент, що має значення для остаточної ґрунтовної кваліфікації дій особи, розкриває причинно-наслідковий зв'язок між такими діями та їх результатами, які мають значення для суспільства та держави загалом.

Санкції розглядають і як певну форму, вид чи міра відповідальності, але жодним чином їх наявність не може означати звільнення особи від кримінальної відповідальності. Це необхідно розуміти на доктринальному рівні, оскільки кримінальне законодавство чітко визначає, що за злочин особа повинна нести виключно кримінальну, і ніяку іншу відповідальність. Санкції, як обмежувальні заходи, можуть застосовуватися до особи і понад строк кримінального покарання, і як додатковий захід легального примусу, що демонструє невідворотність виконання державою своїх обов'язків у сфері захисту авторитету влади, суверенітету та недоторканності кордонів країни.

Санкції за своєю правовою природою є способом демонстрації державою спроможності протистояти тим негативним протиправним проявам, які застосовують до неї інші держави або ворожі агенти. Тому їх розглядають як один із, причому допоміжних, засобів протидії пропаганді війни. Але ми визначилися, що у випадку кримінального переслідування саме наявність запроваджених щодо суб'єкта злочину санкцій може стати вирішальною кваліфікаційною ознакою в процесі притягнення такої особи до кримінальної відповідальності.

Наступним нормативно-правовим актом, що має безпосередній стосунок до забезпечення протидії пропаганді війни, є Закон України «Про національну безпеку», який визначає та «розмежовує повноваження державних органів у сферах національної безпеки і оборони, створює основу для інтеграції політики та процедур органів державної влади, інших державних органів, функції яких стосуються національної безпеки і оборони, сил безпеки і сил оборони, визначає систему командування, контролю та координації операцій сил безпеки і сил оборони, запроваджує всеосяжний підхід до планування у сферах національної безпеки і оборони, забезпечує у такий спосіб демократичний цивільний контроль над органами та формуваннями сектору безпеки і оборони» [202]. Системний аналіз положень Закону свідчить про відсутність спеціальних норм, спрямованих на протидію саме пропаганді війни. Водночас, якщо визначати ієрархію законодавчих актів в сфері протидії пропаганді війни, то вказаний вище Закон необхідно помістити на перше місце з наступних причин:

– по-перше, він визначає загальні засади організаційно-правового забезпечення конфігурації всієї системи протидії будь-яким, зокрема воєнним загрозам;

– по-друге, системність підходів до організації національної безпеки передбачає, що протидія пропаганді війни є одним із взаємопов'язаних з іншими елементами складного комплексу засобів забезпечення миру та стабільного мирного існування держави;

– по-третє, він визначає напрями й основні пріоритети реалізації державної політики в різних сферах, які так чи інакше пов'язані та впливають на інформаційне середовище, безпеку інформаційних потоків, на створення системи протидії пропаганді війни;

– по-четверте, він демонструє важливість і першочерговість завдань забезпечення національної безпеки для держави, а тому об'єктивує певні політичні заходи, які іноді видаються не популярними, хоча необхідними з погляду максимізації рівня захисту національних інтересів. Особливо це стосується інформаційного середовища, оскільки свобода інформації та свобода думки є головним пріоритетом демократичної держави, обмеження на які вважають елементом суспільної необхідності.

У цьому контексті цікавою видається думка О. В. Олішевського, який зазначає, що загалом кримінально-правове забезпечення протидії пропаганді війни прямо або опосередковано втілюється в дещо більшій кількості складів злочинів. Зокрема, дослідник відносить до кримінально-правового забезпечення вказаних процесів ст. 436-1 та ст. 437 КК України. Відповідно до ст. 436-1 КК України «засуджується виготовлення, поширення комуністичної, нацистської символіки та пропаганда комуністичного й націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів. Ця норма є опосередкованим засобом боротьби, оскільки комуністична та нацистська ідеології містять у собі образ ворога, який не відповідає їхньому типу світогляду» [178, с.157].

Таке саме значення має і диспозиція ст. 437 КК України, яка передбачає відповідальність за планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни. Ми погоджуємося частково із дослідником, оскільки і ведення війни, і пропаганда та поширення ворожої символіки та ідеології, зокрема тоталітарної та нацистської – є прямими проявами і результатами пропаганди. Сама ж війна як агресія завжди пов'язана із пропагандою, тому, виокремлюючи таку протиправну поведінку, як «пропаганда», законодавець

нібито розширює власні можливості в сфері кримінального переслідування за злочини проти миру.

В цьому ж контексті ми маємо розглядати і положення Закону України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні», який «визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії дискримінації з метою забезпечення рівних можливостей щодо реалізації прав і свобод людини та громадянина» [196]. Прямих норм щодо запобігання саме пропаганді війни у ньому немає, але сукупність положень дає змогу зосередити увагу на такій категорії, як «підбурювання до дискримінації». За своїми ознаками воно тотожне до сукупності дій, що охоплені терміном «пропаганда». Зокрема, аналізований Закон визначає підбурювання як «вказівки, інструкції або заклики до дискримінації стосовно особи та/або групи осіб за їх певними ознаками» [192].

Варто зауважити, що він відкриває можливості для розширеного визначення об'єктивної сторони складу злочину, передбаченого ст. 436 КК України, шляхом доповнення її наступним змістом: «Публічні заклики, вказівки або інструкції до агресивної війни чи до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із закликами, вказівками або інструкціями до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів караються виправними роботами на строк до двох років або арештом на строк до шести місяців, або позбавленням волі на строк до трьох років».

Отже, ми досягаємо мети розширення сутнісного сприйняття пропаганди не лише як кримінально караного діяння, а й як діяння в інформаційній сфері. Це дає змогу ширше подивитися і на комплекс заходів протидії пропаганді, і на сукупність нормативно-правових актів її забезпечення.

Зокрема, для цілей забезпечення протидії пропаганді війни на загальнонаціональному рівні був ухвалений Закон України «Про систему іномовлення України». Його головне призначення полягає в тому, що він

визначає «завдання і функції державного іномовлення України, з метою захисту національних інтересів України за кордоном, формування та підтримання позитивного іміджу України у світі шляхом оперативного, об'єктивного інформування про події в Україні, офіційну внутрішню і зовнішню політику та позицію держави» [216].

Формально сутність цього законодавчого акта розкривається через необхідність створення належного рівня інформаційної підтримки та інформаційного середовища для позиціонування України в світі. Однак, як слушно зазначає О.М. Фролова, справжня його цінність полягає в протидії російській інформаційній політиці та тиску проти України в інформаційному середовищі, яка виявляється у формі пропаганди, подекуди пропаганди активних насильницьких дій з повалення демократичного режиму в Україні [275, с.71]. Ми не можемо не погодитися із такою думкою, особливо враховуючи той факт, що його ухвалили у 2015 р., в період активної фази воєнних дій РФ проти України.

Власне така агресія та антиукраїнська пропаганда стали причиною ухвалення Доктрини інформаційної безпеки України. Враховуючи те, що «Російська Федерація використовує найновіші інформаційні технології впливу на свідомість громадян, спрямовані на розпалювання національної і релігійної ворожнечі, пропаганду агресивної війни, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом або порушення суверенітету і територіальної цілісності України, то метою цієї Доктрини має стати уточнення засад формування та реалізації державної інформаційної політики, насамперед щодо протидії руйнівному інформаційному впливу РФ в умовах розв'язаної нею гібридної війни» [213]. Аналіз її положень свідчить, що вона стала реакцією на російську пропаганду та агресію, водночас ми маємо чітко розуміти, що вона не є спрямованою виключно проти РФ. Ця Доктрина створює необхідні межі та контури формування організаційно-правового забезпечення протидії пропаганді війни як окремого напрямку політики в сфері національної безпеки.

Власне на цьому наголошує і Т.Ю. Ткачук, зазначаючи, що пропаганда війни є однією із найбільш гострих загроз інформаційній безпеці України, а тому її криміналізація є явищем цілком об'єктивним та необхідним з точки зору національної безпеки [266, с.328].

На нашу ж думку, криміналізація пропаганди війни є необхідним кроком на шляху розширення спроможності переслідування за злочини проти миру, а також важливим елементом державної політики з позиції інтеграційних прагнень України. І світове, і європейське співтовариство прагнуть до уніфікації розуміння загальних принципів побудови мирних, рівноправних та взаємовигідних відносин і способів реалізації національних інтересів.

5.2. Правові аспекти протидії пропаганді війни в умовах російської агресії

Російська агресія проти України є незаперечним фактом, який не викликає жодних сумнівів, однак потребує відповідної реакції. Сьогодні такої реакції недостатньо через те, що для агресії однієї держави проти іншої потрібні дві речі:

- по-перше, чіткої ідентифікації характеру, обсягів та причин такої агресії, оскільки це потребує реагування з боку держави на іншу державу, яка є суб'єктом міжнародного права, а отже, необхідне створення необхідного правового підґрунтя для застосування комплексу заходів з протидії агресії;
- по-друге, необхідним є не лише протидія агресії, а й запобігання її поширенню, зокрема всередині країни, проти якої таку агресію було застосовано, що вимагає створення відповідної організаційно-правової системи в межах національного права та визначеності на рівні категоріального та термінологічного апарату.

Україна, на жаль, не досягла необхідного рівня термінологічної визначеності, оскільки сукупність дій Росії, яка за всіма ознаками відповідно

до міжнародно-правових договорів підпадає під визначення акту війни, вітчизняне політичне керівництво трактувало терміном, невідомим міжнародному праву, – «гібридною війною».

У ст. 3 Резолюції 3314 від 1974 р. міститься визначення агресії, що здійснюється стосовно держави ззовні. Актом прямої агресії, незалежно від того, чи була оголошена війна, чи ні, є: «вторгнення або напад збройних сил держави на територію інших держав, або будь-яка військова окупація, який би тимчасовий характер вона не мала, що є результатом такого вторгнення або нападу, або будь-яка із застосуванням сили анексія території іншої держави або частини її; бомбардування збройними силами держави території іншої держави або застосування будь-якої зброї державою проти території іншої держави; блокада портів або узбережжя держави збройними силами іншої держави; напад збройними силами держави на сухопутні, морські або повітряні сили або морські і повітряні флоти іншої держави; застосування збройних сил однієї держави, що перебувають на території іншої держави за згодою з державою, що їх приймає, з порушенням умов, передбачених в угоді, або будь-яке продовження їхнього перебування на такій території після припинення дії угоди тощо» [22].

Натомість, замість визначення подій, що мали місце в 2014 р., Уряд України та Верховна Рада України вдалися до формулювань «гібридна агресія», «гібридна війна» тощо. Іншими словами, вітчизняне політичне керівництво не використало можливість визнати та визначити дії Росії відповідно до норм міжнародного права актом агресії, що фактично означало б початок воєнних дій, неоголошеної війни Росії проти України. Більше того, не був врахований той факт, що початок війни без її оголошення вважається в міжнародному праві обставиною, що обтяжує відповідальність тієї країни, яка застосувала акт агресії.

Разом з тим Верховна Рада ухвалила зміни до Закону України «Про боротьбу з тероризмом» та запровадила несистемні поодинокі заходи, спрямовані на протидію агресії. Все наведене вище спричинило негативні

наслідки для подальшої протидії російській агресії, зокрема в контексті запобігання проявам пропаганди війни:

– по-перше, уникнення вживання термінів «війна», «воєнна агресія» та заміна їх словами «гібридна війна», «терористична операція», «конфлікт на Сході України» позбавило термінологічної визначеності дій Росії стосовно України за національним українським законодавством, оскільки таких термінів воно не містить;

– по-друге, застосування кримінального законодавства в таких умовах стає обмеженим, оскільки склади воєнних злочинів є доволі конкретними та вимагають чіткої ідентифікації й детермінації заходів агресії як війна, воєнна агресія тощо;

– по-третє, в умовах протистояння агресії Росії існувала потреба здійснювати пошук нових форм і механізмів протидії їй у всіх сферах суспільних відносин.

Зокрема В. В. Головка зазначає, що «для опису всього спектра відносин України з Росією впродовж 2014 р. більш слушним вважається визначення «російсько-український конфлікт» або «гібридна війна Росії проти України», але у подальшому юридична оцінка світовою спільнотою дій Москви повинна відбуватися з урахуванням уточнення термінології» [39, с. 180].

Разом з тим, ми звертаємо увагу на Постанову Верховної Ради України від 21.04.2015 № 337-VIII «Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків», в якій зазначено, що «силові дії Російської Федерації, що тривають з 20 лютого 2014 р., є актами збройної агресії відповідно до пунктів “а”, “b”, “c”, “d” та “g” статті 3 Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН “Визначення агресії” від 14 грудня 1974 р.» [177].

Також засади правового забезпечення протидії російській агресії та пропаганді війни визначені і в Зверненні Верховної Ради України до ООН, Європейського Парламенту, ПАРЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ,

національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором, затвердженого Постановою Верховної Ради України від 27.01.2015 № 129-VIII, в якій чітко визначено, що «від початку агресії Російська Федерація систематично порушує загальновизнані норми міжнародного права, права людини, в тому числі право на життя мирних громадян України. Цинізм кремлівської агресії, яка включає активну підтримку терористів на державному рівні, перетворює вбивство безневинних мирних громадян на звичне повсякденне явище» [200]. Таким чином, визначено контур підтримки Російською Федерацією терористичних угруповань на території України, зокрема на рівні державних ЗМІ РФ. Така підтримка вже охоплюється правовими конструкціями протиправного діяння у вигляді пропаганди війни.

Але необхідно враховувати і той факт, що російська сторона застосувала термін «гібридна війна», який не закріплено в міжнародному праві та не визначено у вітчизняному праві, що є, на нашу думку, одним із найбільших недоліків позиції кримінальної протидії російській агресії. Все це демонструє необхідність кримінально-правового регулювання терміна «гібридна війна» навіть шляхом внесення його у вітчизняний Кримінальний кодекс. Можливо, не як самостійний злочин, але обов'язково як елемент пропаганди війни.

Ми розуміємо, що в умовах протидії конкретному агресору певні заходи можуть бути кон'юнктурними та пояснюватися потребами конкретної протидії. Але обстоюємо ту думку, що на сьогодні пропаганда війни має найбільше підсилення саме за рахунок конкретної держави – Російської Федерації, а тому існує потреба криміналізації такого явища, як «гібридна війна».

Досліджуючи, як саме визначають «гібридну війну» в Росії, ми приходимо до розуміння того, що цей термін використовують в російських ЗМІ як елемент пропаганди. Натомість В.С. Котляр зауважує, що «гібридну війну» можна розуміти як «масштабну підривну діяльність без участі регулярних збройних сил держави, яка нападає або виявляє акт агресії проти

іншої держави, але з опорою на внутрішні політичні сили країни-жертви, які поділяють позицію агресора, з метою зміни політичного режиму в країні-жертві або радикальної зміни її зовнішньополітичного курсу за умови матеріальної та інформаційної підтримки країни-агресора» [121, с.124].

Якщо ми чітко визначаємося, що повинні протидіяти російській агресії, а тому маємо вживати кон'юнктурні заходи, то існує доцільність криміналізувати діяння, які охоплюються інформаційним впливом в межах гібридної війни, а саме шляхом використання символіки ворога.

Йдеться про необхідність розглядати виготовлення та пропаганду георгіївської (гвардійської) стрічки не як адміністративне правопорушення, а як елемент злочинного діяння, що охоплюється поняттям «пропаганда війни». Тобто ми маємо усвідомлювати, що «війна» у класичному її розумінні є терміном, що не витримує критики з боку сучасних потреб українського безпекового середовища. Натомість ми повинні підходити більш широко до проблеми протидії агресії з боку Росії та розуміти, що все частіше застосовується категорія «гібридна війна», як комплексу заходів, спрямованих на підірив стабільності в Україні.

Вважаємо за доцільне розширити розуміння категорії «пропаганда війни» в умовах протидії агресії з боку Росії та доповнити ст. 436 КК України приміткою наступного змісту:

Під пропагандою війни розуміються в тому числі, але не виключно, виготовлення, публічне використання, демонстрація, поширення або носіння георгіївської (гвардійської) стрічки чи її зображення».

У такий спосіб ми пропонуємо криміналізувати положення ст. 173-3 КУпАП з одночасним виключенням її з тексту КУпАП. Ми ґрунтуємося на тому, що георгіївська стрічка була елементом пропаганди агресії проти України з боку Росії та елементом так званої концепції «русского міру», що також є елементом пропаганди війни.

Про це, до речі, у своїх дослідженнях неодноразово згадує В. Горбулін, який доводить, що використання специфічної символіки, концепту «русский

мір» та інших українофобських гасел, тверджень тощо – все це є елементами інформаційної війни, як складової гібридної війни, «складовою системи комплексного тиску, яка мала стати теоретично опрацьованою і практично випробуваною парадигмою «гібридної війни». Сучасне офіційне російське розуміння цієї парадигми викладено у доповіді начальника Генерального штабу ЗС РФ генерала армії В.Герасимова на загальних зборах Академії воєнних наук РФ у січні 2013 р. З 2008 р. Кремль розпочав пропагандистську підготовку до агресії проти України. У пресі, на телебаченні, в Інтернеті реалізовували пропагандистські кампанії і спеціальні інформаційні операції, елементом яких невід’ємно виступала відповідна символіка» [42].

Дослідник також звертає увагу на те, що «кожен конкретний елемент цієї «гібридної війни» не новий по суті, і його використовували майже в усіх війнах минулого, однак унікальними є узгодженість і взаємозв'язок цих елементів, динамічність та гнучкість їх застосування, а також зростання ваги інформаційного чинника. Причому інформаційний чинник в окремих випадках стає самостійним складником і виявляється не менш важливим, ніж військовий» [36].

Так чи інакше, але будь-яке визначення того тиску та цієї агресії, яку чинить Росія стосовно України, «гібридна війна» (State-Sponsored Hybrid); «нерегулярна війна» (irregular warfare), «невійськова війна» (non-war confrontation); «агрегована війна» (compound war). Всі ці визначення так чи інакше демонструють обриси російської агресії проти України, але розмивають ознаки цієї агресії як акту війни, військового протистояння, що означає відсутність відповідальності, адже міжнародне право не закріплює таке визначення, як «гібридна війна», та відсутність чіткого розуміння потреби розриву дипломатичних зносин, як невід’ємного елемента війни, в її класичному вигляді.

Тобто ми доходимо до важливого висновку про те, що в умовах, коли міжнародне право не дає однозначної відповіді стосовно протидії гібридній агресії проти України з боку Росії, саме на рівні вітчизняного українського

кримінального законодавства необхідно закріплювати інструменти та механізми притягнення винних осіб до відповідальності за такі дії, які повинні охоплюватися відомим та класичним для доктрини науки кримінального права поняттям як «пропаганда війни». Саме з таким акцентом і доцільно проводити подальший аналіз правових аспектів протидії пропаганді війни за умов російської агресії.

У цьому контексті ми маємо спиратися на висновки, зроблені Н.Ф. Семен під час дослідження проблем інформаційної війни Росії проти України та протидії таким діям з боку України. Дослідниця зазначає, що ефективність протидії військовій агресії буде лише тоді, коли Україна створить необхідне правне підґрунтя протидії російській пропаганді. Авторка вважає, що під пропагандою слід розуміти всю сукупність інформаційних посилів з боку Росії, російських ЗМІ, навіть українських російськомовних ЗМІ, які мають негативний щодо України контекст. «Для того, щоб ефективно протистояти в інформаційній війни та адекватно відповідати російській стороні, слід чітко усвідомити, що формат інформаційної війни вже давно вийшов за рамки насильства» [241, с.17- 18].

Ми повністю погоджуємося із таким твердженням про те, що інформаційна війна є основним інструментом російської агресії проти України, а на даному етапі в цій війні основним видом зброї є пропаганда.

Мета кожної інформаційної кампанії полягає в необхідності переконати світову та українську суспільну думку в тому, що правлячий режим в Україні, незалежно від правлячої партії, є недемократичним, корумпованим або авторитарним.

Вибір сентенцій неважливий, важливим є завдання шкоди таким позиціонуванням України як держави, в якій при владі режим, котрий треба змінити. В 2014–2019 рр. така інформаційна війна велася найбільш агресивно і фактично формувала необхідне пропагандистське підґрунтя для виправдання збройної агресії [141]. Ця форма інформаційного протистояння може кваліфікуватися як злочин проти порядку управління, як заклик до зміни

політичного режиму насильницьким шляхом, що також є кримінально караним діянням, але не підпадає під ознаки пропаганди війни. І саме в цьому ми вбачаємо найбільший ризик ефективності протидії російській агресії – розуміння пропаганди війни в контексті «війни» як міжнародно-правової категорії, що втілює в собі поняття агресії проти держави. Але в умовах протистояння з Росією, Україна повинна усвідомлювати, що протистояння відбувається на території України, а його учасниками є громадяни України, яких фінансує, утримує та забезпечує Росія. Це не концепція війни, це саме та ситуація, яка охоплюється рамковим визначенням «гібридної війни», але яке має отримати власну криміналізацію.

У цьому контексті важливо прийти до розуміння допустимих меж криміналізації та комплексу дій, які необхідно охопити відповідним визначенням. З цього приводу О. Литвиненко зауважує, що в умовах «гібридної війни» з Росією важливо розробляти новий інструментарій протидії, з урахуванням особливостей російської агресії, ментальності, суспільно-політичних умов реагування та економічних, безпекових і соціально-культурних обставин [136, с. 172].

Правові підстави протидії російській агресії важливі ще й тому, що Росія постійно порушує норми міжнародного права, вона нехтує принципами, на яких вибудована сучасна система міжнародних відносин, а тому норми міжнародно-правового переслідування не визнає. За таких умов необхідно сформувати власне організаційно-правове забезпечення притягнення до відповідальності осіб, винних у пропаганді війни, що дасть змогу суттєво розширити можливості для застосування міжнародно-правового тиску на Росію в контексті протидії її агресії проти України.

В. П. Горбулін, О.С. Власюк та інші свідчать, що за умови низького потенціалу міжнародно-правової протидії агресії однієї держави проти іншої у формі «гібридної війни», необхідно сформувати на національному рівні такі правові засади засудження та протидії, які дали б необхідні підстави для зміни моделі міжнародно-правового переслідування. Зокрема, дослідники

зверталися до досвіду ОБСЄ, але оскільки Росія сама порушила положення міжнародних договорів, укладених в рамках ОБСЄ, істотні зміни в ефективності діяльності ОБСЄ можливі лише за умов докорінної реструктуризації цієї організації, розширення її мандату, суттєвої підтримки з боку ключових міжнародних гравців та інших організацій/структур [44, с. 68]. Такий висновок є надзвичайно важливим, оскільки дає нам необхідне розуміння того, що в процесі формування правового підґрунтя протидії російській агресії, і зокрема пропаганді війни, спираючись на міжнародно-правові договори, які ратифіковані Верховною Радою України, не є ефективним інструментом.

Значно дієвішим є формування юридичного та концептуального забезпечення трансформації сектору національної безпеки і оборони та правоохоронної сфери в контексті не тільки протидії та захисту, а й певного наступу, зокрема політики повернення територій. Кримінально-правові засади протидії пропаганді війни повинні доповнюватися публічно-правовими, економіко-правовими тощо [139, с. 94]. Так, в Постанові Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території АРК та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи» прямо зазначено, що Україна повинна реагувати на те, що «Росія веде інформаційно-психологічну війну, принижує українську мову і культуру, фальшує українську історію, формує російськими ЗМІ альтернативну до дійсності, викривлену інформаційну картину світу. Зважаючи на воєнне вторгнення Російської Федерації на територію суверенної держави Україна та незаконну окупацію території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя, стратегія повернення Криму має базуватися передусім на концепції відновлення територіальної цілісності України» [207].

Отже, правове підґрунтя протидії пропаганді війни постійно формується, але засобами постанов Верховної Ради України. В них звертається увага, констатується та уточнюються обставини пропаганди війни

проти України, фіксуються відповідні випадки. Тобто створюється необхідне підґрунтя для подальшого притягнення до відповідальності винних осіб.

Подібну практику ми оцінюємо як надзвичайно вдалу, оскільки розглядаємо постанови Верховної Ради України як елемент доказової бази російської агресії проти України для світової спільноти, і зокрема доказової бази для цілей кримінально-правового переслідування. Це не лише добірка фактів, а реальний інструмент протидії, який має стратегічне значення. Ми вбачаємо цінність саме такого інструментарію, зокрема і для цілей кримінально-правового переслідування, в тому, що:

- по-перше, постанови Верховної Ради України встановлюють юридичні факти і мають відповідні юридичні наслідки;
- по-друге, вони створюють стратегічний базис для подальшої розробки нормативно-правового забезпечення окремих інструментів протидії, які невідомі або не можуть бути реалізовані в межах існуючого законодавства;
- по-третє, засобами підзаконної нормотворчості Верховна Рада України фактично тестує той обсяг допустимих заходів протидії російській агресії та пропаганді війни, який згодом отримуватиме відповідне втілення в законі.

Необхідно зауважити, що Верховна Рада України має зосередитися на законодавчому забезпеченні захисту «інформаційного простору та національної безпеки України, для чого важливою є зміна інформаційної політики з доповненням законодавчої та нормативно-правової бази, а також вироблення стратегії та тактики ведення боротьби в інформаційному полі для протидії агресору» [84, с. 39–40].

Законодавство має розширювати межі допустимості доказової бази щодо кримінального переслідування за пропаганду війни. Ухвалення законів, а також інших нормативно-правових актів має сприяти конкретизації фактів пропаганди, проявів пропаганди у будь-яких вербальних, невербальних діях, маніпуляціях, інформаційних повідомленнях тощо. Усі ці елементи необхідно ідентифікувати як пропаганда війни за певними родовими ознаками, які не

повинні обмежуватися, але мати чіткі критерії та параметри визначення. Саме тому ми звертаємо увагу на ту сукупність нормативно-правових актів, які вже ухвалені в Україні та які реалізують завдання протидії пропаганді війни з боку Росії:

– Закон України «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» від 06.12.2018 № 2643-VIII, який обґрунтовує необхідність розриву дружніх стосунків із Росією саме через її агресію проти України, з-поміж іншого засобами пропаганди війни [205];

– Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року», яким затверджено Доктрину інформаційної безпеки України, яка містить конкретні засади визначення інформаційних ризиків, а також загроз, що можуть виникати в інформаційному просторі. Всі ці загрози та ризики з боку Росії ми маємо ідентифікувати як засоби прямої та опосередкованої пропаганди війни [213];

– Указ Президента України від 15.03.2016 № 96/2016 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року», яким затверджено Стратегію кібербезпеки України, яка дає змогу проводити моніторинг інформаційного кіберпростору на предмет пошуку проявів пропаганди війни. Засоби такого пошуку є ефективними, оскільки вони фіксують весь масив даних, які використовують для реалізації злочинної діяльності. Навіть якщо вони мають видозмінені параметри та кінцевий вираз, однак їх конфігурація, ключові слова, зміст та інші риси дають змогу встановити, що саме в такий спосіб здійснюють злочинну поведінку конкретні користувачі інформаційних ресурсів [206].

З цього приводу О.М. Фролова зауважує на тому, що для ефективної реалізації положень кримінального законодавства необхідно створити організаційно-правове забезпечення виявлення фактів пропаганди, їх ідентифікації, фіксації, викриття виконавців та замовників тощо [274, с. 152].

Коли йдеться про протидію російській агресії та переслідування винних осіб у скоєні такого злочину, необхідно усвідомлювати складність ідентифікації, а головне – доведення того факту, що особа здійснювала саме пропаганду. В умовах правової дійсності України, особливо ситуації, яка склалася із окупацією Донбасу, інтерпретація гасел, висловлювань та взагалі вся риторика Росії може нею ж розцінюватися як заклики до миру та врахування інтересів населення України. З погляду ж національного законодавства, необхідно уникати подібних випадків через те, що завжди кримінальне переслідування за пропаганду війни Росії проти України буде мати відповідне інформаційне висвітлення. Росія намагатиметься використовувати таку ситуацію як елемент антидемократичних заходів, залякування, тиску через політичні уподобання, а також недружньої до Росії політики українського Уряду.

Саме тому, для того, щоб уникнути такої ситуації, необхідно на законодавчому рівні чітко визначати ті елементи протиправної поведінки, які можуть бути в кінцевому випадку ідентифіковані у сукупності чи поодиноці як способи пропаганди війни або як відносини, спрямовані на її пропаганду. І в цьому контексті засобів та інструментів кримінально-правової науки надто мало. Необхідно розширити межі сприйняття доктриною кримінального права сукупності обставин, дій, фактів, що формують об'єктивну сторону складу такого злочину, як пропаганда війни. А для цього існує потреба розширення правового поля, в межах якого буде всебічно визначено такий феномен, як «російська агресія», «пропаганда війни Росією», «протидія російській агресії» тощо. Тобто необхідно розширювати сприйняття окремих елементів ведення інформаційної війни, «гібридної війни» як конкретних проявів кримінальнокараного діяння пропаганда війни.

Наведені вище нормативно-правові акти у своїй сукупності відкривають можливість для дискусії стосовно необхідності та доцільності змінити підхід законодавця до криміналізації діянь, пов'язаних або таких, що ним ідентифікуються, як пропаганда війни. Аналіз положень ст. 436 КК України, з

урахуванням тих доповнень, які ми запропонували в попередньому підрозділі, зводить кваліфікацію злочинного діяння то ознак «війни». На наш погляд, такий підхід відповідає нормам міжнародного права, але в умовах протидії російській агресії він є недостатнім та потребує корегування. Для прикладу, слід навести досвід криміналізації такого діяння, як незаконне збагачення, яким було доповнено КК України як наслідок реалізації політичних обіцянок влади. Згодом Конституційним Судом України таку норму було вилучено з КК України через її неконституційність, але її соціальна значимість, важливість для суспільства та потреба як інструменту протидії корупційним проявам створили необхідне підґрунтя для повернення її в КК України.

Цей приклад свідчить про те, що КК України не є монолітним актом, з погляду реагування на потреби суспільства. Це доволі гнучкий, дієвий інструмент реагування на загрози національної безпеки, суспільної безпеки, громадського порядку. Тому він має змінюватися з урахуванням потреб сучасного етапу протистояння російській агресії, яка головним чином перемістилася в суспільно-інформаційний простір. Інформаційні загрози стали більш агресивними, а система протидії їм менше ефективною через те, що кримінальне переслідування обмежене в своїх можливостях через недостатній рівень класифікації та детермінації модусів злочинної поведінки. У цьому контексті вбачається за необхідне розглянути можливість додаткової криміналізації діянь, пов'язаних із російською агресією, зокрема можливостей щодо криміналізації проявів «гібридної війни», або ідентифікації таких дій для цілей кримінального переслідування за пропаганду війни.

На нашу думку, головна проблема полягає в обмеженості можливостей застосовувати категорію «пропаганда війни» до тих дій, того змісту та контенту інформаційних посилянь, які використовує Росія через російські ЗМІ та засоби масової комунікації й соціальні мережі. Важко визначити пряму шкоду, завдану такими діями, а отже, ідентифікувати постраждалу особу, але якщо абстрагуватися від шкоди та акцентувати увагу на самому характері дії – протиправному втручанню у внутрішні справи Української держави з метою

дестабілізації ситуації, створення негативного іміджу, дезінформації, пропаганди будь-якої форми ворожост, то це необхідно вважати як пропагандою війни з боку Росії.

Ми розуміємо, що в певному сенсі це може вважатися політичним рішенням, але йдеться про протидію російській агресії як комплекс заходів і механізмів протистояння агресії. Доктрина інформаційної безпеки за своїм негативним впливом та значенням для українського суспільства прирівнює інформацію, що пропагує війну, до інших видів інформації, яка несе в собі розпалювання ворожнечі за будь-якою ознакою, підриває територіальну цілісність або державний суверенітет тощо.

Протидія російській агресії на етапі кримінального переслідування має супроводжуватися не лише політичною та суспільною доцільністю, рівень якої, до речі, на сьогодні є надзвичайно високим, а й ґрунтуватися на засадах кримінального права та процесу, принципах кримінального правосуддя. Тому, ухвалюючи рішення про розширення можливостей криміналізації окремих складів злочинів чи окремих діянь, необхідно розширити і відповідні можливості для судів щодо доведення юридичних фактів та обставин злочинної поведінки.

У цьому контексті слухною є думка М. В. Сіцінської, яка зазначає, що для потреб кримінального переслідування, зокрема за пропаганду війни проти України, доцільно спиратися на громадську думку, громадські організації, які є елементами сучасного українського громадянського суспільства, стоять на сторожі національних інтересів та національної безпеки. Тому дослідниця акцентує увагу на тому, що для цілей ухвалення рішень щодо пропаганди війни суди мають залучати думку експертів у цій сфері, зокрема представників фактичних організацій і проєктів. Можливо, навіть використовувати спеціальну громадську раду, яка розглядала би такі випадки для забезпечення об'єктивності та неупередженості судових рішень [244]. Все це свідчить про той рівень актуальності та соціальної необхідності протидії пропаганді війни,

яка на сьогодні об'єктивує доволі жорсткі та вольові дії з боку Української держави стосовно осіб, котрі такі дії вчиняють.

Кримінальне переслідування відбувається щодо конкретних осіб, а кримінальне покарання є індивідуалізованим, а отже, передбачається, що особи, яких обвинувачують за таким складом злочину, який міститься в ст. 436 КК України, здійснюють комплекс дій чи одну конкретну дію, що несе в собі ризик розпалювання війни. В умовах російської агресії та боротьби України за відновлення власної територіальної цілісності необхідно зважаючи на те, що війна вже триває. Тобто заклики до її початку вже не є актуальними, оскільки війна у формі «гібридної війни», «інформаційної війни» вже ведеться проти України, і Україна в цьому контексті є державою, що змушена захищатися та вживати симетричні заходи або діяти на випередження.

Викладене вище обумовлює доцільність розширення розуміння терміна «пропаганда війни». Водночас ми не зупиняємося на конкретному визначенні цього терміна, що, на нашу думку, лише обмежить можливості кримінального переслідування. Натомість пропонуємо більш широке праворозуміння та правозастосування вже існуючих в кодексі положень та норм, об'єднавши положення ст. 300 та ст. 436, що частково вже було зроблено в попередньому підрозділі, коли нами доповнювалася норма ст. 436 КК України з урахуванням міжнародно-правового регулювання пропаганди війни.

У такому випадку ми свідомо ведемо мову про правові засади протидії пропаганді війни в умовах російської агресії, а отже, вже в умовах стану фактичної війни, яка перенесена на всі без винятку рівні суспільних відносин та в усі сфери суспільного життя.

Тому ми вважаємо за доцільне підсилити можливості кримінального переслідування пропаганди війни в існуючих умовах шляхом розширення змісту ст. 436 КК України, додавши положення про поширення пропагандистських матеріалів, а також до структури ст. 436, додавши положення щодо «Пропаганда антиконституційних організації та заходів, які мають ознаки антиконституційності».

Пропонуємо ст. 436 КК України доповнити окремою частиною наступного змісту:

«2. Виготовлення, поширення, використання в комерційних цілях або викладення в публічний доступ за допомогою засобів масової інформації чи засобів масової комунікації, зокрема за допомогою соціальних мереж, для поширення всередині країни або за її кордоном матеріалів, що містять згадки, графічне зображення, візуальне відтворення, музичне відтворення, текстовий опис символіки терористичних організацій, зокрема організацій, які цілями своєї діяльності, своїми діями відтворюють ідеологією націонал-соціалізму, підтримують ідеї поширення «русского міру», не визнають тимчасову окупацію Російською Федерацією частини території України, зокрема території Автономної республіки Крим, міста Севастополь, території Донецької та Луганської областей, а також не визнають, підтримують або пропагують інші ворожі дії щодо України з боку Російської Федерації, але не виключно,

карається штрафом від десяти до п'ятдесяти тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян та арештом на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до трьох років».

А також пропонуємо доповнити ст. 436 КК України окремою частиною «Пропаганда антиконституційних організації та заходів, які мають ознаки антиконституційності» наступного змісту:

«Публічні заклики, вказівки, інструкції, виготовлення, поширення, використання в комерційних цілях або викладення в публічний доступ за допомогою засобів масової інформації чи засобів масової комунікації, зокрема за допомогою соціальних мереж, для поширення всередині країни або за її кордоном пропагандистських матеріалів щодо вчинення, підтримки, виправдання таких дій, як вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави, або будь-яка воєнна окупація, який би тимчасовий характер вона не носила, що є результатом такого вторгнення або нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або частини її,

засилання державою або від імені держави збройних банд, груп, нерегулярних сил, терористичних організацій або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави,

караються штрафом від десяти до ста тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян та арештом на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до п'яти років».

Отож, на законодавчому рівні ми фактично закріплюємо відповідальність за ті дії, які відображені у Зверненні Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором, затвердженому Постановою Верховної Ради України від 27 січня 2015 р. № 129-VIII, та Заяві Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків», затвердженій Постановою Верховної Ради України від 21 квітня 2015 р. № 337-VIII, а також відображені в преамбулі та тексті Закону України «Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України на тимчасово окупованих територіях у Донецькій та Луганській областях». Але ми наполягаємо на необхідності включення в текст Кримінального кодексу України також Автономної республіки Крим та міста Севастополь, оскільки їх правовий статус у нинішніх умовах також є територіями, тимчасово окупованими Російською Федерацією.

Ми розуміємо, що імплементація запропонованих норм у КК України спричинить певну хвилю соціальних протестів, зі штучною природою, оскільки жодне суспільство не може погоджуватися із окупацією територій власної держави. Наполягаємо, що в умовах протидії російській агресії заходи кримінально-правового характеру, спрямовані на покарання пропаганди війни, мають бути комплексними, однозначними, жорсткими, оскільки це є відповідь суверенної незалежної держави на воєнну агресію проти себе. Не

визнаючи стану війни між Україною та Росією, ми тим самим не позбавлені інструментів ефективної протидії її тиску, агресії та тим механізмам «гібридної війни», які застосовує Російська Федерація проти України.

Враховуючи це, ми вважаємо цілком прийнятними наведені вище формулювання, які відповідають проаналізованим вище нормативно-правовим актам, зокрема тим, які декларують стратегічні напрями протидії інформаційним загрозам та створення нових параметрів та умов інформаційної безпеки.

Протидія пропаганді війни з боку Росії в контексті притягнення її до відповідальності має відбуватися також засобами ЄСПЛ. Зокрема, звертає на себе увагу справа *Mozer v. the Republic of Moldova and Russia* від 23 лютого 2016 р. Суть рішення полягала у тому, що до особи були застосовані неправомірні заходи впливу нелегітимними органами, але на території, над якою визнано суверенітет Республіки Молдовії. ЄСПЛ виробив чітку позицію стосовно того, що права, які гарантує Конвенція, повинні дотримуватися на всій території, на яку поширюється міжнародновизнаний суверенітет країни. Тому, ЄСПЛ визнав винною Росію, підтвердивши, що в умовах тривалої економічної, політичної, військової та ідеологічної підтримки нею Придністровської Молдавської Республіки остання не набуває статусу суб'єкта міжнародного права. Натомість такі дії свідчать, щонайменше, про порушення основоположних прав та свобод людини і громадянина [401].

Такий висновок ми екстраполюємо на вітчизняну правову дійсність та зауважимо, що у випадку отримання подібного рішення щодо громадян України в ЄСПЛ, його можна буде розглядати як юридичний факт, встановлений судовою інстанцією, юрисдикцію якої визнають національні суди України. А встановленим юридичним фактом слід вважати порушення не лише прав та свобод людини і громадянина, а й ворожі дії Росії проти України, зокрема і шляхом пропаганди війни. Вказане рішення значно спростить процедуру кримінально-правового переслідування винних в такому злочині осіб.

Проте такий приклад із рішенням ЄСПЛ – це лише поодинокий випадок з практики застосування міжнародних механізмів протидії пропаганді війни в Україні.

В контексті нашого дослідження важливо провести правовий аналіз ст. 436 КК України «пропаганда війни» із змінами, що внесені під час повномасштабної війни з 24.02.2022 р.

Початок війни у 2014 р. і повномасштабний наступ у 2022 р. актуалізували норми кримінального права щодо встановлення відповідальності за кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, а також за злочини проти основ національної безпеки України. Також було «створено» нові склади злочинів, які криміналізували діяння, що вчинялися на території України. Саме повномасштабна війна та запровадження воєнного стану зумовили внесення до КК України низки нових статей, якими передбачено відповідальність за такі дії, як: «колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК України); пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України); незаконне використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги (ст. 201-2 КК України); несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114-2 КК України)» [130] тощо.

Водночас було актуалізовано склади злочинів, які були закріплені в першій редакції Кодексу у 2001 р. і через напад країни-агресора почали активно застосовуватися. Зокрема, йдеться про ст. 436 КК України «Пропаганда війни».

Генеральна прокуратура України у своїх звітах відносить названий склад злочину до злочинів агресії та воєнних злочинів. Так, пропаганда війни займає третє за поширеністю місце серед злочинів в цій групі. Загалом в групі

злочинів агресії та воєнних злочинів станом на 28.01.2023 р. зареєстровано 66 743 злочинів, з яких:

- 64 742 – порушення законів та звичаїв війни (ст. 438 КК України);
- 66 – планування, підготовка або розв'язання та ведення агресивної війни (ст. 437 КК України);
- 45 – пропаганда війни (ст. 436 КК України);
- 1890 – інші склади злочинів [85].

В порівняльно-правовому аспекті зауважимо про злочини проти національної безпеки. Так, станом на 28.01.2023 р. органами досудового розслідування було зафіксовано 17 069 злочинів проти національної безпеки. З них: 9585 – посягання на територіальну цілісність і недоторканність України (ст. 110 КК України); 1977 – державна зрада (ст. 111 КК України); 4269 – колабораційна діяльність (ст. 111-1 КК України); 442 – пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України) тощо [85].

Враховуючи наведені дані, можемо констатувати надвелику кількість злочинів, однією з головних причин вчинення яких є повномасштабна війна РФ про України. На органи досудового розслідування й органи прокуратури покладається обов'язок здійснювати досудове розслідування вказаних злочинів і передавати обвинувальні акти до суду для встановлення винуватості або невинуватості особи.

Одним із злочинів, притягнення до відповідальності за який було актуалізовано за період воєнного стану, є пропаганда війни (ст. 436 КК України). Вчені зауважують, що він є найменш суспільно небезпечним, «оскільки у санкції відповідної статті передбачено три альтернативних покарання, такі як виправні роботи на строк до двох років, арешт на строк до шести місяців, позбавлення волі на строк до трьох років» [174, с. 234–237].

В порівняльному аспекті звернемо увагу, що в розділі XX КК України «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» містяться склади злочину, які передбачають і довічне позбавлення волі ч. 2 ст. 438 «Порушення законів та звичаїв війни, якщо вони

поєднані з умисним вбивством», ст. 442 «Геноцид», ст. 443 «Посягання на життя представника іноземної держави», ч. 3 ст. 447 «Найманство» [130]. Також зауважимо, що ст. 436 КК України не зазнавала жодних законодавчих змін із моменту ухвалення чинного КК України, і початок повномасштабної війни не став поштовхом до посилення санкції за пропаганду війни.

Хоча законодавець зараховує її до кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, науковці пропонують власне бачення. Зокрема, уточнена кримінально-правова система, яка регулює кримінальну відповідальність за порушення територіальної цілісності й недоторканності та територіального устрою держави. Крім пропаганди війни, це також дії, спрямовані на швидку зміну чи повалення конституційного ладу чи захоплення державної влади (ст. 109 КК України); порушення територіальної цілісності та недоторканності України (ст. 110 КК України) тощо [259, с. 3].

В історичному аспекті вчені звертають увагу на наступні нормативні акти і закріплення в них кримінальної відповідальності за пропаганду війни. 25 грудня 1958 р. було ухвалено «Закон про кримінальну відповідальність за державні злочини», в якому законодавець вперше розмежував відповідальність за публічні заклики до сепаратизму, встановивши кримінальну заборону пропаганди війни (ст. 71). У Кримінальному кодексі УРСР 1960 р. чи не вперше простежується певна система норм, що регулюють кримінальну відповідальність за порушення цілісності і недоторканності територіального устрою держави. Зокрема, відповідні склади злочинів були передбачені розділом I Особливої частини КК, який належав до особливо небезпечних злочинів проти держави, а саме: державна зрада (ст. 56), дії, спрямовані на різку зміну або повалення конституційного ладу або захоплення державної влади (ст. 56-1), пропаганда війни (ст. 63), найманство (ст. 63-1) [259, с. 57–58].

Звернемо увагу на міжнародний аспект питання. Зокрема, ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначає свободу

вираження поглядів: «кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів» [63]. Але виникає питання: де той кордон, коли вираження поглядів конкретної особи стане пропагандою війни?

Саме ч. 2 ст. 10 Конвенції визначає, що ця свобода не є абсолютною і може бути обмежена через те, що здійснення свобод пов'язане з обов'язками і відповідальністю. «До свободи вираження поглядів можуть бути застосовані умови, обмеження або санкції, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду» [63]. Цитовані положення фактично закріплюють умови обмеження і відповідальності за вираження поглядів, які є підставою для притягнення до відповідальності за злочини, порушують права інших осіб або стосуються суду і його авторитету.

Проаналізувавши викладені вищі нормативні положення, можна дійти висновку, що, з одного боку, кожному гарантується право на свободу думки та слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань, з іншого – така свобода вираження своїх поглядів не має відображатися у закликах до агресивної війни або до розв'язання воєнного конфлікту та інших діях, які заборонені національним та міжнародним законодавством [109, с. 180].

Як правило, під час пропаганди війни можна було б припустити існування підбурювання і до насильства, тому вона має бути заборонена та переслідувана. Однак воєнна пропаганда також може набувати форми менш насильницьких способів, щоб зробити війну більш прийнятною для громадськості, не показуючи вбивства, руйнування чи біженців. Отже, застосування широкого підходу до визначення пропаганди війни має

враховувати, що сьогодні громадськістю часто маніпулюють спеціалісти зі зв'язків з громадськістю та компанії з дезінформації [421].

У справі ЄСПЛ «Демірташ проти Туреччини» № 3 (Заява № 8732/11) встановлено, що кримінальне провадження розпочато за обвинуваченням у поширенні пропаганди на користь терористичної організації. Згідно з обставинами справи, у 2005 р. після заяв голови Асоціації прав людини Селлахаттіна Демірташа під час телефонної розмови в телевізійній програмі прокурор звинуватив його в поширенні пропаганди на користь терористичної організації. Національний суд визнав його винним і встановив, що такі коментарі не підпадають під дію права на свободу вираження поглядів.

Дослідивши обставини справи, ЄСПЛ зазначив, що втручання в права людини було передбачено законом і служило цілям захисту національної та громадської безпеки та запобігання заворушенням і злочинності. Проте ЄСПЛ нагадав, що сфера застосування ч. 2 ст. 10 Конвенції є дуже обмеженою. Якщо висловлені погляди не становлять підбурювання до насильства, Договірні держави не можуть обмежувати право громадськості бути поінформованим про них, навіть щодо цілей, викладених у ч. 2 ст. 10 Конвенції (захист територіальної цілісності або національна безпека та запобігання заворушенням чи злочинам). Після детального аналізу справи ЄСПЛ дійшов висновку, що вони не можуть вважатися підбурюванням до насильства, збройного опору чи заколоту, а також не є мовою ненависті. Отже, кримінальне провадження, порушене проти заявника за звинуваченням у поширенні пропаганди на користь терористичної організації, не відповідало нагальній суспільній потребі, не було пропорційним законним цілям, які переслідувалися, а отже, не було необхідним у демократичному суспільстві. Як наслідок, допущено порушення ст. 10, а Туреччина має сплатити заявникові 2500 євро відшкодування моральної шкоди [421].

Цікаво зазначити, що ЄСПЛ розглядає справи щодо поширення інформації про воєнних злочинців як про «позитивних героїв» в аспекті визнання таких промов мовою ворожнечі [315].

Розглядаючи міжнародний аспект, знову звернемося до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (далі – МПГПП). Так, в ст. 20 закріплено: «Будь-яка пропаганда війни повинна бути заборонена законом. Будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбурюванням до дискримінації, ворожнечі або насильства, має бути заборонений законом» [155]. В аспекті реалізації цієї норми звернемося до подання до Спеціального доповідача ООН з питань свободи вираження поглядів щодо викликів свободі вираження поглядів під час збройного конфлікту (оригінальна назва *The UN Special Rapporteur on Freedom of Opinion and Expression*). В поданні зазначено, що в МПГПП терміни «пропаганда» та «пропаганда війни» не визначені, що створює певну плутанину щодо сфери дії ст. 20. Однією з проблем, пов'язаних із цією заборонаю, є те, чи обмежується термін «пропаганда» «підбурюванням до війни» чи поширюється на «пропаганду, яка передує прямому підбурюванню до війни, але служить засобом підготовки до майбутньої війни або, можливо, перешкоджає мирному вирішенню суперечок» [448]. Це питання обговорювали під час підготовки МПГПП, коли спроби обмежити положення «підбурюванням до війни» зустріли опір більшості держав, які виступали за ширше визначення, тоді як меншість держав зрештою прийняла остаточне формулювання. Наразі маємо справу із надмірно широким тлумаченням того, що є «пропагандою».

Також звернемо увагу, що заборону на пропаганду війни традиційно розуміли, відповідно до *travaux préparatoires*, як таку, що застосовується виключно до агресивних війн, виключаючи її застосування до пропаганди неміжнародних збройних конфліктів. Проте цей термін необхідно застосовувати незалежно від того, чи має пропаганда цілі «внутрішні чи зовнішні щодо відповідної держави» [448].

В порівняльно-правовому аспекті наведемо досвід Австрії. В цій країні Європейського Союзу в 2014 р. з нагоди 100-річчя початку Першої світової війни відбулася дискусія щодо воєнної пропаганди. Обговорено її роль в Третньому Рейху, за часів Геббельса. Констатовано, що, на відміну від

Німеччини, в австрійському законодавстві немає прямої заборони пропаганди війни. З січня 2014 р. в Кримінальному кодексі Австрії (§ 283) було посилено положення проти мови ненависті. Публічне підбурювання до насильства або ненависті проти певних груп має вирішальне значення для притягнення до відповідальності за це порушення. Підбурювання має бути відкритим для багатьох людей, що на практиці означає близько 30 осіб, і, таким чином, охоплює також підбурювання в Інтернеті. Об'єктом підбурювання в законі чітко визначено церкву, релігійну громаду або будь-яку іншу групу, визначену за ознаками раси, кольору шкіри, мови, релігії чи переконань, національності, національного чи етнічного походження, статі, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації. Навіть якщо підбурювання спричиняє насильство з боку третіх осіб проти певних груп, існує можливість притягнення до відповідальності винних осіб [421].

Повернемося до українського національного законодавства і проаналізуємо кожен із елементів складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 436 КК України.

Об'єктом кримінального правопорушення є мир, безпека людства та міжнародний правопорядок. Законодавець пропонує саме такі об'єкти для встановлення складу злочину пропаганди війни. Науковці зазначають, що цьому розділу КК України притаманний, так би мовити, «іноземний елемент», оскільки вони пов'язані із сучасним міжнародним кримінальним правом та посягають на відносини миру між державами, а отже, і на національну безпеку держави. При цьому автори вважають, що «видовим об'єктом у цьому разі будуть внутрішньодержавні та міждержавні суспільні відносини щодо охорони територіальної цілісності та недоторканності держави» [259, с. 79].

Предметом охоронюваних суспільних відносин є інформаційні відносини, які виникають з приводу охорони суверенітету й територіальної цілісності чи політичної незалежності держави, проти якої використовують збройні сили. Носіями таких відносин, з одного боку, виступає держава в особі

уповноважених нею органів, а з іншої – особа, яка здійснює пропаганду війни [154, с. 85].

Об'єктивна сторона складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 436 КК України, полягає у вчиненні активних дій, зокрема публічних закликів до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів.

Хоча такі дії безпосередньо не впливають на територіальну цілісність (як державна зрада або колабораційна діяльність), але водночас є підготовчими чи пособницькими щодо посягання на територіальну цілісність і недоторканність, а також територіальний устрій держави. Вбачається, що ці дії передують розв'язанню війни або окупації країною агресором нових територій.

Щодо такої форми, як публічні заклики до агресивної війни чи розв'язання збройного конфлікту, законодавець не визначає конкретних дій. Дослідники вказують, що вона полягає в приверненні уваги до змісту матеріалів невизначеного чи конкретного кола осіб, тобто в ознайомленні з такими матеріалами або створенні умов для такого ознайомлення; можна реалізувати шляхом розповсюдження книг, подання звернень, розклеювання листівок і плакатів на стінах будинків, вітрин магазинів, вкидання листівок у поштові скриньки, розсилання листів певним групам адресатів тощо [259, с. 116-117].

Водночас викликає зауваження зіставлення таких дій, як виступ на мітингу, де зібралося, наприклад, 300 людей, і вкидання в поштову скриньку листівки із закликом до агресивної війни. Адже факт ознайомлення особи зі змістом цієї листівки довести вкрай складно.

Щодо такої форми, як виготовлення матеріалів із закликами до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, науковці вважають, що її слід трактувати як авторство (створення текстів, виготовлення

оригіналів) і як тиражування чи розмноження відповідної продукції з метою розповсюдження [61, с. 331].

У правозастосовній практиці зустрічається така форма об'єктивної сторони, як розповсюдження матеріалів із публічними закликами до агресивної війни за допомогою соціальних мереж. Наприклад, вироком Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 07 вересня 2022 р. встановлено, що «ОСОБА 3 24.01.2022 р. о 09 год. 16 хв., будучи громадянином України, усвідомлюючи злочинність своїх дій, перебуваючи за місцем свого проживання, маючи умисел на розповсюдження матеріалів із публічними закликами до агресивної війни, за допомогою мобільного телефону «Nokia» та використовуючи особистий профіль у соціальній мережі російського походження «Однокласники», умисно розповсюдила матеріали інших користувачів вказаної соціальної мережі, а саме публікацію з назвою: «Вокруг истерики о войне! В святую Русь!», в якій містяться публічні закликами до агресивної війни. Вина особи була доведена, зокрема, в тому, що вона підтримувала, розповсюджувала, лайкала публікації «За Русь святую» та інші» [27].

В іншій справі «Судом встановлено, що за змістом обвинувального акта та угоди про визнання винуватості, ОСОБА_4 27 травня 2018 р., перебуваючи за місцем проживання, використовуючи персональний комп'ютер, під'єднаний до мережі Інтернет, авторизувавшись за допомогою власного номеру мобільного телефону НОМЕР_1 у соціальній мережі «Однокласники» як користувач «ОСОБА_7» з електронною адресою ІНФОРМАЦІЯ_2, з метою доведення змісту користувачам ресурсу мережі Інтернет «Однокласники», усвідомлюючи, що зі змістом матеріалів, які розміщує у загальнодоступній соціальній мережі «Однокласники», може ознайомитися необмежена кількість осіб, за власною ініціативою, діючи умисно, у розділі «Заметки» за посиланням ІНФОРМАЦІЯ_3 розмістила текстові матеріали наступного змісту (дослівно, мовою оригіналу): «41-45. Четыре года войны. Но как: война пришла – оккупация. Потом снова война

освобождение. А тут!!! 4 года под обстрелами, атаками! Товарищ Путин! Введи войска. Освободи людей от этих мразей!!! Просто пойми, если войска ДНР, ЛНР, России пойдут в конкретное наступление, то такие партизаны, как я, тоже поднимутся в более серьезных операциях против бандеровцев. Киев. 2018». За результатами проведення судово-лінгвістичної семантико-текстуальної експертизи судовим експертом експертного сектору Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України в Управлінні Служби безпеки України у Волинській області встановлено наявність відкритих звернень із публічними закликами до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту» [23].

Враховуючи процеси діджиталізації, що охопили всі сфери суспільного життя, слід констатувати, що сфера дії кримінального права також перебуває в процесі оцифрування. Правозастосовна практика свідчить про те, що найбільш застосованою формою об'єктивної сторони є публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту через мережу Інтернет, зокрема, через соціальні мережі. Відповідно до викладеного, слід поставити питання про можливість закріплення в диспозиції ст. 436 КК України нової форми об'єктивної сторони пропаганди війни: розповсюдження матеріалів із публічними закликами до агресивної війни в мережі Інтернет. З одного боку, чинні норми ст. 436 КК України дають змогу притягувати до кримінальної відповідальності винних осіб без внесення обговорюваних змін. З іншого боку, процеси цифровізації вимагають впровадження сучасних норм з метою приведення законодавства у відповідність до реалій сьогодення.

Окрім зазначеного, на нашу думку, у визначенні об'єктивної сторони складу злочину законодавцем не зазначено таку форму, як «зберігання матеріалів із закликами до вчинення таких дій». Така пропозиція впливає з того, що в окремих ситуаціях видавець відповідних матеріалів може їх роздрукувати і не розповсюджувати, очікуючи слушного моменту.

На противагу висловленій позиції можна навести положення ст. 34 Конституції України, яка визначає, що «кожному гарантується право на

свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб, на свій вибір» [102]. На наше переконання, це право стосується виключно збирання, зберігання, використання матеріалів, які не забороні законом.

Щодо можливості обмеження права вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію, наведемо положення п. 5 ч. 1 ст. 5 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», де вказано, що «в Указі Президента України про введення воєнного стану має зазначатися вичерпний перелік конституційних прав і свобод людини та громадянина, які тимчасово обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану із зазначенням строку дії цих обмежень, а також тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень» [204]. Мається на увазі Указ Президента України №64/2022 від 24.02.2022 р. «Про введення воєнного стану в Україні», який визначає, що «можуть обмежуватися конституційні права і свободи людини та громадянина, передбачені ст. 30 – 34, 38, 39, 41 – 44, 53 Конституції України, а також вводиться тимчасові обмеження прав і законних інтересів юридичних осіб в межах та обсязі, що необхідні для забезпечення можливості запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану...» [193] Таким чином, в умовах воєнного стану право громадянина, закріплене у ст. 34 Конституції України, підлягає обмеженню.

В цьому аспекті також слід зробити посилання на ст. 28 Закону України «Про інформацію», відповідно до якої «інформація не може бути використана для закликів до повалення конституційного ладу, порушення територіальної цілісності України, пропаганди війни, насильства, жорстокості, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини» [200].

Можна констатувати, що в умовах воєнного стану підлягає обмеженню, серед іншого, збирання, зберігання, використання і поширення інформації, яка

містить заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту. Задля запобігання таким діям, на наше переконання, в КК України має бути закріплена норма щодо зберігання матеріалів як форми об'єктивної сторони пропаганди війни.

Стосовно термінологічного визначення об'єктивної сторони, вчені висловлюють й інші зауваження. Зокрема, запропоновано «відмовитися від використання поняття «воєнний конфлікт» у ст. 436 КК України задля забезпечення єдності термінології та системного підходу до її вживання, а також увідповіднення до норм міжнародного права. Натомість в наукових роботах обґрунтовано необхідність встановлення кримінально-правової заборони пропаганди збройного конфлікту міжнародного характеру (ст. 436 КК України)» [130].

Щодо суб'єкта злочину, в науково-практичних коментарях ним визначено фізичну особу, яка досягла 16-річного віку. Таке розуміння віку особи, з якого настає кримінальна відповідальність за вказаний злочин, випливає з того, що у ч. 2 ст. 22 КК України не зазначено, що за злочини, передбачені ст. 436 КК України, кримінальна відповідальність настає з 14-річного віку. Тому за загальним правилом такої відповідальності підлягають особи, яким до вчинення злочину виповнилося 16 років [130].

Варто звернути увагу, що на практиці пропаганда війни може вчинятися особами, молодше 16 років. Таке твердження особливо актуальне з урахуванням використання інтернет-технологій для вчинення злочину, передбаченого ст. 436 КК України. Наразі зустрічаються непоодинокі випадки вербування підлітків на Донбасі. Щодо виявлених фактів в Офісі Генпрокурора відкрили справу проти бойовиків [20]. Тому, враховуючи доступність інтернет-технологій у сучасному світі, вбачається, що норма, яка визначає вік кримінальної відповідальності, має бути змінена у бік зменшення вікового порогу. Але є багато до такої пропозиції критичних зауважень: навряд чи особи у 14–15-річному віці усвідомлюють усю складність та небезпечність ситуації і можливі наслідки таких дій. Так, наприклад, школярі

можуть займатися розповсюдженням матеріалів із закликами до ведення агресивної війни за грошову винагороду, але не розуміти їх суті [169].

Законодавець не висуває спеціальних вимог щодо визначення зв'язку особи із конкретною державою. Отже, суб'єктом злочину може бути громадянин України, іноземець, особа без громадянства, а також особи зі статусом, що неможливо законодавчо визначити – громадяни України, які проживають на тимчасово окупованих територіях і отримали громадянство Росії, але не відмовлялися від українського громадянства.

За загальним правилом, суб'єктом цього правопорушення є фізична особа. Втім у науковій літературі неодноразово звертають увагу на необхідності визнання суб'єктом і юридичну особу. Зокрема, об'єктивна сторона у формі виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів може здійснювати і юридична особа, наприклад, типографія. Так, під час війни у Білій Церкві було виявлено підпільну типографію, яка виготовляла пропагандистську літературу. Працювала вона в приміщенні книжкового магазину [150].

У 2013 р. Кодекс доповнено розділом XIV-1 «Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб» згідно із Законом № 314-VII від 23.05.2013 р. Серед підстав для застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру визначено, зокрема, вчинення її уповноваженою особою від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із кримінального правопорушення, зокрема, передбаченого ст. 436 КК України. Причому кримінальні правопорушення визнаються вчиненими в інтересах юридичної особи, якщо вони призвели до отримання нею неправомірної вигоди або створили умови для отримання такої вигоди, або були спрямовані на ухилення від передбаченої законом відповідальності (ст. 96-3 КК України) [130].

Водночас таке законодавче формулювання зумовлює низку зауважень. Наприклад, коли юридична особа діє не в інтересах отримання прибутку, а

суто з ідеологічних поглядів. Або коли факт отримання неправомірної вигоди неможливо підтвердити конкретними доказами через неправомірність укладення такої угоди. Враховуючи умови воєнного стану, більшість домовленостей не отримали свого документального підтвердження.

Вперше прецедент притягнення до відповідальності юридичних осіб за злочини проти миру мав, на думку окремих дослідників, місце «під час винесення вироку Нюрнберзького військового трибуналу 1945 р. Відповідно до якого злочинними організаціями були визнані: керівний склад нацистської партії Німеччини, СС разом з СД, як її складовою частиною, і гестапо. Фактично це було залучення до кримінальної відповідальності юридичних осіб» [184]. Враховуючи сучасні процеси активізації підприємницької діяльності в Україні, без сумніву, юридична особа може бути суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 436 КК України.

Суб'єктивну сторону складу кримінального правопорушення складають три елементи: вина особи, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення. При цьому останні дві ознаки – факультативні і можуть стати обов'язковими лише у разі, коли законодавець безпосередньо їх відобразить у диспозиції статті КК України.

Варто зазначити, що в ст. 436 (до речі, як і в ст. 437 КК України) не вказано про форму вини відповідних посягань. Однак вчені виокремлюють у суб'єктивній стороні складу кримінального правопорушення ще інтелектуальний момент умислу, який «полягає у тому, що винний усвідомлює, що вчиняє злочини проти національної безпеки держави (посягає на суспільні відносини, які забезпечують охорону територіальної цілісності та недоторканності держави, а також її територіальний устрій)» [259, с.124].

На підтвердження тези щодо наявності прямого умислу для вчинення правопорушення, передбаченого ст. 436 КК України, свідчить покладення на громадянина України обов'язку збереження територіальної цілісності, суверенітету України. Зокрема, процитуємо ст. 65 Конституції України

«захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України» [102].

Після дослідження ключових елементів складу злочину, який розглядаємо пропонуємо звернути увагу на розмежування складів злочинів, що мають спільні ознаки та характеристики, зокрема розмежування пропаганди війни і колабораційної діяльності.

У цьому аспекті, на нашу думку, варто звернути увагу на склад злочину, передбачений у ч. 3 ст. 111-1 КК України: здійснення громадянином України пропаганди у закладах освіти, незалежно від типів та форм власності, з метою сприяння здійсненню збройної агресії проти України. Саме ця форма об'єктивної сторони має кілька ознак, підлягає відмежуванню від пропаганди війни [130]. Зокрема: «місце здійснення пропаганди у закладах освіти є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони. Це заклад освіти, незалежно від типів та форм власності. Своєю чергою, пропаганда війни може здійснюватися в будь-якому місці і головне – об'єктивна сторона, яка реалізується у наступних формах: публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, виготовлення матеріалів із закликами до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів. Тобто саме місце здійснення не обмежується виключно закладами освіти; суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК України, прямо зазначено у тексті статті і ним може бути лише громадянин України, а суб'єктом злочину, передбаченого ст. 436 КК, – не лише громадянин України, а й іноземець, біпатрид, апатрид, біженець» [130].

Практичним прикладом, який дасть змогу відмежувати розглядувані склади злочинів, які розглядаємо, буде вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 27 січня 2023 р. Судом було встановлено, що «ОСОБА_4 з метою реалізації свого кримінально-протиправного наміру, направленою на здійснення дій, спрямованих на впровадження стандартів освіти держави-агресора у закладі освіти, визначених «Федеральним законом «Об образовании в Российской

Федерации» від 29.12.2012 № 273-ФЗ, отримала в окупаційній адміністрації держави-агресора навчальні підручники російською мовою за освітньою програмою РФ, які згідно зі змістом та довідковими відомостями, зазначеними у них, відповідають стандартам освіти держави-агресора, зазначеним у ФГОС № 287 та ФГОС № 413. На цих підставах ОСОБУ_4 визнано винуватою у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 111-1 КК України, та призначити їй покарання у вигляді арешту на строк три місяці з позбавленням права обіймати посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих та адміністративно-господарських функцій у закладах освіти, строком на десять років» [26].

Також пропонуємо звернути увагу на розмежування складів кримінальних правопорушень, передбачених ст. 436 і 436-1 КК України. Вбачається, що головною і принциповою відмінністю є те, що доповнення Кодексу ст. 436-1 КК України мало на меті захист історичної пам'яті тих подій, які мали місце під час Великої Вітчизняної війни, та запобігання проявам неонацизму на території України [130]. Своєю чергою, ст. 436 КК України має на меті боротьбу із пропагандою війни.

Узагальнення правозастосовної практики дає змогу констатувати, що серед схожих за ознаками кримінальних правопорушень пропаганда війни не є розповсюдженим складом злочину. Нами встановлено лише 8 кримінальних проваджень, за якими було винесено вирок суду і визнано особу винуватою. Всі вони датуються 2021-2022 рр. У шести випадках судом було затверджено угоду про визнання винуватості між прокурором підозрюваним/обвинуваченим [24]. У двох інших провадженнях особу визнано винуватою за ст. 436 КК України та призначено покарання – три роки позбавлення волі. І на підставі ст. 75 КК України засудженого звільнено від відбування призначеного покарання з випробуванням із встановленням іспитового строку [130].

Аналіз звітності основних показників роботи органів досудового розслідування, які підготовлені Генеральною прокуратурою України,

засвідчує, що у 2018 р. за пропаганду війни (ст. 436 КК України) не зареєстровано жодного кримінального правопорушення; у 2019 р. – лише одне; у 2020 р. – три [258].

Наприкінці дослідження звернемо увагу на особливості досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 436 КК України. Зокрема, щодо цього складу злочину в кримінальному процесуальному законодавстві міститься дозвіл на здійснення спеціального досудового розслідування (*in absentia*) [130]. Цей порядок провадження доволі часто називають заочним провадженням, яке здійснюють стосовно підозрюваного, котрий переховується від органів слідства та суду на тимчасово окупованій території України, на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором, з метою ухилення від кримінальної відповідальності, та/або оголошений у міжнародний розшук (ч. 2 ст. 297-1 КПК України). Вважаємо, що застосування до злочинів агресії та воєнних злочинів такого порядку провадження, як заочне провадження є ефективним і надає змогу притягнути до відповідальності осіб, які перебувають на непідконтрольній території України.

Якщо звернутися до офіційних джерел, які перераховують підозрюваних по Магістральній справі «24 лютого», побачимо безліч громадян РФ, державних зрадників України, доступ до яких українських правоохоронних органів наразі неможливий. Звісно, необхідно застосовувати механізм спеціального досудового розслідування і судового розгляду (*in absentia*), оскільки в іншому разі вкрай складно буде притягнути до відповідальності військове керівництво РФ, а також розпалювачів війни та пропагандистів кремля.

У контексті дослідження вважаємо за доцільне проаналізувати судову практику після 24 лютого 2022 р. Так, показовою є окрема думка судді Конституційного Суду України В. В. Лемака стосовно рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції

України (конституційності) п. 4 ст. 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист військовослужбовців): «Слід розуміти також, що останніми роками саме Конституційний Суд своїми рішеннями заблокував здійснення в Україні всіх основних наративів, які просувалися і були озвучені у державі-агресорі перед початком розпочатої повномасштабної війни проти України. Йдеться про два рішення щодо російської анексії Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, два рішення про українську мову, декомунізацію суспільства, заборону пропаганди держави-агресора через кінематографію, висновок про закріплення на рівні Конституції України євроатлантичного курсу України, послідовна підтримка соціального захисту військовослужбовців Збройних сил України. Цими та іншими рішеннями Суд захистив і зміцнив ядро конституційного порядку, його суверенний характер, зокрема і його спроможності до самозахисту від внутрішніх і зовнішніх загроз» [172].

У рішенні Восьмого апеляційного адміністративного суду у справі № 640/9489/19 від 12 липня 2022 р. Міністерство юстиції України звернулося до суду із позовом до Робітничої партії України (марксистсько-ленінська) про припинення діяльності [234]: «Позовні вимоги обґрунтовує тим, що 14.04.2015 було ухвалено Закон України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (далі – Закон №317), яким засуджено комуністичний та націонал-соціалістичний (нацистський) тоталітарні режими в Україні, визначено правові основи заборони пропаганди їх символіки та встановлено порядок ліквідації символів комуністичного тоталітарного режиму. Як встановлює ч. 4 ст. 3 Закону №317, рішення про невідповідність діяльності, найменування та/або символіки юридичної особи, політичної партії, іншого об'єднання громадян вимогам цього Закону приймає центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику з питань державної реєстрації юридичних осіб, реєстрації (легалізації) об'єднань

громадян, громадських спілок, інших громадських формувань, у визначеному Кабінетом Міністрів України порядку.

Відповідно до п. 3 ст. 7 Закону № 317 юридичні особи, політичні партії, інші об'єднання громадян, зареєстровані на день набуття чинності цього Закону, у разі порушення його вимог зобов'язані протягом одного місяця з дня набуття чинності Закону привести свої установчі документи, найменування та/або символіку у відповідність до вимог цього Закону» [197].

Суд вирішив Адміністративний позов Міністерства юстиції України задовольнити. Заборонити діяльність Робітничої партії України (марксистсько-ленінська) (ідентифікаційний код юридичної особи: 38192867), адреса: вул. Срібнокільська, 24/144, м. Київ, 02095. Передати майно, кошти та інші активи Робітничої партії України, її обласних, міських, районних організацій, первинних осередків та інших структурних утворень у власність держави [234].

Важливим є рішення Восьмого апеляційного адміністративного суду у справі № П/857/10/22 від 15 червня 2022 р.: «18.05.2022 Міністерство юстиції України звернулося до суду з позовом до політичної партії «Соціалістична партія України» третя особа, яка не заявляє самостійних вимог, на стороні позивача – Служба безпеки України, просила: заборонити діяльність політичної партії «Соціалістична партія України», призначити комісію з припинення (ліквідаційну комісію) діяльності політичної партії, її структурних утворень, які мають статус юридичної особи; передати майно, кошти та інші активи політичної партії, її обласних, міських, районних організацій, первинних осередків та інших структурних утворень у власність держави [235].

Позовну заяву обґрунтовано тим, що підставою для застосування до політичних партій заходів адміністративного впливу є в установленому порядку задокументовані факти діяльності партії, що спрямовані на зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив безпеки, незаконне захоплення

державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки.

Суд також вирішив Адміністративний позов Міністерства юстиції України задовольнити.

Заборонити діяльність політичної партії «Соціалістична партія України» та передати майно, кошти й інші активи політичної партії «Соціалістична партія України», її обласних, міських, районних організацій, первинних осередків та інших структурних утворень у власність держави» [228].

Відповідно до рішення Центрального районного суду м. Миколаєва у справі № 490/1923/22 від 21.07.2022, Управління СБ України в Миколаївській області проводило досудове розслідування у кримінальному провадженні № 22022150000000603 від 24.05.2022 р., за ознаками кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 111, ч. 3 ст. 436-2, ч. 3 ст. 114-2 КК України, за відомостями про вчинення мешканцями м. Миколаєва за допомогою месенджеру Telegram протиправних дій щодо поширення інформації про переміщення, рух або розташування ЗСУ чи інших військових формувань, за можливості їх ідентифікації на місцевості, вчинене в умовах воєнного стану, з метою надання такої інформації державі-агресору в особі РФ та її представникам [237].

01.07.2022 р. у вказаному кримінальному провадженні ОСОБІ_1 повідомлено про підозру у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 114-2 КК України. Згідно з повідомленням ОСОБА_1, будучи проросійсько налаштованою особою, підтримуючи ведення агресивної війни Збройними силами РФ на території України, не пізніше 29.05.2022, перебуваючи за місцем свого мешкання: АДРЕСА_1, за допомогою власного мобільного телефону марки «Samsung», моделі «Galaxy 16 SM-J600F/DS», серійний номер НОМЕР_1, IMEI: НОМЕР_2, НОМЕР_3, в якому встановлена сім-картка мобільного оператора з номером НОМЕР_4, та використовуючи

мобільний додаток Telegram з обліковим записом: «ІНФОРМАЦІЯ_5», який зареєстрований за номером «НОМЕР_4», вступив до телеграм-каналів «ІНФОРМАЦІЯ_4», «ІНФОРМАЦІЯ_2» з чатом для спілкування «ОСОБА_2 (ОСОБА_2) chat», «ОСОБА_3», достовірно знаючи про те, що ці канали займаються збиранням та накопиченням інформації щодо переміщення руху і розташування Збройних сил України, чи інших, утворених відповідно до законів України, військових формувань, з метою подальшої передачі такої інформації державі (РФ), що здійснює збройну агресію проти України, представникам її спецслужб тощо. В подальшому 29.05.2022 р. близько 17:50 год., 05.06.2022 р. о 08:37 год. та 18.06.2022 р. о 10:12 год. розмістив у чатах проросійських телеграмканалів повідомлення зі змістом щодо відомостей про розташування складів зі зброєю, дислокацією ЗСУ, вогневих точок із точними координатами. Поширена ОСОБОЮ_1 вищевказана інформація, що надана із зазначенням точної адреси, надає можливість визначити чітко місце розташування Збройних сил України на території м. Миколаєва Миколаївської області та створює фактичну загрозу їх ураження.

Слідчий звернувся до суду із клопотанням про обрання підозрюваному запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, вказавши в обґрунтуванні клопотання, що наявні ризики, передбачені п.п. 1, 4, 5 ч. 1 ст. 177 КПК України, а саме те, що підозрюваний може переховуватися від органів досудового розслідування та суду; перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; вчиняти інші кримінальні правопорушення або продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється.

Суд вирішив клопотання задовольнити, ОСОБА_1, обрати запобіжний захід у вигляді тримання під вартою строком до 30.08.2022 р. включно» [229].

Рішення Восьмого апеляційного адміністративного суду у справі П/857/5/22 від 01.07.2022. «18 травня 2022 р. Міністерство юстиції України, за участю третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні позивача – Служби безпеки України, звернулося в суд з позовом до

політичної партії «ПРОГРЕСИВНА СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ», в якому просить:

– заборонити діяльність політичної партії «ПРОГРЕСИВНА СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ» (ідентифікаційний код юридичної особи 00013497);

– призначити комісію з припинення (ліквідаційну комісію) діяльності політичної партії, її структурних утворень, які мають статус юридичної особи;

– передати майно, кошти та інші активи політичної партії, її обласних, міських, районних організацій, первинних осередків та інших структурних утворень у власність держави.

Позовні вимоги мотивує тим, що діяльність вказаної політичної партії суперечить Конституції України й законам України та може бути заборонена лише за рішенням суду за допущені порушення, передбачені ст. 21 Закону України «Про політичні партії в Україні» (надалі - Закон №2365-III).

Підставою для застосування до політичних партій заходів адміністративного впливу є в установленому порядку задокументовані факти її (партії) діяльності, що спрямовані на зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, пропаганду комуністичного та/або націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів та їх символіки.

Виявлення порушень Конституції та законів України у діяльності політичних партій здійснюється відповідними правоохоронними органами.

Суд ухвалив: позовну заяву Міністерства юстиції України до Політичної партії «ПРОГРЕСИВНА СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ», третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні позивача – Служба безпеки України, про заборону політичної партії задовольнити

повністю. Заборонити діяльність політичної партії «ПРОГРЕСИВНА СОЦІАЛІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ» [229].

Ухвала Дніпропетровського окружного адміністративного суду у справі 160/5055/20 від 24 червня 2022 р. У травні 2020 р. Міністерство юстиції України пред'явило позов до засновника газети «Мир» – Товариства з обмеженою відповідальністю «Суворов», за участю третьої особи, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору, на стороні позивача – Управління Служби безпеки України у Дніпропетровській області, в якому просило суд:

– припинити випуск газети «Мир», зареєстрованої Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України 18 липня 2002 р. [260].

Рішення Миколаївського окружного адміністративного суду у справі 03 червня 2022 р. № 400/9791/21: «Позивач, виконавчий комітет Вознесенської міської ради, звернувся до адміністративного суду з позовом до Громадського формування з охорони громадського порядку «Соколи» про припинення діяльності шляхом примусового розпуску, а саме ліквідувати (припинити) юридичну особу Громадське формування з охорони громадського порядку «Соколи».

Позивач обґрунтовує позовні вимоги тим, що відповідач участі в забезпеченні правопорядку на території міста не бере.

Вищевказане громадське об'єднання фактично існує формально, чим порушує вимоги чинного законодавства. Виконавчий комітет повідомляв відповідача про необхідність звітувати щодо діяльності Громадського формування перед виконавчим комітетом міської ради, але його голова надав відповідь, що для саморозпуску організації не може зібрати достатню кількість членів формування.

Відповідно до ст. 36 Конституції України, утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу

насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, заборонені» [102].

Рішення Восьмого апеляційного адміністративного суду у справі від 14 червня 2022 р. Справа № П/857/4/22: «18.05.2022 р. до Восьмого апеляційного адміністративного суду надійшла позовна заява Міністерства юстиції України (далі – позивач) до політичної партії «Держава» (далі – відповідач, партія), в якій просить:

- заборонити діяльність політичної партії «Держава» (вул. Г. Сковороди, 17А, м. Київ, 04074, ідентифікаційний код юридичної особи 21703036);
- призначити комісію з припинення (ліквідаційну комісію) політичної партії, її структурних утворень, які мають статус юридичної особи;
- передати майно, кошти на інші активи політичної партії, її обласних, міських, районних організацій, первинних осередків та інших структурних утворень у власність держави;

Позовні вимоги обґрунтовані тим, що Указом Президента України від 19.03.2022 № 153/2022 введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18.03.2022 «Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій». Пунктом 2 вказаного рішення Міністерству юстиції України доручено вжити в установленому порядку вичерпних заходів щодо заборони діяльності політичних партій, зазначених у пункті 1 цього рішення, зокрема політичної партії «Держава». Зазначається, що на адресу Міністерства юстиції України надійшов лист Департаменту захисту національної державності Служби безпеки України від 26.03.2022 №5/1-229 «Щодо призупинення діяльності політичних партій» із повідомленням про виявлення фактів антиукраїнської діяльності, зокрема політичної партії «Держава». Із наявних відомостей вбачається, що діяльність відповідача спрямована, зокрема, на порушення суверенітету і територіальної цілісності держави,

підрив її безпеки, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення з одночасним поширенням відомостей, що містять виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України.

Суд ухвалив: позов Міністерства юстиції України задовольнити.

Заборонити діяльність політичної партії «Держава» (ідентифікаційний код юридичної особи 21703036, юридична адреса: вул. Г.Сковороди, 17В, м.Київ, 04070).

Передати майно, кошти та інші активи політичної партії «Держава», її обласних, міських, районних організацій, первинних осередків та інших структурних утворень у власність держави» [228].

Застосування статті 436 Кримінального кодексу України, зокрема, зосереджуючись на складнощах, що виникають у судовій інтерпретації злочину, пов'язаного з "пропагандою війни". З точки зору судді, у дослідженні розглядається динаміка судової практики, що розвивається, дилеми у розмежуванні подібних злочинів.

Зазначимо, що стаття 436 Кримінального кодексу України, яка криміналізує "пропаганду війни", стає однією з центральних тем правового дискурсу через динаміку судової практики та виклики, з якими стикається судова система. Визначення таких термінів, як "пропаганда" та "війна", надає можливість глибокого розуміння та кваліфікації конкретних дій, які підпадають під цю статтю. Важливо розглядати, як суди вирішують питання визначення меж "пропаганди війни", здійснюючи баланс між захистом національної безпеки та забезпеченням свобод громадян. Водночас постає запитання про те, наскільки чітко можна визначити "пропаганду війни", а також можливість надмірних обмежень свободи слова, вимагають ретельного розгляду та обґрунтування.

Вивчення судової практики повинно враховувати суспільні наслідки застосування статті 436 ККУ. Зокрема, важливо визначити, як вона впливає на

свободу слова та громадську думку. Висновки з аналізу судової практики повинні враховувати всі вищезазначені аспекти. Це може включати у себе підкреслення успіхів у боротьбі із загрозами національної безпеки через правовий механізм статті 436 ККУ, але також виокремлення можливих прогалин чи непропорційностей у застосуванні. Загалом, аналіз судової практики за статтею 436 ККУ надає глибокий розуміння її впливу на суспільство та можливостей для подальшого вдосконалення.

5.3. Правова практика застосування міжнародних механізмів заборони пропаганди війни в Україні

Міжнародно-правовий рівень протидії пропаганді та запобігання воєнним конфліктам та агресії характеризується імперативним однозначним осудливим ставленням світової спільноти до будь-яких проявів пропаганди війни, як, власне, і до будь-яких проявів агресії. Пропаганда війни визнається злочином, а тому відповідальність за неї передбачена національним кримінальним законодавством майже усіх держав-членів ООН. Будь-який регіональний військово-політичний альянс, союз чи організація в своїх установчих документах декларує захисний характер свого існування, обґрунтовуючи потенційну можливість протистояти воєнній агресії в регіоні, але виступає із засудженням воєнних дій і пропаганди війни.

Існування демократичних держав неможливе без чіткої відмови від наступальної воєнної агресії щодо третіх держав та заборони в будь-якій формі пропаганди війни як засобу досягнення зовнішньополітичних цілей чи цілей внутрішньодержавного сталого розвитку. Навіть сама концепція сталого розвитку, яка сприймається як нова парадигма державно-управлінських відносин та організації діяльності механізму держави, відкидає війну як потенційно можливий спосіб міжнародно-політичного співіснування націй.

Можемо констатувати той факт, що пропаганда війни на міжнародно-правовому рівні увійшла в перелік усталених рудиментів ведення

міжнародно-політичної боротьби та перетворилася на індикатор демократичності національного уряду будь-якої держави.

У таких умовах пропаганду війни необхідно заборонити одразу на кількох рівнях:

– доктринальному – відповідно до сутності базових засад та принципів розбудови держави мирним шляхом, в мирному співіснуванні із сусідніми державами та недопущення жодних ворожих проявів щодо них та інших країн, народностей, націй, зокрема і всередині держави. Ця усталена система принципів формує воєнну доктрину, а також систему базових принципів правової доктрини держави, зокрема на рівні правової науки;

– політичному – протидія пропаганди війни перетворюється на один із імперативів внутрішньої та зовнішньої політики в сфері забезпечення національної безпеки. Сама собою війна є загрозою для будь-якої держави, а тому логічно, що перешкода та заборона її пропаганди також має стати одним із ключових центрів уваги держави в контексті очищення політичного, суспільного, інформаційного простору від цього негативного явища, перетворюючи пропаганду війни на усталене негативне явище та формуючи навколо нього суспільне несприйняття;

– правовому – пропаганду війни національне законодавство визнає злочином, а тому об'єктивує й обумовлює застосування системи державного примусу до осіб, які його скоюють, без можливості уникнення чи ухилення від відповідальності. Такий рівень виявляється одразу в кількох площинах: закріплення міжнародно-правових принципів і положень стосовно заборони пропаганди війни в національному законодавстві, шляхом ратифікації міжнародних актів або імплементації їх окремих положень у кримінальне законодавство країни; формування усталеного кримінально-правового інституту відповідальності за пропаганду війни; створення стратегічних напрямів та інструментів протидії пропаганді війни.

Саме правовий рівень є найбільш утилітарним, на наш погляд, оскільки в нормативно-правових актах може виражатися і політична стратегія Уряду, і

закріплюватися доктринальні засади, принципи побудови та розвитку системи національної безпеки, формування кримінально-правової політики в контексті унеможливлення пропаганди війни та кримінальне переслідування за скоєння цього злочину.

Правове закріплення міжнародно-правових принципів та засобів протидії пропаганді війни суттєво розширює можливості національного законодавства, забезпечуючи новий, якісний рівень організаційно-правового забезпечення протидії пропаганді війни.

На думку ж О.О. Верголяс, усі перераховані вище площини реалізації заходів із протидії та переслідування за пропаганду війни в сучасних умовах повинні охоплюватися спільним для усіх компонентів суспільних відносин простором – інформаційним. Тому дослідник доходить висновку, що «сучасний рівень активізації діяльності з пропаганди війни перетворює її на основну інформаційну загрозу. Тобто на негативний інформаційний вплив технічного або психологічного характеру, що унеможливорює чи ускладнює збереження національних цінностей, реалізацію національних інтересів та досягнення національних цілей України» [21, с. 204–205]. Отже, можна стверджувати, що пропаганда війни перетворилася на самостійний засіб ведення війни нової формації – інформаційної та гібридної.

Дійсно, за умови наявної постійної загрози з боку РФ як воєнної, так і економічної, інформаційної тощо пропаганду війни почали активно використовувати як засіб деструктуризації цілісного українського суспільства, що забезпечувалося формуванням усталеної ідеї протистоянню зовнішньому ворогу.

Але застосування пропаганди війни саме як засобу ведення інформаційної війни проти України створює необхідність розгляду її як категорії, супутньої із такими категоріями, як «інформаційна війна» та «гібридна війна». Пропаганда, як діяльність та як злочин, сама собою виступає складовим іншого злочину – ведення війни, однак через те, що така війна ведеться в інформаційному просторі, вона не має на сьогодні необхідного

практичного закріплення як самостійного виду злочинної діяльності, а відповідальність за ведення інформаційної війни відсутня в національному кримінальному законодавстві.

Ми погоджуємося з думкою вченого, що «інформаційна війна – це сукупність цілеспрямованих інформаційних впливів, що здійснюються суб'єктом впливу на інформаційні системи або соціальні процеси з використанням засобів інформаційних технологій, інформаційних ресурсів і комунікацій шляхом створення факторів гальмування сталого розвитку або трансформації стабільності держави, суспільства, людини з метою втримання (досягнення) панування, переваги, монополії в різних сегментах людського буття» [21, с. 204–205].

Тому вважаємо за доцільно продовжувати на доктринальному рівні дослідження питання включення сукупності чи окремих із вказаних вище дій як протиправних та кримінально караних дій до національного кримінального законодавства.

Навіть, враховуючи те, що на міжнародно-правовому рівні інформаційна війна ще не отримала необхідного закріплення та розвитку на рівні категоріального апарату, а міжнародне співтовариство не розробило практичних заходів для протидії йому, це не має стримувати розвиток вітчизняної практики реалізації механізмів протидії пропаганді війни, особливо враховуючи той факт, що вона постійно зростає із новими формами та проявами інформаційної війни проти України.

Така ситуація не означає надієвість чи низький рівень ефективності міжнародно-правових заходів і засобів протидії пропаганді війни для їх застосування в Україні, однак ми переконуємося в їх недостатності, а тому, навіть враховуючи необхідність їх імплементації, слід доповнювати їх інструментами, механізмами, засобами та заходами, що мають стійку утилітарність в умовах України.

З цього приводу А.А. Головка акцентує увагу на тому, що низький рівень спроможності протистояти інформаційним загрозам, а також низька якість

кримінального переслідування за скоєння злочинів пропаганди війни є результатом «незавершеності процесу формування нормативно-правової бази забезпечення інформаційної безпеки (зокрема, перебування на стадії доопрацювання проєктів законів «Про засади інформаційної безпеки України» та Концепції інформаційної безпеки України)» [38, с.68].

Наявність окремих недоліків відповідного спрямування чинних юридичних документів, недостатня увага нормативно-правовому врегулюванню державно-громадської взаємодії у протидії інформаційним загрозам [39, с. 198–199] створює передумову не лише імплементації міжнародно-правових заходів забезпечення інформаційної безпеки, а й розробки Україною та спробами запровадження в міжнародну практику тих інструментів протидії пропаганді війни, які підтверджують свою ефективність в сучасних реаліях України.

Власне, перелік міжнародних механізмів протидії пропаганді війни зводиться до наступних груп:

– *правові механізми*, які втілюються в нормах міжнародно-правових актів та мають загальнообов'язкове значення для міжнародної спільноти, яка ухвалює та ратифікує такі акти в національних законодавствах. Такі механізми найчастіше імплементуються в національне законодавство або шляхом ратифікації актів, або шляхом прямого включення окремих положень міжнародно-правових актів в національне, переважно кримінальне законодавство;

– *організаційні механізми*, які формуються у вигляді різних форм взаємодії суб'єктів міжнародного права в сфері протидії пропаганді війни, зокрема у вигляді різноманітних стратегічних програм ООН, конференцій та інших моделей взаємовідносин суб'єктів міжнародного права;

– *інституційні механізми*, які реалізуються в конкретній діяльності окремих структурних підрозділів ООН, регіональних та інших організаціях, метою яких є протистояння пропаганді війни, або які наголошують на тому,

що це є одним із напрямів їх діяльності, зокрема Міжнародний Суд ООН, Міжнародний кримінальний суд тощо.

Слід звернути увагу на те, що нами вже проводився аналіз правового забезпечення протидії пропаганді війни в Україні, а також аналіз міжнародно-правових актів у цьому напрямку. Тому в межах дослідження проблематики закріплення саме механізмів слід звернути увагу на низку головних аспектів.

По-перше, в Україні відбулася ратифікація основних міжнародно-правових актів в сфері протидії пропаганді війни: Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р.; Конвенції про закони та звичай сухопутної війни від 18.10.1907 р. Крім того, УРСР (незважаючи на те, що Україна належала до складу СРСР), як одна із засновниць ООН, ще в 1947 р. приєдналася до ухвалення Резолюції 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН «Заходи, що повинні вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни», відповідно до якої засуджується будь-яка форма ведення пропаганди, «що має на меті або здатна створити чи посилити загрозу миру, призвести до порушення миру або спричинити акти воєнної агресії» [218]. Вона стала фундаментом для побудови системи міжнародного права в сфері протидії пропаганді війни, але що найголовніше – визначила кроки на шляху до реальної протидії такій пропаганді. За своїм змістом Резолюція 110 (II) є декларацією готовності та рішучості у протидії пропаганді війни, а тому її значення повинно зводитися до установчих доктринальних документів.

Пізніше, в 1950 р., за результатами Нюрнберзького процесу почали з'являтися перші реальні механізми міжнародно-правового забезпечення протидії пропаганді війни. На другій сесії Комісії з міжнародного права в 1950 р. були розроблені та подані Генеральній Асамблеї ООН, як частина доповіді, «Принципи міжнародного права, визнані статутом Нюрнберзького трибуналу». Відповідно до Принципу VI «планування, підготовка, розв'язання або ведення агресивної війни або війни в порушення міжнародних договорів, угод або запевнень та участь в діях чи змові, спрямованих для реалізації кожної з визначених дій» визнані злочинами проти миру [184]. Відбувалося

міжнародно-правове затвердження пропаганди війни як злочину, а тому на підставі цих принципів в КК України було імплементовано склад злочину «пропаганда війни» та передбачена відповідальність за його скоєння.

Але їх значення не варто переоцінювати. Так, В.Ф. Антипенко звертає увагу на ту обставину, що «міжнародно-правова відповідальність має відчутну специфіку, оскільки за своєю сутністю вона є публічно-правовою, а правова її природа не має ознак приватноправової або кримінально-правової» [3, с. 318–320]. Отже, існування такого виду злочину, як пропаганда війни, визнаному протиправною, негативною та осудною поведінкою міжнародно-правовими актами, не означає кримінальної караності за нього, оскільки на національному рівні та в національному законодавстві не існує механізмів застосування до особи, яка її вчинила, засобів державного примусу.

Зважаючи на цю тезу, ми наголошуємо на тому, що Україна не лише приєдналася до всіх наведених вище міжнародно-правових документів, а й у національному кримінальному законодавстві передбачено окремий склад злочину «пропаганда війни» (ст. 436 КК України). За інформацією Єдиного державного реєстру судових рішень, кількість кримінальних проваджень, відкритих за цією статтею перевищує показник у 80 кримінальних справ, матеріали за якими передані до суду. Щоправда кількість вироків, винесених за ознаками скоєння такого злочину, є вкрай низькою, лише 4, з яких усі винесено протягом 2015–2020 рр.

Таким чином, імплементація відповідальності за вчинення злочину, передбаченого ст. 436 КК України, є наслідком практичного застосування та правового закріплення міжнародно-правових механізмів протидії війні, але ефективність їх реального застосування в сучасних умовах в Україні залишається низькою.

В одному зі своїх досліджень ми зазначали, що «у сучасному міжнародному праві систематичні, достовірно підтвержені грубі порушення прав людини і основних свобод, такі, наприклад, як пропаганда війни не можуть розглядатися як кримінально карані діяння, що належать виключно до

внутрішньої компетенції держави. Право держави судити в національних судах своїх громадян чи інших осіб, які вчинили злочини на її території, не виключає індивідуальну кримінальну відповідальність фізичних осіб за вчинення міжнародних злочинів у міжнародних трибуналах спеціального або постійного характеру» [115, с. 185].

Певним чином кореспондується із цією тезою і позиція Ю.В. Малишевої, яка звертає увагу на відсутність можливості підпорядкування держав одна одній, як незалежних суб'єктів міжнародного права, зокрема і в питаннях кримінального переслідування, навіть за злочини, визнані на міжнародному рівні, що зумовлює особливості механізму примусу, відповідно до якого «охорона прав та інтересів його суб'єктів, у разі необхідності, може здійснюватися через примус самими суб'єктами» [145, с. 35].

Заходи міжнародно-правового примусу матимуть значення для держави лише у випадку міжнародно-правового засудження особи за скоєння такого злочину. Але в національних масштабах особливого значення набувають лише заходи кримінального переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка скоїла їх.

Таким чином, ми доходимо висновку, що правове закріплення будь-яких механізмів, заходів, засобів міжнародно-правової відповідальності чи заходів протидії пропаганді війни обов'язково повинно мати відповідний супровід на рівні національного законодавства. Ефективність лише міжнародно-правового переслідування буде недостатньою без наявності легальних підстав застосування до особи, яка скоїла такий злочин, заходів державного примусу в межах кримінального переслідування та притягнення до кримінальної відповідальності. Лише це характеризуватиме ефективність системи протидії таким злочинам.

Звертаємо увагу також і на ту обставину, що лише наявність кримінальної відповідальності є недостатнім засобом повноцінної протидії пропаганді війни. Тому національна практика застосування міжнародно-правових механізмів протидії пропаганді війни ознаменувалася послідовним

ухваленням низки законодавчих актів. Йдеться про Закони України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»; «Про національну безпеку України»; «Про санкції»; «Про систему іномовлення України» тощо. Наведені законодавчі акти не містять в собі конкретних санкцій за пропаганду війни, але їх сукупність визначає конфігурацію реалізації державної політики в сфері протидії пропаганді війни, створення безпекового інформаційного середовища, забезпечення сталого розвитку системи протидії будь-яким проявам агресії, а також встановлення принципів організацій суспільних відносин з приводу використання інформації.

Таким чином, ми наголошуємо на висновку про те, що закріплення міжнародно-правових механізмів протидії пропаганді війни в національному законодавстві та правозастосовній практиці в Україні відбувається не обов'язково шляхом прямого запровадження інституту кримінальної відповідальності. Йдеться про створення таких умов розвитку інформаційного середовища, принципів організації інформаційного висвітлення суспільних відносин, які забезпечують витіснення, заборону та несприйняття суспільством пропаганди війни як інформаційного контенту, блокування будь-яких проявів інформаційної загрози, яка ідентифікується елементами пропаганди війни, розробка дієвих механізмів контролю за реалізацією відносин в інформаційній сфері.

За цих обставин вважаємо за необхідне повернутися до питання прийняття єдиного нормативно-правового акта у сфері протидії інформаційним загрозам для України, протидії та притягнення до відповідальності за пропаганду війни, забезпечення інформаційної безпеки. Цей закон має містити основні принципи, зокрема принципи міжнародного права щодо забезпечення інформаційної безпеки, мінімізації воєнних та інших загроз у сфері протидії пропаганді війни та будь-якій дискримінації Української держави, українського народу тощо.

Зауважимо, що подібні спроби вже мали місце в 2014 р., коли актуальність протидії пропаганді війни була найвищою та найгострішою. Так,

було зареєстровано проєкт Закону про засади інформаційної безпеки України № 4949 від 28.05.2014, який має забезпечити основні засади державної політики, спрямованої на захист життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави в інформаційній сфері, системи суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки тощо [218]. Але його було знято з порядку денного.

Натомість ухвалено Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інформацію» та Закону України «Про доступ до публічної інформації»», який розроблено з метою приведення деяких законодавчих актів України у відповідність із законами України «Про інформацію» та «Про доступ до публічної інформації» [200].

Разом з тим, він не містить змін до відповідних кодексів, що звільняють посадових та службових осіб від відповідальності за розкриття суспільно необхідної та іншої важливої інформації, що передбачено ст. 11 Закону України «Про доступ до публічної інформації» та ст. 30 Закону України «Про інформацію».

Але, як зазначає І. Розкладай, пакет змін у понад 50 законів було розроблено ще в 2011 р. групою експертів, але ухвалили його лише 27 березня 2014 р. Така затримка спричинила «охолоджуючий ефект» для реалізації закону про доступ до публічної інформації, адже неузгодженість законодавства перешкоджала в реалізації прав, але водночас і не вирішувала проблем інформаційної безпеки в умовах вже на той час активної інформаційної війни з боку РФ [231].

Лише згодом з'явлася Доктрина інформаційної безпеки України, ухвалена Рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 р. та затверджена Указом Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. Але її системний аналіз, проведений нами в попередніх підрозділах, засвідчив недостатність заходів, які вона передбачає, та недостатню ефективність існуючих щодо реальної протидії пропаганді війни в Україні. Ця

Доктрина є лише формою декларації та установчим актом в частині запровадження жорстких заходів боротьби із проявами ризиків в інформаційній сфері та з інформаційними загрозами для України.

Крім того, форма цієї Доктрини вимагає додаткових заходів підвищення ефективності тих механізмів, які в ній запроваджені, та ухвалення додаткових нормативно-правових актів на її виконання. Натомість прийняття спеціального закону дало б змогу активізувати розвиток кримінально-правового переслідування за злочини пропаганди війни, збільшення ознак складу таких злочинів, їх диверсифікацію та розширення на доктринальному рівні науки кримінального права інституту воєнних злочинів, який доповнювався б злочинами із пропаганди, підготовки та ведення інформаційної війни проти України.

Ми наголошуємо на тому, що сучасний тренд в сфері державної політики забезпечення правового закріплення міжнародних механізмів протидії та кримінального переслідування за злочини в сфері пропаганди війни повинен зміщуватися не лише в бік ратифікації, приєднання та імплементації окремих норм і положень в національне законодавство, а розробки власних дієвих інструментів такої протидії та заборони.

Україна фактично перебуває в стані інформаційної війни, оскільки постійно є об'єктом інформаційної агресії, пропаганди (навіть не воєнного, але негативного соціально-економічного та суспільно-політичного характеру) та тиску в усіх сферах суспільних відносин з боку Росії. Саме тому в таких умовах розробка та одночасна апробація механізмів і засобів протидії такій пропаганді відзначатимуть їх ефективність/неефективність. Це створюватиме новий інструментарій протидії російській агресії, який за відповідного рівня узагальнення та уніфікації можна перетворювати на алгоритм протидії інформаційним загрозам, зокрема інформаційній війні, та відображати в міжнародно-правових актах.

Це підвищуватиме міжнародно-правовий авторитет України, оскільки ініціатива щодо закріплення на міжнародному рівні тих чи інших інструментів

протидії інформаційним загрозам означатиме ефективне їх застосування Україною, а отже, її здатність реалізовувати власний суверенітет, виступати самостійним повноцінним суб'єктом міжнародних відносин, протидіяти зовнішній агресії. Все це підвищуватиме і рівень довіри до України з боку міжнародної спільноти та відновлюватиме той рівень підтримки у протидії всім проявам агресії з боку РФ, який Українська держава мала на період 2014–2015 рр.

Слід звернути увагу на думку низки науковців стосовно необхідності розробки, поряд із Доктриною інформаційної безпеки, Стратегії охорони психічного здоров'я нації. Так, П.В. Волошин та Н.О. Марута вказують на «необхідність запобігання погіршенню психічного здоров'я і психологічного благополуччя численних верств населення, яке потребує системної спеціалізованої медико-психологічної допомоги» [34, с. 5]. Нам видається, що таке погіршення стало результатом негативного впливу на суспільство загроз інформаційної та національної безпеки з боку РФ. Україна дедалі частіше стає об'єктом інформаційної агресії, а тому пропаганда війни, як один із її елементів, і спричинила подібні негативні наслідки, про які йдеться в дослідженнях вчених.

Така точка зору підтверджується в працях О. Олішевського, який зауважує на тому, що інформаційні загрози та пропаганда війни дійсно впливають насамперед на свідомість та психологічний стан людини, але їх наслідки є значно системнішими [178, с. 155–160]. Йдеться про те, що через негативний вплив на свідомість людини, та й на суспільну свідомість загалом, засобами пропаганди війни відбувається деформація суспільного уявлення про роль держави, посилення стійкого переконання, що держава неспроможна захистити власний суверенітет і створити умови для стабільної національної безпеки та стабільного безпекового середовища.

Це, своєю чергою, призводить до нових форм реалізації злочинної діяльності з пропаганди війни, яка, трансформуючись, може зберігати цілі та засоби, але зміст діяльності виходить за межі можливостей її кваліфікації як

кримінально-караного діяння. У такому випадку явно протиправна та суспільно небезпечна діяльність випадає за межі можливостей кримінального переслідування.

Тому, на думку М.В. Маркової, Стратегія охорони психічного здоров'я нації або Стратегія забезпечення стабільного розвитку суспільної свідомості та правової культури «закріпили б обов'язковість міжвідомчої взаємодії та координації різних державних секторів, що опікуються питаннями психічного здоров'я; містила б програму структурної реформи інформаційного сектору; напрямки підвищення рівня правової культури та суспільної свідомості нації» [146, с. 7].

Ця теза синхронізується із висновком П.В. Пекаря про те, що «пропаганда як вид злочину має конкретну прив'язку до суспільно небезпечних процесів або окремих актів, наслідки якого можуть стати суттєвою загрозою для міжнародного правопорядку. В цьому контексті пропаганда як міжнародний злочин визнається виключно стосовно конкретного акту, який сам собою має негативні суспільні наслідки, в тому числі суттєве зниження рівня правової свідомості та правової культури, падіння державницьких настроїв та зниження рівня самоідентифікації нації» [185, с. 125-131].

Все це у сукупності дає нам підстави стверджувати, що, окрім міжнародно-правових механізмів протидії пропаганді війни, в національному українському правовому просторі мають знайти своє відображення й механізми міжнародно-організаційного характеру.

Йдеться про запровадження таких механізмів, які сприятимуть підвищенню рівня організаційної забезпеченості процесів протидії війні, оптимізуватимуть динаміку процесу протидії та координацію зусиль різних органів державної влади, чия управлінська діяльність спрямована не лише на кримінальне переслідування, а й на створення засад попередження пропаганди війни, моніторингу випадків її появи в інформаційному просторі та захисту його від негативних наслідків зовнішньої агресії.

Варто звернути увагу на нові міжнародні стандарти ISO/IEC 27032 щодо забезпечення безпеки в інформаційній сфері, які не мають загальнообов'язкового характеру для всіх країн світу, а тому їх запровадження в національне законодавство як методологічних розробок та технологічних вимог до організації аналітичного, технологічного забезпечення інформаційних процесів є волею держави [364]. В Україні на сьогодні ці стандарти, на жаль, не впроваджено в повному обсязі через недостатній технологічний рівень вітчизняної сфери інформаційних відносин. Однак слід зауважити, що запровадження стандарту ISO/IEC 27032 суттєво підвищить моніторингові, аналітичні та наглядові можливості вітчизняних правоохоронних органів в сфері протидії та кримінального переслідування за скоєння злочинів з пропаганди війни.

Також звернемо увагу на Резолюцію Парламенту ЄС від 23.11.2016 р. «Стратегічні комунікації ЄС в контексті протидії пропаганді проти нього, що ведеться третіми сторонами» [348], змістом якої стали пропозиції щодо протидії російській пропаганді, що є «частиною гібридної війни і націлена на те, щоб спотворити правду, посіяти сумніви і ворожнечу між країнами союзу, послабити стратегічну єдність ЄС і його північноамериканських партнерів, паралізувати процес прийняття рішень, дискредитувати інститути ЄС і трансатлантичне партнерство» [5, с. 97–101]. Основна цінність Резолюції Парламенту ЄС від 23.11.2016 р. в тому, що вона закріплює на загальноєвропейському рівні наступні важливі аспекти реалізації політики з протидії пропаганді війни, які необхідно застосовувати в Україні:

- поглиблення співпраці між ЄС та НАТО, зокрема в сфері кібербезпеки, запровадження нових механізмів обміну та захисту інформації від негативного впливу третіх сторін;

- підвищення інтенсивності та змістовності стратегічних комунікацій між ЄС та НАТО, а також всередині безпекового простору ЄС щодо протидії пропаганді війни;

- допомога медіа сегменту держав-сусідів ЄС в сфері протидії загрозам пропаганді війни, інформаційної війни, дезінформації тощо;
- визначення серед основних інформаційних загроз та джерел пропаганди війни РФ, оскільки, на думку ЄС, саме її антиєвропейська політика стала джерелом основних інформаційних загроз стабільності європейського економічного співробітництва та політичної стабільності основних стовпів ЄС.

Останнє свідчить про необхідність якнайшвидшого приєднання України до цієї Резолюції, ухвалення низки власних нормативно-правових актів, спрямованих на схвалення її положень як основи для подальшого розвитку політики в сфері забезпечення тільності інформаційного середовища. Наприклад, доцільно було б у постанові Верховної Ради України відобразити заяву про подолання інформаційної агресії з боку РФ та її наслідків за аналогією із Постановою Верховної Ради України від 21.04.2015 р. № 337-VIII, якою було ухвалено Заяву «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків» [199].

Аналізуючи положення Резолюції Парламенту ЄС від 23.11.2016 р. та порівнюючи окремі з них із положеннями Доктрини інформаційної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 25.02.2017 р. № 47/2017, доходимо висновків, що низка заходів і засобів протидії пропаганді війни, викладених в Резолюції, знайшли своє відображення і в Доктрині. Зокрема, але не тільки, слід звернути увагу на такі пріоритети державної політики в інформаційній сфері: «оптимізація законодавчих механізмів реалізації зобов'язань України в межах Європейської конвенції про транскордонне телебачення щодо держав, які не є підписантами зазначеної Конвенції; створення і розвиток структур, що відповідають за інформаційно-психологічну безпеку, насамперед у Збройних силах України, з урахуванням практики держав-членів НАТО; розвиток і захист технологічної інфраструктури забезпечення інформаційної безпеки України; забезпечення

повного покриття території України цифровим мовленням, насамперед у прикордонних районах, а також тимчасово окупованих територій» [218].

Загалом слід зауважити на тому, що необхідне подальше та більш плідне співробітництво України та ЄС, а також України та НАТО в сфері забезпечення інформаційної безпеки. Різні форми та механізми якого потребують відповідного організаційно-правового оформлення засобами нормативних актів, зокрема на рівні міністерств та відомств. Їх пряма взаємодія щодо обміну інформацією, аналітичного забезпечення засобів протидії «гібридній» та інформаційній війні, а також підвищення якості методологічного забезпечення криміналістичних підрозділів у контексті покращення динаміки та можливостей кримінального переслідування за скоєння злочинів у вигляді пропаганди війни – все це має стати сучасним трендом розвитку державної політики в сфері інформаційної безпеки. Про це, зокрема, наголошують в дослідженнях В. Мартинюк, М.Гончар, А.Чубик, С.Жук [147, с.87].

Отже, можемо зробити висновок про необхідність підвищення інтенсивності міжвідомчої співпраці та її закріплення на рівні Стратегії взаємодії України та ЄС в сфері протидії пропаганді війни. Зокрема, доцільно розширити співпрацю з такими інституціями:

- оперативною робочою групою зі стратегічних комунікацій Європейського Союзу (East Strat Com Task Force, працює з 2015 р.) – в контексті обміну інформацією про скоєння злочинів з пропаганди війни в кібер просторі;

- Європейським центром протидії гібридним загрозам (The European Centre of Excellence for Countering Hybrid Threats, працює з 2017 р.) – в контексті моніторингу, аналітичного забезпечення та обміну даними щодо потенційних ризиків пропаганди війни в інформаційному просторі;

- Центром передового досвіду з питань стратегічних комунікацій НАТО (The NATO Strategic Communications Centre of Excellence) – в контексті розширення спроможності й потенціалу співпраці Україна-НАТО у сфері

стратегічних комунікацій та попередження інформаційних загроз, джерелом яких НАТО на сьогодні день розглядає РФ.

Окрім того, що співпраця між Міністерством внутрішніх справ України та Міністерством оборони України та зазначеними вище центрами й організаціями матиме утилітарне значення для підвищення ефективності кримінально-правового переслідування злочинів з пропаганди війни, такий рівень співробітництва суттєво наблизить Україну до членства в НАТО та створюватиме передумови для розширення безпекового простору НАТО на територію України.

Цікавою тезою в контексті застосування у вітчизняній практиці протидії пропаганді війни міжнародних механізмів організаційного характеру є теза О. Шершньової стосовно необхідності розробки нових складів злочинів: «інформаційний тероризм», «інформаційна блокада», «кібертероризм» та ін. Таке розширення можливостей кримінологічної кваліфікації протиправних діянь дасть змогу розробити чітку і єдину концепцію захисту інформаційного простору держави, а також уточнить національні орієнтири й ідентифікацію інформаційної безпеки як на внутрішньо-локальному, так і на міжнародному рівні [293, с. 32].

Той факт, що сучасний КК України визначає пропаганду війни як кримінальне правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, дає всі підстави стверджувати про можливість розробки нової родової сукупності злочинів у сфері інформаційної та гібридної війни, оскільки на сьогодні пропаганду війни все частіше розглядають саме як елемент останньої, особливо враховуючи практичний характер окремих проявів такої війни з боку РФ стосовно України, який має сучасні негативні наслідки для міжнародного правопорядку та регіональної безпеки в Східній Європі.

Інформаційну війну, як суспільно-політичне негативне явище, розглядає О.В. Курбан, розробляючи при цьому методологічне забезпечення її протидії та концептуалізуючи окремі складові елементи. Зокрема, дослідник піднімає

питання віднесення пропаганди війни не лише до складового елементу інформаційної війни, а до системних деформацій інформаційного простору та суспільної свідомості, коли пропаганда війни сприймається як ціннісний орієнтир подальшого розвитку державно-суспільних процесів [134, с. 128–133]. Така структурна деформація означає низький рівень ефективності організаційно-правового забезпечення протидії пропаганді війни, неефективність державної політики у цьому сегменті безпекового простору, а також піднімає питання про стійку потребу у пошуках нових потенційних джерел підвищення ефективності вказаних дій.

До речі, в Україні вже запроваджено Стратегію кібербезпеки України, яка була схвалена Рішенням Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 р. та затверджена Указом Президента України від 15.03.2016 № 96/2016. Але на сьогодні, як слушно зазначає Г.Ф. Хорунжий, першочерговими завданнями мають стати уточнення та посилення кримінально-правового забезпечення державної політики протидії пропаганді війни, яку необхідно розробляти та запроваджувати на підставі вивчення досвіду деяких країн [280, с. 9].

Саме тому виникає стійка необхідність розширення практики правового закріплення міжнародних механізмів протидії пропаганді війни в Україні шляхом розробки та затвердження Стратегії розвитку інформаційного простору України; Концепції захисту державних інформаційних ресурсів від протиправного втручання, в яких, на думку І. Малик, необхідно визначити мету, завдання, структуру та режим функціонування національної системи забезпечення інформаційної безпеки держави [143, с. 51–52].

Ми виступаємо повною мірою за затвердження відповідних документів, оскільки вони суттєво підвищать рівень організаційно-правового забезпечення системи протидії пропаганді війни та дадуть змогу легітимізувати на національному рівні найкращий досвід, що містить в собі міжнародне право в цій сфері, а також розроблені програмні документи ЄС з протидії інформаційній загрозі з боку РФ.

Висновки до розділу 5

1. Сучасний стан правового забезпечення протидії пропаганді війни в умовах європейської та євроатлантичної інтеграції України характеризується наступним:

– по-перше, пропаганда війни визнана в Україні кримінальним злочином, а відповідальність за нього передбачена ст. 436 КК України, диспозицію якої нами запропоновано уточнити з метою розширення спроможності реалізувати охоронну функцію держави щодо недоторканності суверенітету та територіальної цілісності, зокрема засобами кримінально-правового переслідування. Разом з тим, нами встановлено, що опосередковано на дії щодо пропаганди війни може поширюватися також дія положень ст. 436-1 та ст. 437 КК України. Це свідчить про те, що національний законодавець визначає саме КК України як центральний акт в сфері правового забезпечення протидії війни, як окремої крайньої форми протиправного діяння, спрямованого проти миру та загальновизнаних принципів мирного співіснування, що цілком укладається в європейську доктрину розуміння континентальної безпеки;

– по-друге, законодавче забезпечення протидії пропаганді війни, незважаючи на те, що цей злочин прямо закріплений в КК України, здійснюється низкою законів України, а саме: «Про санкції»; «Про систему іномовлення України»; «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»; «Про національну безпеку України»; «Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією».

2. Наведені у розділі законодавчі акти створюють необхідні передумови та підґрунтя як для розробки та реалізації відповідних заходів протидії пропаганді війни, так і для формування додаткової доказової бази, а також уточнення кваліфікуючих ознак діяльності, яка охоплюється ознаками пропаганди війни. Крім того, деякі з цих законів сприяють ідентифікації осіб,

які є суб'єктами цього злочину. Отже, пропаганда війни – це злочин, відповідальність за скоєння якого має об'єктивну суспільну обумовленість, а наслідки несуть в собі значні ризики для суверенітету держави, її територіальної цілісності, а також для національної безпеки.

3. Обстоюється необхідність розширення організаційно-правового забезпечення протидії пропаганді війни як окремого напрямку державної політики, що охоплює інструментарій інформаційної, кримінально-правової, міжнародно-правової протидії. У цьому контексті заслуговує на розширену увагу аналіз правових аспектів протидії пропаганді війни за умов російської агресії в Україні, а також дослідження практики застосування міжнародних механізмів в Україні. Це дасть змогу суттєво розширити ефективність діяльності правоохоронних органів через підвищення якості детермінації та диференціації ознак і складових елементів злочину, передбаченого ст. 436 КК України, а також розробити більш ефективну методичку кваліфікації протиправної діяльності за ознаками цього злочину.

ВИСНОВКИ

У **Висновках** сформульовано найважливіші результати дисертаційного дослідження та вирішено наукову проблему, що полягає у забороні пропаганди війни у сучасному міжнародному праві.

Відповідно, в дисертації сформульовано такі положення і висновки, що характеризують найважливіші результати дослідження згідно з поставленою метою та завданнями:

1. На підставі системного аналізу історіографії феномена «пропаганда війни» визначено шість періодів. Перший період охоплює 1914–1939 рр. Більшість дослідників у цей період вважають пропаганду війни засобом впливу на суспільство з метою демонстрації політичного домінування державної ідеології на національному рівні над іншими закордонними ідеологіями, частіше ворожими. Що ж до пропаганди війни, то вона розуміється як домінування однієї ідеології над іншою з метою поширення власних національних інтересів на інші держави, найчастіше в агресивний спосіб. Другий період, 1939–1945 рр., демонструє розвиток пропаганди війни виключно як протиправної діяльності, що тягне за собою надзвичайні масштаби негативних наслідків глобального характеру. Третій період розвитку історіографії пропаганди війни припадає на період Холодної війни та охоплює часову межу від 1946 до 1991 рр. В цей період пропаганда проявлялася в активній протидії поширенню комуністичної та демократичної ідеологій. Водночас західні дослідники робили акцент на розгляд пропаганди війни як засобу досягнення політичних та ідеологічних цілей двох таборів, які стали сторонами в Холодній війні. Четвертий період, 1991–2001 рр., характеризується дослідженням пропаганди війни як одного з засобів ведення інформаційної війни, що стало можливим починаючи з кампанії в Перській затоці. Використання пропаганди суттєво розширило інструменти та можливості ведення інформаційної війни як сукупності дій, що супроводжували активну фазу військової кампанії США. Таким чином,

пропаганда перетворилася на засіб виправдання воєнної агресії. П'ятий період історіографії пропаганди війни ми пов'язуємо з 2001–2014 рр., що передували вторгненню Росії в Україну. Він ознаменував пропаганду війни як одну із форм ведення гібридної війни. У цей період пропаганда війни набула усталеного значення як воєнний злочин, саме в такому контексті надалі цей феномен і досліджували. Останній період – з 2014 року по теперішній час, характеризується поглибленим дослідженням пропаганди війни і як самостійного злочину, і як способу вчинення інших воєнних злочинів. Але основний акцент спрямовується на визначення складу злочину пропаганди війни як міжнародного злочину, який стає основним видом протиправної поведінки політичного керівництва країни-агресора.

2. Феномен пропаганди є особливим, оскільки він напряму впливає та одночасно залежить від морально-психологічного виміру людської свідомості та здатен, своєю чергою, впливати на суспільну правосвідомість, правову культуру соціуму. Саме тому, задля повноцінного аналізу цього феномена та розкриття особливостей його міжнародно-правового виразу необхідним є застосування методології наукового пізнання, заснованої на поєднанні загально правових, спеціально правових (методологія науки кримінального права) та психологічно-правових методах.

Вказано на необхідність активного використання наступної групи методів під час пізнання сутності пропаганди війни та пошуку ефективних заходів кваліфікації цього злочинного діяння й притягнення до відповідальності за його скоєння: філософсько-правових методів - діалектичний, формально-логічний, логіко-юридичний, а також поєднання онтологічного та феноменологічного підходів, які активно використовуються для визначення ознак, критеріїв та змісту діянь, що охоплюються пропагандою війни та виступають як кримінально-карана поведінка; загально правових методів пізнання – аналіз, індукція, порівняльно-правового, історико-правового тощо, які застосовують для з'ясування механізму кваліфікації злочинного діяння пропаганди війни, ідентифікації складових його елементів,

особливо об'єкту й об'єктивної сторони цього злочину; соціально-правових методів - системного, структурного, соціологічного аналізу, правового моделювання, які розкривають особливі вимоги до процесу кримінального переслідування осіб, що скоюють злочини пропаганди; методів психологічно-правового спрямування процесу пізнання, де основний акцент робиться на аксіологічному рівні та аналізі особи злочинця й жертв злочину.

3. На підставі аналізу міжнародних договорів та національних законодавчих актів щодо з'ясування феномена пропаганди війни зроблено висновок, що його структура має дворівневий характер. Констатовано, що *перший рівень* запобігання пропаганді війни нормативно закріплений у ч. 2 ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та передбачає заходи, спрямовані на попередження дій, які є передумовою пропаганди війни, а саме: расову, національну та релігійну ненависть, підбурювання до дискримінації, ворожнечу, насилля тощо. *Другий рівень* націлений безпосередньо на усунення пропаганди війни і відображений у ч. 1 ст. 20 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

4. Змістовне наповнення пропаганди війни передбачає наявність сукупності взаємообумовлених елементів, які розкривають розуміння зазначеної правової категорії. До таких елементів належать: а) підбурювання до війни або агресивних дій; б) ізоляція людей від будь-яких контактів із зовнішнім світом, наслідками якої можуть бути перешкоджання взаєморозумінню між народами шляхом заборони засобам масової інформації висвітлювати міжнародні події; в) замовчування та викривлення діяльності міжнародних організацій на користь миру або на створення перешкод для отримання інформації про думку інших держав.

5. Пропаганда війни розуміється автором як поширення в будь-якій формі поглядів, фактів, аргументів та інших відомостей, зокрема завідомо неправдивих, розпалювання внутрішньо- та зовнішньодержавної расової, релігійної, національної ворожнечі, що має на меті заклики та підбурювання до здійснення воєнних конфліктів або агресивної війни.

6. Встановлено, що з моменту включення до МПГПП норми про заборону війни ця заборона набула статусу зобов'язань *erga omnes*. Наголошено на імперативному характері ст. 20 МПГПП і неможливість відступу держави від її виконання. Будь-яка пропаганда війни має бути заборонена законом. Права, які не допускають відступу, вважаються загальнообов'язковими і мають статус *jus cogens* або імперативної норми. Акцентовано на неможливості відступу від заборони пропаганди війни. Зобов'язання притягувати до суду чи видавати осіб, які вчинили міжнародний злочин, складає зобов'язання *erga omnes*. За своєю природою такі зобов'язання стосуються всіх держав. Констатовано, що норми, які стосуються заборони пропаганди війни, прямого та громадського підбурювання до ворожнечі чи насильства, є нормами загального міжнародного права, що покладають зобов'язання на усі держави. І саме такі норми покладають позитивні зобов'язання *erga omnes* на заборону пропаганди війни. А відтак розуміється, що можливість застережень до них і відхилень від них виключаються.

7. Заяви, зроблені з наміром підбурювати інших до ненависті, повинні сприйматися як мова ворожнечі. Зазначено, що завданням держави в запобіганні такому явищу, як мова ненависті, має стати пошук балансу між нормативним та правозастосовним обмеженням свободи вираження поглядів, свободи слова (щоб вираження поглядів не здійснювалося у формі мови ворожнечі), а з іншого боку – щоб права кожної людини щодо недискримінації, клевету, расизму були дотримані, а також щоб значно були скорочені масштаби поширення цього явища. Ці положення можна сформулювати наступним чином: держава має віднайти й утвердити баланс між свободою вираження поглядів і правами конкретної людини, криміналізувати діяння, в яких формулюється мова ворожнечі, та забезпечити здійснення ефективних механізмів притягнення до відповідальності винних осіб.

8. Відповідно до статті 20 МПГПП визначено елемент пропаганди війни – підбурювання. Що слід розуміти як «повторне і наполегливе

висловлення думки з метою створення клімату ненависті та нерозуміння між народами двох або більше держав, щоб призвести до збройного конфлікту», що також забороняється законом. Вирішальним і відмінним елементом підбурювання, забороненого ч. 2 ст. 20 МПГПП, є намір підбурювати інших до дискримінації, ворожості чи насильства. Важливим фактором має бути те, що особа, яка підбурює інших до ворожості чи насильства, має намір спонукати інших здійснити певні дії, засновані на цих переконаннях, думках чи позиціях. Для того, щоб сприяти узгодженню міжнародної, регіональної та національної юриспруденції стосовно заборони підбурювання, та для його визначення, слід брати до уваги такі елементи, які мають суттєве значення: контекст висловлювання; особу, що здійснює підбурювання та особу, яку підбурюють; намір підбурювати; зміст висловлювання; обсяг і масштаб висловлювання (включаючи його публічний характер, аудиторію та засоби поширення); ймовірність здійснення пропагованої дії, включаючи її неминучість.

9. Досліджено, що в діяльності конвенційних органів з прав людини щодо заборони пропаганди війни провідне місце належить зауваженням загального порядку, які тлумачать і розвивають положення відповідних міжнародних договорів. Аналіз низки міжнародно-правових актів, які містять окремі положення щодо заборони пропаганди війни, свідчить про широке коло позицій щодо розуміння правової природи зауважень загального порядку. Останні визначені як: а) консультативний висновок; б) сукупність правил, що містять аналітичну інформацію; в) документ, що наділений обов'язковою юридичною силою тощо. Вважаємо, що першорядна роль у визначенні юридичної природи зауважень загального порядку, а також виробленні механізмів щодо їх реалізації має бути визначена на державному рівні, з урахуванням норм національного законодавства.

10. Встановлено, що права, яким найбільше загрожує пропаганда війни, це - права на свободу інформації та свободу вираження поглядів. Ці права нерозривно пов'язані. ЄСПЛ дійшов висновку, що національні органи

влади мають продемонструвати, що заходи є необхідними в інтересах національної безпеки і є пропорційними переслідуваній законній меті. У своїй практиці ЄСПЛ виробив критерії розрізнення елементів свободи вираження поглядів, яку він захищає, та тієї частини, яка не підлягає захисту. Зокрема це стосується застосування обмежень, які містяться у ст. 10 і 11 ЄКПЛ, а саме: обмеження вважаються необхідними в інтересах національної безпеки, суспільної безпеки, запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту прав і свобод інших осіб. Втручання у свободу вираження поглядів (обмеження) є допустимим, якщо воно встановлене законом та є необхідним в демократичному суспільстві. Таким чином, втручання у право особи на свободу вираження поглядів становитиме порушення ст. 10 ЄКПЛ, якщо воно не підпадатиме під одне з винятків, встановлених п. 2 ст. 10 ЄКПЛ. Відповідно, Суд має по черзі розглянути, чи було втручання у цій справі «встановлено законом», чи переслідувало воно ціль/цілі, яка/які є легітимними відповідно до п. 2 ст. 10, та чи було воно «необхідним у демократичному суспільстві» задля досягнення зазначеної мети. Має бути чітке розмежування між констатацією фактів та оціночними судженнями.

11. На міжнародному рівні й досі не вироблена універсальна правова конструкція у формі нормативно-правового акту, який містить загальне та обов'язкове для всіх держав визначення пропаганди та її негативних явищ. Вирішення зазначеного питання перебуває у площині реалізації спільних міждержавних механізмів укладання багатосторонніх та двосторонніх міжнародних договорів. А тому важливо є враховувати світовий досвід як держав, так і міжнародних організацій, як Європейського Союзу. Постановка проблематики в рамках ЄС щодо нагальності боротьби та протидії пропаганді у її негативних проявах стимулює не лише обговорення на міждержавному рівні, а й насамперед. розробку документів, резолюцій, рекомендацій з визначенням стратегічних та тактичних дій у протидії пропаганді, з однієї сторони, та урахування правових позицій Суду ЄС, котрий вже має досвід

прийняття судових рішень із відповідною кваліфікацією пропаганди у діях окремих держав. Згідно практики Суду ЄС, будь-яке втручання у свободу вираження поглядів має відповідати чотирьом умовам: (а) бути «передбаченим законом», (б) поважати «сутність» свободи вираження поглядів, (в) відповідати «цілям загального інтересу», та (г) бути пропорційним.

12. Досліджено, що Міжнародні військові трибунали мали важливе значення для становлення механізмів притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності та кваліфікації пропаганди війни як самостійного злочину. Практики Нюрнберзького та Токійського трибуналів, Трибуналів по колишній Югославії, Руанді стали прикладом єдності світової спільноти у засудженні злочинів проти людства та прав людини. Разом із тим, варто наголосити на наступних ключових аспектах досвіду вказаних міжнародних трибуналів для подальшого розвитку міжнародного кримінального права та процесу:

- трибунали продемонстрували необхідність провадження кримінального слідства та переслідування щодо всіх учасників воєнних подій незалежно від того, хто саме переміг або хто був переможений у конфлікті;

- пропаганда війни розуміється і як сукупність дій щодо підбурювання до воєнних дій чи геноциду, і як прямі заклики щодо конкретних злочинних дій проти конкретних осіб, і як пропагування расової, національної чи ментальної домінації однієї народності, групи осіб над іншою;

- пропаганда війни визнається і як закінчений злочин, і як незакінчений злочин без прямих негативних суспільних наслідків, водночас у випадку незакінченого злочину міжнародна практика розробила концепцію невідворотності та неможливості уникнення покарання.

Таким чином, міжнародні трибунали сприяли формуванню єдиної системи міжнародного кримінального права та процесу, логічним завершенням еволюції якого стало створення Міжнародного кримінального суду.

13. Міжнародна кримінальна відповідальність і пропаганду війни визнано самостійним міжнародно-правовим інститутом, який незважаючи на недосконалість і невизначеність в окремих аспектах, на сьогодні уявляється доволі сформованим цілісним та дієвим з погляду реалізації міжнародного примусу та притягнення до відповідальності винних осіб за діяння, що містять ознаки пропаганди війни.

14. Римським статутом встановлюється територіальна, предметна, часова, персональна та виключна юрисдикція МКС щодо злочинів пропаганди війни. Навіть незважаючи на те, що Римський статут не містить окремого складу злочину у вигляді пропаганди війни, сукупність окремих елементів воєнних злочинів дає всі підстави стверджувати про допустимість та доцільність розслідування МКС таких злочинів за умови дотримання інших умов юрисдикційної належності.

По-перше, Римський статут в ст. 5-8 визначає предметну юрисдикцію МКС і хоча прямо не містить окремого самостійного складу злочину «пропаганда війни», однак деякі елементи воєнних злочинів та злочинів агресії дають змогу констатувати, що дії, спрямовані на пропаганду війни, підпадають під юрисдикцію МКС. Такий висновок ми робимо за результатами системного аналізу положень вказаних статей, а також Кампальських додатків, які, з поміж іншого, закладають так звану виключну юрисдикцію МКС.

По-друге, виключна або додаткова юрисдикція МКС, яка передбачена ст. 15 bis, п. 2-3, ст. 12 Римського статуту та Кампальськими додатками, означає, що юрисдикція МКС може поширюватися у випадках: щодо злочинів, скоєних на території країни, яка не має статусу сторони, за її заявою до Канцелярії Прокурора; щодо злочинів скоєних особами, які є громадянами країни яка не має статусу сторони за заявою або країни, на території якої вони скоєні, або країни, громадянами якої вони є, незалежно від статусу учасників Римського статуту таких країн, але за умови мотивованої заяви від них; Прокурором за фактами скоєння особами злочинів, які підпадають під ознаки

таких, як засуджує світова спільнота, або мають негативні наслідки для людства; щодо злочинів, рішення про необхідність розслідування яких МКС ухвалює Рада безпеки ООН.

По-третє, територіальна юрисдикція МКС традиційно встановлена для країн, що є сторонами Римського статуту, але в окремих випадках і для інших країн, за умови застосування принципу «ad hoc and case by case basis» відповідно до п. 3 ст. 12 Римського статуту. Так само з певними обмеженнями, передбаченими принципом «ne bis in idem», але з урахуванням положень п. 3 ст. 12 Римського статуту (за умови наявності відповідного звернення), застосовується і персональна (суб'єктна) юрисдикція МКС. Натомість часова юрисдикція МКС застосовується виключно в межах дії *ratione temporis*, тобто після прийняття Римського статуту та у виключних випадках *ad hoc*, за зверненням країни щодо розслідування злочинів пропаганди війни, скоєних після його прийняття але до моменту ратифікації такою країною.

15. Запропоновано доповнити ст. 8-біс Римського статуту частиною три наступного змісту: «3. Для цілей цього статуту «злочин агресії» передбачає, з поміж іншого, але не як виняток, скоєння пропаганди війни та/або агресії. Пропаганда війни та/або агресії – це сукупність дій або одна дія, якими особа та/або держава закликає, спонукає, в інший спосіб примушує, стимулює чи підбурює до здійснення будь-якого акту агресії зазначеного у цьому Статуті. Пропаганда війни та/або агресії може бути як у формі поширення та використання інформації, так і шляхом створення, виготовлення чи в інший спосіб проведення дій з використання засобів пропаганди».

Таким чином, важливо визначити пропаганду війни в спосіб, який, з одного боку, детермінує характер протиправного кримінально караного діяння, а з іншого - відкриває можливості для більш розширеної кваліфікації діянь, спрямованих на пропаганду війни. Саме формулювання «пропаганда війни та/або агресії» викликане специфікою Римського статуту, в якому війна визначається як поняття значно вужче ніж поняття агресії.

16. Доведено, що пропаганда війни є формою впливу іншої держави на стан національної безпеки країни, її цілісність, стабільність громадського порядку, соціальної, етнічної та іншої однорідності населення. В Україні пропаганда війни виокремлена в спеціальний склад злочину, відповідальність за який передбачена ст. 436 КК України. Криміналізація на національному рівні такого злочину, як пропаганда війни свідчить про сприйняття державою міжнародно-правових стандартів в частині протидії злочинам проти людства. Імплементация кримінального переслідування пропаганди війни в національне законодавство доводить про готовність держави застосувати державний примус до осіб, що скоюють такий злочин. Запропоновано ст. 436 КК України доповнити наступним чином, вказавши на такі дії, які також є проявами пропаганди війни та вчиняються у формі «публічних закликів, вказівок або інструкцій до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також у виготовленні матеріалів із закликами, вказівками або інструкціями до вчинення таких дій з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів».

Запропоновано для посилення ефективності державного примусу як кримінального переслідування за злочини з пропаганди війни доповнити ст. 436 КК України окремою частиною: «Пропаганда антиконституційних організації та заходів, які мають ознаки антиконституційності»;

«Публічні заклики, вказівки, інструкції, виготовлення, поширення, використання в комерційних цілях або викладення в публічний доступ за допомогою засобів масової інформації чи засобів масової комунікації, зокрема за допомогою соціальних мереж, для поширення всередині країни або за її кордоном пропагандистських матеріалів щодо вчинення, підтримки, виправдання таких дій, як вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави, або будь-яка воєнна окупація, який би тимчасовий характер вона не носила, що є результатом такого вторгнення або нападу, або будь-яка анексія із застосуванням сили території іншої держави або частини її, засилання державою або від імені держави збройних банд, груп, нерегулярних

сил, терористичних організацій або найманців, які здійснюють акти застосування збройної сили проти іншої держави,

караються штрафом від десяти до ста тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян та арештом на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до п'яти років».

17. Аналіз правового закріплення протидії пропаганді війни в умовах російської агресії демонструє формування нового масиву нормативно-правових актів, і зокрема законів, Постанов Верховної Ради України, якими суттєво збільшується увага до організаційно-правового забезпечення заходів із протидії пропаганди війни. Постанови Верховної Ради України формують не лише засоби нормативно-правового регулювання заборони пропаганди війни, а й є елементами доказової бази російської агресії проти України для світової спільноти, а також для цілей кримінально-правового переслідування.

18. Аналіз наявних міжнародних інструментів протидії пропаганді війни демонструє існування правових, організаційних та інституційних механізмів. Правові механізми втілюються в нормах міжнародно-правових актів та мають загальнообов'язкове значення для міжнародної спільноти; організаційні – формуються у вигляді різних форм взаємодії суб'єктів міжнародного права в сфері протидії пропаганди війни; інституційні – реалізуються в конкретній діяльності окремих структурних підрозділів ООН, регіональних та інших організаціях. Сучасний стан закріплення міжнародних механізмів протидії пропаганди війни в Україні свідчить про активну імплементацію правових (у вигляді ратифікації міжнародно-правових актів, часткового включення окремих положень таких актів в національне законодавство тощо) та організаційних (у формі окремих моделей співробітництва з міжнародними та регіональними організаціями; запровадження нових моделей протидії пропаганди війни в безпековому середовищі України) заходів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресія проти України: Резолюція Генасамблеї ООН. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3418304-agresia-proti-ukraini-rezolucia-genasamblei-oon.html>
2. Аносова Ю. В. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо злочинів, вчинених у ході збройних конфліктів у Грузії та Україні: порівняльний аспект. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 147–153.
3. Антипенко В. Ф. Міжнародне публічне право. Київ : НАУ, 2012. Т. 2. С. 318–320.
4. Антонович М. М. Юрисдикція Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2017. Т. 193. С. 67–70.
5. Антонюк В. В. Організаційно-правові засади формування та реалізації державної політики інформаційної безпеки України : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02. Київ : НАДУ, 2017. 218 с.
6. Бабін Б. Юридичні засоби російської агресії проти України. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 72. С. 5–15.
7. Бабін Б.В. Протидія російській агресії в умовах неправомірної окупації та анексії Криму: роль представництва Президента України в АР Крим. Матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції «Геостратегічні пріоритети України в політичній, економічній, правовій та інформаційній сферах», 19 жовтня 2017 року, м. Київ. С. 118-124.
8. Бантишев О. Ф., Кузьмін С. А. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Загальна частина : пост. комент. та наук.-теорет. характеристика окремих положень. Київ : Видавець Паливода А. В., 2010. 334 с.
9. Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації) :

монографія. 3-е вид., перероб. та доп. Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2014. 240 с.

10. Бенедек В., Кетteman М. Свобода вираження поглядів та інтернет. URL: <https://rm.coe.int/168059936a>.

11. Бернейс Е. Пропаганда. Київ : Видавничий дім «Сварог», 2020. 128 с.

12. Білоусов Є., Кахнова М. Застосування статті 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод у практиці Європейського суду з прав людини. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 4. С. 276–282. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.4.43>.

13. Богучарова О., Звонок О. Конфлікт на сході України очима англomовних мас-медіа. *Кримінологічні дослідження : зб. наук. пр.* 2021. Вип. 11: Війна та злочинність. С. 39–58.

14. Буроменський М. Деякі судження про поняття міжнародного кримінального права. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2–3. С. 359–370.

15. Буроменський М.В. Міжнародне кримінальне право та кримінально-правова система України. *Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи* / за заг. ред. Ю. В. Бауліна [та ін.] ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України. Київ, 2015. 688 с.

16. Буроменський М.В. Міжнародне співробітництво України у сфері запобігання злочинності та боротьби з нею. *Правова система України: історія, стан та перспективи*. Т. 5. С. 738–739.

17. Буткевич В. Г. Співвідношення внутрішньодержавного та міжнародного права. Київ : Вища школа, 1981. 311 с.

18. Васишин В. О. Основні підходи до розуміння пропаганди тероризму. *Інформація і право*. 2016. № 2 (17). С. 100–104.

19. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

20. Вербування підлітків на Донбасі: в Офісі Генпрокурора відкрили справу проти бойовиків. URL: <https://www.unian.ua/war/boyoviki-na-donbasi-verbuyut-ditey-v-ofisi-genprokurora-kurora-vidkrili-spravu-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11019941.html>.

21. Верголяс О. О. Правове забезпечення спеціальних інформаційних операцій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2020. 287 с.

22. Визначення агресії : Резолюція 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1974 р.

23. Вирок Бердичівського міськрайонного суду Житомирської області від 09.11.22 (справа № 274/5927/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107209345>.

24. Вирок Броварського міськрайонного суду Київської області від 08.10.2021. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/100216253>.

25. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 22.04.2022 (справа № 753/3955/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104069991>.

26. Вирок Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 27.01.2023 (справа № 183/184/23, № 1-кп/183/928/23). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108633948>.

27. Вирок Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 07.09.2022 (справа № 742/1931/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106107436>.

28. Вирок Стрийського міськрайонного суду Львівської області від 01.11.2022 (справа № 456/3226/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107130559>.

29. Вирок Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 23.06.2022 (справа №607/6663/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104914319>.

30. Вирок Франківського районного суду м. Львова від 04.11.2022 (справа № 465/5776/22). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107144550>.

31. Вирок Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 22.09.2021 (справа № 686/11161/21). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99806196>.
32. Висновок Конституційного суду України від 11.07.2001 № 3-в/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003v710-01#Text>.
33. Віденська конвенція про право міжнародних договорів від 23 травня 1969 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_118.
34. Волошин П. В., Марута Н. О. Стратегія охорони психічного здоров'я населення України: сучасні можливості та перешкоди. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23. Вип. 1 (82). С. 5–11.
35. Волошин Ю.О. Міжнародне право в умовах глобалізації та міждержавної інтеграції: еволюція і особливості сутнісних характеристик. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2011. №4. С. 88–94.
36. Волощук О. Т. Агресія Росії проти України: міжнародно-правові наслідки. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. 2017. № 3(15). С. 123–132.
37. Генеральний секретар ООН: Десятиліття випробувань, ера можливостей. URL: <http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentr/news/3955-heneralnyi-sekretar-oon-desiatylittia-vyprobuvan-era-mozhlyvostei>.
38. Головка А. А. Громадянське суспільство як суб'єкт протидії загрозам національній безпеці в інформаційній сфері: дис. ... канд. наук (доктора філософії): 21.01.01. Київ, 2018. 237 с.
39. Головка В. В. Україна в умовах антитерористичної операції та російської збройної агресії (2014 р.). *Український історичний журнал*. 2015. № 3. С. 179–182.
40. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / пер. С. Ткачука. 3-є вид. Київ. : Фенікс, 2006. 192 с.
41. Горбань Ю. О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник НАДУ*. 2015. № 1. С. 136–141.

42. Горбулін В. "Гібридна війна" як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. URL: <https://dt.ua/internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-html>.
43. Горбулін В. Крим. Війна: передумови російської агресії. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Dialnist/2399.html>.
44. Горбулін В. П., Власюк О. С., Лібанова Е. М., Ляшенко О. М. Збройний конфлікт в Україні у термінах геополітики. *Суспільно-політичні процеси*. 2016. Вип. 3. С. 68–69.
45. Дарморіз О. В. Війна як концепт соціальної міфології. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. Вип. 18. С. 33–35.
46. Дацюк С. Міжнародні трибунали як інструменти людства. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/55bb216c36b7e/>
47. Денисюк Ж. З. Пропаганда та контрпропаганда в контексті стратегій державної інформаційної політики. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Державне управління. 2021. Т. 32 (71), № 2. С. 46–51.
48. Деструктивна пропаганда: шляхи протидії та проблеми відповідальності : матеріали наук.-практ. конф. / упорядн. : В. М. Фурашев, В. М. Поперечнюк м. Київ, (21 травня 2015 р.). Київ : ТОВ «ІВА», 2015. 172 с.
49. Джужа О. М., Василевич В. В., Гіда О. Ф. Профілактика злочинів. Київ : Атіка, 2010. 967 с.
50. Дзьобань О. П. Інформаційна безпека в умовах гібридного насильства. *Universum View* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф.(м. Рівне, 3 лютого 2019 р.). Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2019. С. 41–46.
51. Довгань О. Д., Ткачук Т. Ю. Система інформаційної безпеки України: онтологічні виміри. *Інформація і право*. 2018. № 1 (24). С. 89–104.
52. Договір про заснування Європейської Спільноти (консолідована версія станом на 1 січня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text.
53. Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського та ксенофобного характеру,

вчинених через комп'ютерні системи: Рада Європи. 28.01.2003. *Офіційний вісник України*. 2010. № 56.

54. Документуємо воєнні злочини РФ в Україні. URL: <https://warcrimes.gov.ua>

55. Доповідь Генерального секретаря на виконання пункту 2 Резолюції 808 Ради Безпеки. Документ ООН S/25704. 3 травня 1993; Резолюція 955 (1994), ухвалена Радою Безпеки на його 3453 засіданні 8 листопада 1994 р. Офіційний сайт: ООН. URL: <https://www.un.org>

56. Дорошенко А. С. Гібридна війна в інформаційному суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2015. № 2 (25). С. 21–28.

57. Драбюк С. С. Пропаганда та її види. Шляхи протидії пропаганді. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. №1. С. 153–158.

58. Др'оміна-Волок Н. В. Норми jus cogens – сучасне jus gentium intra se. *Юридична наука*. 2011. № 1 (1). С. 187–194.

59. Др'оміна-Волок Н. В. Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2006. 13 с.

60. Дубов Д. В. Державна інформаційна політика України в умовах гібридного миру та війни. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 3 (40). С. 92–93.

61. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. Кримінальне право : навч. посіб. / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ : Ваіте, 2014. 944 с.

62. Епель О. В. Об'єктивні ознаки публічних закликів до вчинення терористичного акту. *Форум права*. 2011. № 1. С. 329–334. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11eovvta.pdf>.

63. Європейська конвенція з прав людини. European Court of Human Rights Council of Europe, F-67075 Strasbourg cedex. URL: http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_UKR.pdf.

64. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими: Конвенція ООН від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153.

65. Забара І. М. Відповідальність держави за інформаційні міжнародно-протиправні діяння. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Вип. 105, Ч. I. 2012. С. 47–58.

66. Заборовський В. В., Желтобородов О. М. Подальший розвиток форм та методів інформаційно-психологічного впливу на супротивника в роки Першої та Другої світових війн : *збір. наук. пр. Харківського університету Повітряних Сил*. 2009. № 3 (21). С. 212–217.

67. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. : Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.

68. Загальнополітична Рекомендація ЄКПН № 15: протидія мові ворожнечі (ухвалена 8 грудня 2015 року). URL: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-hate-speech-ukrainian-tran/1680a11674>.

69. Загальнополітична рекомендація ЄКПН. Загальний коментар 11: Заборона пропаганди війни та розпалювання національної, расової чи релігійної ненависті (ст. 20). Страсбург, 29 липня 1983 р. URL: <https://rm.coe.int/ecri-general-policy-recommendation-no-15-on-hate-speech-ukrainian-tran/1680a11674>.

70. Задорожній О.В. Токійський процес 1946–48. Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. / ред. кол. : Л.В. Губерський та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 2 : М- Я. 812 с.

71. Закон про кримінальне правосуддя Великої Британії. Criminal Justice Act 1967. URL: [Criminal Justice Act 1967 \(legislation.gov.uk\)](http://legislation.gov.uk)

72. Замах на анексію Криму та міжнародна правова практика. *Право України*. 2020. № 11. С. 40–48.

73. Зауваження Загального порядку № 11 від 1983 року. URL: <https://cutt.ly/eww7VBbr>

74. Зауваження Загального порядку № 24 від 1994 року. URL: <https://cutt.ly/eww7VBbr>

75. Зауваження Загального порядку № 29 від 24.07.2001 року. URL: <https://cutt.ly/eww7VBbr>.

76. Заходи проти пропаганди та підбурювання до нової війни : Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 110 від 03.11.1947 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140896__140896.

77. Заходи, що повинні вживатися проти пропаганди та розпалювачів нової війни : Резолюція 110 (II) Генеральної Асамблеї ООН від 03.11.1947 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_274.

78. Заява Верховної Ради України від 25.02.2014 № 790-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>

79. Заява Верховної Ради України до Міжнародного кримінального суду про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності вищими посадовими особами держави, які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян під час мирних акцій протестів у період з 21 листопада 2013 року по 22 лютого 2014 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/790-18#Text>

80. Звіт Комітету Генеральній Асамблеї ООН / Організація Об'єднаних націй : офіційні записи ; сорок п'ята сесія, додаток № 18 (А / 45/18), с. 21, п. 56.

81. Зеленін В. В. По той бік правди: нейролінгвістичне програмування як зброя інформаційно-пропагандистської війни. Київ: Люта справа, 2015. 384 с.

82. Зелінська Н. А. Природно-правова інтерпретація поняття «міжнародний злочин». *Актуальні проблеми держави і права*. Вип. 50. 2009. С. 250–258.

83. Зелінська Н. А., Дрьоміна-Волок Н. В. Міжнародне кримінальне право : навч.-метод. посібник. Одеса : Фенікс, 2008. 100 с.

84. Зінченко М. О., Плугова О. Б, Драглюк О. В. Інформаційна війна, засоби реалізації та протидії. *Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ : НУОУ, 2017. С. 39–40.

85. Злочини, вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ. URL: https://www.gp.gov.ua/?fbclid=IwAR3xm_18sFDO5JXv3_KvcKLBBdDjdpBOFbsIi5xYDshHEDrBIUYKBlfoa8rE.

86. Зубарева А.Є. Окремі аспекти виконання рішень Комітету ООН з прав людини в Україні. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2016. № 20. С. 174–178.

87. Іванов В. М. Нюрнберзький процес: історичне та правове значення (до 70-річчя Міжнародного військового трибуналу). *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 24–28.

88. Іванов В.М. Нюрнберзький процес: історичне та правове значення (до 70-річчя створення Міжнародного військового трибуналу). *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 24–28. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/Chkup_2015_3_7.pdf

89. Ісакова Т. О. Пропаганда, спрямована на розпалювання національної та міжнаціональної ворожнечі: проблеми визначення та протидії: аналітична записка. *Інформаційні стратегії*. № 2. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/informaciyni-strategii/propaganda-spryamovana-na-rozpaluyvannya-nacionalnoi-ta>.

90. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Аксіологічний вимір інформаційної безпеки Української держави. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Філософія. 2017. № 3 (34). С. 13–31.

91. Калиновський Ю. Ю., Мануйлов Є. М. Духовна безпека українського суспільства у державотворчих процесах сучасності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Філософія. 2019. № 1(40). С. 21–39.

92. Калініченко Б. М. Інформаційна війна: чинники ескалації і засоби протидії. Київ, 2020. 539. с.
93. Камю А. Бунтівна людина : *вибрані твори у 3 т.* Т. 3. Харків : Фоліо, 1997. С. 181–439.
94. Кодекс телебачення і радіо Республіки Молдова від 26 липня 2006 року. URL: [CP260/2006 \(legis.md\)](http://legis.md/CP260/2006)
95. Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок від 18.12.1979. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/cedaw.shtml.
96. Конвенція про міжнародне право спростування (КМПС) 1952 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_319#Text.
97. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
98. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських, нелюдських або принижуючих гідність видів поведінки та покарання від 10.12.1984. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085
99. Конституція на Република България. Народно събрание на Република България. URL: <http://www.parliament.bg/bg/const>. (2019, 20 септембра).
100. Конституція Італії. відп. ред. Ю. С. Шемшученко *Юридична енциклопедія* : у 6 т. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. Т. 3 : К–М. 2001. 792 с.
101. Конституція Республіки Молдова від 5 грудня 2013 р. URL: [Constitutia-RM-format-mic-Ucr-Tipar-15-07-2016.pdf \(undp.org\)](http://undp.org/Constitutia-RM-format-mic-Ucr-Tipar-15-07-2016.pdf).
102. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
103. Консультативний висновок Міжнародного суду ООН від 28 травня 1951 року стосовно застереження до Конвенції про геноцид. URL: legal.un.org/icjsummaries/documents/russian/st_leg_serf1.pdf

104. Коростиленко А. В. Визначення юридичної відповідальності за вчинення пропаганди та поширення ідеології тероризму. *Теорія і практика юридичної відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері* : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 08 червня 2016 р.). Київ : НДІП НАПрН України, 2016. С. 24–28.

105. Коруц У. Запобігання та протидія пропаганді війни та інформаційним загрозам в Україні. *Публічне право*. 2020. № 2 (38). С. 80–88.

106. Коруц У. З. Вплив практики міжнародних кримінальних трибуналів на визначення пропаганди війни як міжнародного злочину. *Право і суспільство*. 2021. С. 265–273.

107. Коруц У. З. До питання міжнародно-правової відповідальності за пропаганду агресивної війни. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2021. Вип. 50. С. 114–119.

108. Коруц У. З. Заборона пропаганди війни в умовах воєнного стану : аналіз законодавчих новацій. *Київський часопис права*. 2022. Вип. 4. С. 219–226.

109. Коруц У. З. Зміст пропаганди та обмеження свободи вираження поглядів у практиці Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2020. № 1. Ч. 2. С. 179–185.

110. Коруц У. З. Інформаційна війна як інструмент пропаганди війни: правові підстави протидії. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 334–339. URL: [56.pdf \(pgp-journal.kiev.ua\)](#)

111. Коруц У. З. Кримінальна відповідальність за пропаганду війни в Україні: сучасний стан та досвід зарубіжних країн. *Правова держава*. 2019. № 36. С. 90–97.

112. Коруц У. З. Міжнародний кримінальний суд: проблеми покарання за міжнародні злочини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Т. 1, № 5. С. 234–239. URL: [НВ ППП № 5 2017 Т1.pdf \(nvppp.in.ua\)](#)

113. Коруц У. З. Міжнародні механізми протидії пропаганді війни. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. № 2. С. 103–108.

114. Коруц У. З. Міжнародно-правова відповідальність за злочини пропаганди та дезінформації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 238–242.

115. Коруц У. З. Нормативно-правове забезпечення запобігання і протидії пропаганді війни в Україні в контексті сучасних викликів та загроз. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Юридичні науки*. 2020. Т. 31(70), № 2. С. 184–190.

116. Коруц У. З. Поняття підбурювання до агресивної війни як елементу пропаганди в міжнародному кримінальному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип. 60. С. 211–215.

117. Коруц У. З. Поняття пропаганди війни: історико-правовий аспект. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 12. С. 120–123.

118. Коруц У. З. Правова природа та сутнісне значення принципу комплементарності Міжнародного кримінального суду і його місце в системі кримінальної юстиції держави. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 4. С. 117–122.

119. Коруц У. З. Правове забезпечення заборони пропаганди війни: досвід республік Молдови та Грузії. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4(29). С. 203–207.

120. Коруц У. З. Практика Нюрнберзького трибуналу та її значення для кваліфікації пропаганди війни як міжнародного злочину. *Альманах міжнародного права*. 2021. Вип. 24. С. 222–231.

121. Коруц У. З. Проблемні питання визначення поняття «гібридна війна» як елементу пропаганди війни. *Приватне та публічне право*. 2020. № 2. С. 125–130.

122. Коруц У.З. Пропаганда війни в імперативних нормах і зобов'язаннях erga omnes. *Юридичний вісник*. Одеса : Гельветика, 2020. № 1. С. 149–155.

123. Коруц У.З. Пропаганда як злочин у рішеннях міжнародних кримінальних судів і трибуналів. *Правова позиція*. 2020. № 2 (27). С. 142–148.

124. Коруц У.З. Протидія негативним проявам пропаганди в Європейському Союзі. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2019. Т. 2, № 42. С. 134–138.

125. Коруц У.З. Розслідування Міжнародним кримінальним судом воєнних злочинів росії в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 2. С. 171–176.

126. Краснікова О.В. Концепція міжнародного військового трибуналу для покарання рф за злочини в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 12. С. 506–508. URL: http://lsej.org.ua/12_2022/120.pdf

127. Кримінальне провадження, відкрите через звинувачення у поширенні пропаганди на користь терористичної організації, не відповідало нагальній суспільній потребі, не було пропорційним переслідуванню законним цілям і, як наслідок, не було необхідним в демократичному суспільстві. URL: <https://zib.com.ua/ua/138670.html>.

128. Кримінальний кодекс Грузії від 22 липня 1999 року. URL: <https://law.justia.com/codes/georgia/2020/title-16>.

129. Кримінальний кодекс Республіки Молдова від 18 квітня 2002 р. URL: https://sherloc.unodc.org/cld/uploads/res/document/criminal-code-of-the-republic-of-moldova_html/Republic_of_Moldova_Criminal_Code.pdf.

130. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Офіційний вісник України*. № 21. Ст. 920.

131. Кротюк В. А. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс : монографія. Харків : ФОП Федорко М. Ю., 2021. 558 с.

132. Кубальський В. Н., Радомська Д. І. Відповідальність за геноцид в міжнародному кримінальному праві. *Актуальні проблеми міжнародного права та порівняльного правознавства*. 2018. № 5. С. 24–26.
133. Кузнецов М. А. Емоційна пам'ять у мнемічній системі особистості : дис. ... д-ра. псих. наук : 19.00.01. Харків, 2008. 412 с.
134. Курбан О. В. Сучасні інформаційні війни в мережевому онлайн просторі. Київ : ВІКНУ, 2016. 286 с.
135. Литвиненко О. Тотальна війна по-путінські: “гібридна” війна РФ проти України. “Гібридна” війна Росії – виклик і загроза для Європи. Київ : Центр Разумкова, 2016. С. 46.
136. Литвиненко О. В. Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські кампанії : монографія. Київ : Сатсанга, 2000. С. 170–175.
137. Лукашенко А. І. Ментальні структури агресора в інформаційній війні на прикладі російської федерації: погляд із минулого в сучасність, виклики західному суспільству : зб. наук. пр. *Гілея : науковий вісник*. 2019. Вип. 144. С. 72–75.
138. Львова О. Л. Мова ворожнечі: теоретико-правовий аналіз поняття. *Правова держава*. Вип. 29. С. 71–79.
139. Люлько С. П. Окремі юридичні аспекти протидії російській агресії в умовах гібридної війни. *Невідкладні заходи з протидії російській агресії з Криму: політичні, юридичні, економічні, управлінські та соціальні аспекти* : матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ 4 вересня 2018 р.). Київ-Одеса : Фенікс, 2018. С. 94–95.
140. Мадзігон Н. В. Міжнародно-правовий аналіз пропонованих змін до Кримінального кодексу України щодо гармонізації кримінального законодавства з нормами міжнародного права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 4. С. 261–267.
141. Макаренко Л. П. Еволюція форм і методів ведення інформаційної війни. URL: <http://oaji.net/articles/2014/797-1402908125.pdf>.

142. Маклаков В. В. Конституции зарубежных государств : учеб. пособие. Москва : БєК, 1999. 239 с.
143. Малик І. Механізми протидії негативним впливам інформаційної пропаганди. *Політичні науки*. 2015. Вип. 1. № 2. С. 51–52.
144. Малик Я. Й. Інформаційна війна і Україна. *Демократичне врядування*. 2015. Вип. 15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2015_15_3
145. Малишева Ю. В. Цілеспрямовані санкції та їх застосування Радою Безпеки ООН : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11. Київ, 2016. 234 с.
146. Маркова М. В. Інформаційно-психологічна війна: медико-психологічні наслідки та стратегії протидії. *Проблеми безперервної медичної освіти та науки*. 2016. № 4. С. 8.
147. Мартинюк А. Гібридні загрози Україні і суспільна безпека. Досвід ЄС і східного партнерства : аналітичний документ. Київ, 2018. 106 с.
148. Мацієвський Ю. В. Внутрішній конфлікт чи прихована агресія: академічна дискусія і експертні оцінки війни на Донбасі. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 55–68.
149. Медведєва М. О. До питання про відповідальність в міжнародному екологічному праві. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010. Вип. 93, Ч. II. С. 116–128.
150. Мельник М. І., Хавронюк М. І. Науково-практичний коментар кримінального кодексу України. 7-ме вид., перероб. та доп. Київ : Юридична думка, 2010. С. 1081–1090.
151. Міжнародна конвенція з ліквідації всіх форм расової дискримінації від 21.12.1965. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105.
152. Міжнародна конвенція про використання радіомовлення в інтересах миру від 1936 року. URL: [Міжнародна конвенція про використання радіомовлення в інтересах миру | LIGA:ZAKON \(ligazakon.net\)](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_105)
153. Міжнародне публічне право : монографія / за заг. ред. В.Ф. Антипенка. Київ : НАУ, 2012. Том 2. 348 с.

154. Міжнародний кримінальний суд. Київ : Amnesteey internatioanal Україна, 2019. 64 с.
155. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_043.
156. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
157. Муравйов В. Організаційно-правовий механізм реалізації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. *Право України*. 2015. Вип.8. С.17–32.
158. Муравйов В., Гріненко О. Правосуддя в Європейському Союзі: правові засади діяльності судових органів Євросоюзу. *Studii Juridice Universitare*. 2015. С.134–141. URL: [134-141_4.pdf \(idsi.md\)](#)
159. Муравйов В.І. Правові інструменти співпраці між Європейським Союзом і Україною в сфері простору свободи безпеки і правосуддя. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2009. Т. 2, №87.
160. Муравйов В.І. Екстратериторіальна дія права Європейського Союзу у правопорядках третіх і угоди про асоціацію. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 117(1). С. 61–73.
161. Мустафін О. Народження пропаганди. Інформаційна війна п'ятсотрічної давнини. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/06/3/155758>.
162. Мушак Н. Б. Зібрання актів європейського права. Вип. 1: Європейський Союз / за заг ред. В. І. Муравйова. Київ : Ред. журн. «Право України», 2013. 1052 с.
163. Мушак Н.Б. Застосування санкцій проти Росії як засіб захисту економічних інтересів України. *Український часопис міжнародного права*. 2014. № 4. С. 185–192.
164. Мушак Н.Б. Механізм правового регулювання відносин України та Європейського Союзу у сфері захисту прав людини. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 5. С. 5–13.

165. Мушак Н.Б. Мир – це не лише відсутність війни. *Віче. Журнал Верховної Ради України*. 2014. № 24 (380). С. 50–51.

166. Мушак Н.Б. Міжнародно-правові питання співробітництва та взаємодії правових систем Ради Європи, Європейського Союзу та Організації з безпеки і співробітництва у Європі у сфері захисту прав людини. *Часопис Київського університету права НАН України*. 2013. № 1. С. 308–312.

167. Мушак Н.Б. Співробітництво держав-учасниць Шенгенського простору у сфері забезпечення європейської безпеки. *IX Наукові читання, присвячені пам'яті В. М. Корецького* : зб. наук. пр. / Київський університет права НАН України / редкол. : Ю.С. Шемшученко, Ю. Л. Бошицький, О. В. Чернецька та ін.] Львів : ТОВ «Західно-український консалтинг центр», 2016. С. 22–26.

168. Насаджували культу Кремля: у Білій Церкві СБУ викрила розповсюджувачів російської пропаганди. URL: https://24tv.ua/kyivnews/nasadzhuvali-kulti-kremlya-biliy-tserkvi-sbu-vikrila-novini-kiyeva_n1851223.

169. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / за ред. П. П. Андрушко та ін. 2-е вид., перер. та доп. Київ : Дакор, 2008. 1428 с.

170. Новий словник української мови : у 4 т. Київ : Аконіт, 2000. Т. 1 / уклад. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко. 910 с.

171. Orlovska, N. The actual issues of criminal responsibility for propaganda of war (in the law draft № 2689 context). *State and Regions. Series: Law*. 2021. P. 72–77. 10.32840/1813-338X-2021.4.11.

172. Окрема думка (збіжна) судді Конституційного Суду України Лемака В.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) у справі за конституційною скаргою Поліщука Сергія Олексійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 статті 16³ Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» (справа про посилений соціальний захист

військовослужбовців). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na01d710-22#Text>.

173. Олійник Х. В. Кримінальна відповідальність за пропаганду, планування, підготовку, розв'язування та ведення агресивної війни : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2022. 255 с.

174. Олійник Х. В. Караність злочинів, які полягають у пропаганді, плануванні, підготовці, розв'язуванні та веденні агресивної війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 234–237. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-7/58>.

175. Олійник Х. В. Караність злочинів, які полягають у пропаганді, плануванні, підготовці, розв'язуванні та веденні агресивної війни. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 7. С. 234–238.

176. Олійник Х. В. Особливості суб'єкта складів злочинів, які полягають у пропаганді, плануванні, підготовці, розв'язуванні та веденні агресивної війни. *Європейські перспективи*. 2021. № 3. DOI <https://doi.org/10.32782/EP.2021.3.18>.

177. Олійник Х. В. Стан теоретичного дослідження питань кримінальної відповідальності за пропаганду, планування, підготовку, розв'язання та ведення агресивної війни. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету*. 2019. Вип. 8. С. 117–125.

178. Олішевський О. Заходи протидії пропаганді війни в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică. Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2018. Т 1, № 1. С. 155–160.

179. Олішевський О. Пропаганда війни (ст. 436 КК України): низькі показники діяльності правоохоронної системи та проблеми оцінки. *Кримінологічні дослідження : збірн. наук. пр.* Вип. 11 : Війна та злочинність. 2021. С. 71–81.

180. Олішевський О. В. Заходи протидії пропаганді війни в Україні. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2018. № 1. С. 156–159.

181. Олішевський О. В. Інформація, що містить пропаганду війни: кримінально-правовий та кримінологічний аспекти. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2017. № 1 (15). С. 118–120.
182. Павлов Д. Політична пропаганда: до визначення поняття. *Гілея : науковий вісник*. 2013. Вип. 79. С. 328–331.
183. Парахонський Б. О., Яворська Г.М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл : монографія. Київ : НІСД, 2019. 560 с.
184. Пекар П. В. Окремі питання відповідальності юридичних осіб за пропаганду війни. *Верховенство права*. URL: <http://sd-vp.info/2017/okremi-pitannya-vidprovidalnosti-yuridichnih-osib-za-propagandu-vijni/>.
185. Пекар П. В. Пропаганда війни в законодавстві про кримінальну відповідальність пострадянських країн. *Наше право*. 2016. № 2. С. 125–131.
186. Перепьолкін С. М. Юрисдикція міжнародного кримінального суду та її визнання Україною. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук*. 2017. № 10. С. 243–252.
187. Плахотнюк Н. В., Іржова М. А. Юрисдикція міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 374–378.
188. Попов К. Л. Міжнародне інформаційне право. Київ, 2019. 170 с.
189. Почепцов Г. Пропаганда 2.0. Харків, 2018. 800 с.
190. Пояснювальна записка до Проекту Закону про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо відповідальності за заперечення чи виправдання злочинів фашизму. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=4038&skl=8.
191. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. 31 березня 2023. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/234877.html>
192. Притула А. М. Пропаганда – компонент гібридної війни: шляхи протидії засобами кримінального права. *Юридична наука*. 2015. № 3. С. 101–102.

193. Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України № 64/2022 від 24.02.2022р. : URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.

194. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про інформацію» та Закону України «Про доступ до публічної інформації» : Закон України від 27.03.2014 № 1170-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1170-18#Text>.

195. Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну : Закон України від 22.05.2022 № 2265-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>.

196. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України № 5207-VI від 06.09.2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17>.

197. Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 09.04.2015 р. № 317-VIII (2015). *Відомості Верховної Ради*. № 26. Ст. 219.

198. Про Заяву Верховної Ради України «Про визнання Україною юрисдикції Міжнародного кримінального суду щодо скоєння злочинів проти людяності та воєнних злочинів вищими посадовими особами Російської Федерації та керівниками терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», які призвели до особливо тяжких наслідків та масового вбивства українських громадян» : Постанова Верховної Ради України від 04.02.2015 № 145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-19#Text>.

199. Про Заяву Верховної Ради України «Про відсіч збройній агресії Російської Федерації та подолання її наслідків»: Постанова Верховної Ради України від 21.04.2015 № 337-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/337-19>.

200. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї ГУАМ, національних парламентів держав світу про визнання Російської Федерації державою-агресором : Постанова Верховної Ради України від 27.01.2015 № 129-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/129-19>

201. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 48. Ст. 650.

202. Про національну безпеку : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. № 31. Ст. 241.

203. Про Національну стратегію у сфері прав людини. Указ Президента України від 24.03.2021 : URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1192021-37537>.

204. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. *Голос України*. 2015. № 101.

205. Про припинення дії Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією : Закон України від 06.12.2018 № 2643-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2643-19>.

206. Про ратифікацію Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього : Проект Закону України від 22.05.2014 р. № 86. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JG02E00I.html.

207. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Закон України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1678-18>

208. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія реінтеграції в Україну тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополь: проблемні питання, шляхи, методи та способи :

Постанова Верховної Ради України; Рекомендації від 22.09.2016 № 1602-VIII.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1602-19>.

209. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 вересня 2015 року «Про внесення змін до додатка 1 до рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України №550/2015 від 18.09.2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5502015-19438>.

210. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 19 березня 2019 року «Про застосування, скасування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій): Указ Президента України №82/2019 від 19 березня 2019 року № 82/2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/822019-26290>.

211. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України №549/2015 від 16.09.2015 року №549/2015. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/5492015-19437>

212. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року «Про Стратегію кібербезпеки України»: Указ Президента України від 15.03.2016 № 96/2016. URL: <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/96/2016>.

213. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України; Доктрина від 25.02.2017 № 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017>

214. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 25.02.2017 № 47/2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017>.

215. Про санкції : Закон України від 14.08.2014 № 1644-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1644-18>.
216. Про систему іномовлення України : Закон України від 08.12.2015 № 856-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-19>
217. Про телебачення та радіомовлення : Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 10. Ст. 43.
218. Проект Закону про засади інформаційної безпеки України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51123
219. Проект Закону № 7215 про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо відповідальності за пропаганду російського неонацистського тоталітарного режиму, акту агресії проти України з боку Російської Федерації як держави терориста. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/II07188A?an=11>.
220. Пропаганда і свобода масової інформації. Пам'ятна записка Бюро представника ОБСЄ щодо питань свободи ЗМІ. URL: <https://www.osce.org/ru/fom/219726?download=true>.
221. Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних або інших подібних газів та бактеріологічних засобів : Міжнародний документ від 17.06.1925. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_198
222. Paragraph 561 of the judgement / International Criminal Tribunal for Rwanda, The Prosecutor versus Jean-Paul Akayesu 1998. URL: <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/10/Akayesu-ICTR-1998-Judgment.pdf>.
223. Разметаєва Ю. С. Приватність в інформаційному суспільстві: проблеми правового розуміння та регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Право*. Т. 1, № 37. 2016. С. 44–50.
224. Рахімов В. В. Моніторинг інформаційного простору з метою виявлення загроз інформаційній безпеці України у війсьній сфері.

Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ : НУОУ, 2017. 104 с.

225. Резолюція 827 (1993), прийнята Радою Безпеки ООН на 3217-му засіданні 25 травня 1993 р.; Резолюція 955 (1994), прийнята Радою Безпеки ООН на 3452 засіданні 8 листопада 1993 р. Офіційний сайт ООН. URL: <https://www.un.org>

226. Резолюція RC/Res/6 від 11/06/2010. URL: <https://crimeofaggression.info/documents/6/RC-Res6-RUS.pdf>.

227. Резолюція Генеральної Асамблеї 2106A(XX) від 21 грудня 1965, набула чинності 4 січня 1969 року: URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_2131-xx/ga_2131-xx_ph_r.pdf.

228. Резолюція Генеральної Асамблеї 2200A (XXI) від 16 грудня 1966, набула чинності 3 січня 1976 року. URL: <https://www.un.org/ru/ga/21/docs/21res.shtml>.

229. Резолюція про стратегічну комунікацію ЄС для протидії пропаганді проти неї третіми сторонами (2016/2030 (INI) від 23 листопада 2016. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016IP0441>.

230. Рекомендації з протидії пропаганді: тактичні, стратегічні, довгострокові (Центр аналізу європейської політики СЕРА). URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/17669/2016-10-20-rekomendatsii-z-protydii-propagandi-taktychni-strategichni-dovgostrokovi-tsentr-analizu-ievropeyskoi-polityky-sera>

231. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

232. Римський статут Міжнародного кримінального суду: чому він такий важливий для України? URL: https://lexinform.com.ua/wp-content/uploads/2022/03/ICC_Message_new.pdf

233. Рішення Восьмого апеляційного адміністративного суду у справі 14 червня 2022 року, справа № П/857/4/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104818413>.

234. Рішення Восьмого апеляційного адміністративного суду у справі № 640/9489/19 від 12 липня 2022 року. URL: https://8aa.court.gov.ua/sud4857/pres-centr/pres_releases/1341816 .

235. Рішення Восьмого апеляційного адміністративного суду у справі № П/857/10/22 від 15 червня 2022 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/506236___736213.

236. Рішення Восьмого апеляційного адміністративного суду у справі П/857/5/22 від 01.07.2022. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104999568>.

237. Рішення Миколаївського окружного адміністративного суду у справі від 03 червня 2022 р. № 400/9791/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104609418>.

238. Розкладай І. Як Україна протидіє інформаційній агресії Росії. URL: <https://cedem.org.ua/articles/yak-ukrayina-protydiye-informatsijnij-agresiyi-rosiyi-chastyna-2>.

239. Рябчинська О. П. Система покарань серед засобів кримінально-правового впливу. *Основні напрями розвитку кримінального права та шляхи вдосконалення законодавства України про кримінальну відповідальність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 11–12 жовтня 2012 р.). Харків : Право, 2012. С. 259–262.

240. Свобода вираження поглядів та інтернет. В. Бенедек, М. Кеттеман URL: <https://rm.coe.int/168059936a>

241. Семен Н. Ф. Російські інтернет-ресурси як чинник інформаційної війни проти України (на прикладі сайтів «Правда.Ру» та «Российский диалог») : автореф. дис. ... канд. наук. соц. комун. : 27.00.01 Дніпро, 2018. 19 с.

242. Сенаторова О. В. Принципи Нюрнберзького процесу як основа міжнародної кримінальної юстиції. *Теорія і практика правознавства* 2011. № 2. URL: http://tlaw.nlu.edu.ua/wpcontent/uploads/2015/09_-10.pdf.

243. Сірант М. М. Досвід імплементації норм про військові злочини в кримінальному законодавстві країн ЄС. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2016. № 845. С. 225–230.

244. Сіцінська М. В. Громадська рада: особливості її діяльності в секторі безпеки і оборони України. Державне управління: удосконалення та розвиток. 2014. № 1. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=673>.

245. Скринька Д. В. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966. *Українська дипломатична енциклопедія*. Київ : Знання України, 2004. Т. 2. 812 с.

246. Слово Миру! Ні мові ворожнечі: Рада Європи. URL: <https://rm.coe.int/speak-peace-ukraine-screen/pdf/1680a1efbc>.

247. Смазнова І.С. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 378 с.

248. Смачило Т. В., Кривцун А. Р. Феномен інформаційного тероризму як загрози міжнародній безпеці. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 125.

249. Смола Л. Є. Аспекти ведення інформаційної та гібридної війни в контексті застосування комунікаційних технологій. *S.P.A.C.E.* 2016. № 1. С. 48–53.

250. Соловйова А. С. Мова ненависті/ворожнечі в реаліях сучасного українського політичного дискурсу в умовах необхідності зміцнення національної безпеки. *Наукові праці. Політологія*. 2017. Вип. 285. Т. 297. С. 23–27.

251. Справа «R. v. Keegstra» Верховний суд Канади. R. v. Keegstra, 3 SCR 697 (1990), para 111. URL: <https://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/695/index.do>.

252. Справа Зана проти Туреччини, 25 листопада 1997 р. Заява № 18954/91, п. 26. URL:

https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_18954-91?access_token=c00881cb360ce36cc8458667a692460a70e34cd9.

253. Справа Інкал проти Туреччини, 9 червня 1998 р. Заява № 22678/93, п. 44. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-58197%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-58197%22]}).

254. Статистична інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення за результатами їх досудового розслідування за 2018–2020 р. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/stst2011.1йт1?йіг_ій=114140&НБЙ=100820&c=ейМ;_c=1о.

255. Статут Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу. Юридична енциклопедія. 1946. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/140950__140950

256. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду та покарання головних військових злочинців європейських країн осі : Міжнародний документ від 08.08.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#Text.

257. Статут Організації Об'єднаних Націй. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf.

258. Створено спеціальний трибунал для покарання злочину агресії проти України. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/stvoreno-specialnyu-trybunal-dlya-pokarannya-zlochynu-agresiyi-proty-ukrayiny>

259. Стиранка М. Б. Кримінально-правова характеристика сепаратизму в Україні : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2020. 264 с.

260. Теорія та практика міжнародного кримінального права : підручник / Зелінська Н. А., Андрейченко С. С., Др'оміна-Волок Н. В., Коваль Д. О. ; за ред. проф. Н. А. Зелінської. Одеса : Фенікс, 2017. 582 с.

261. Тимченко Л., Кононенко В. Процесуальна реалізація гарантій безпеки України та захисту її інтересів. *Право України*. 2021.

262. Тимченко Л.Д. Договірні-правова практика України щодо співробітництва в боротьбі з транснаціональною злочинністю. *Вісник*

Харківського національного університету внутрішніх справ. Вип. 12(2). С.16–19

263. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Зростання ролі рішень міжнародних судів серед джерел права. *Вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018.

264. Тимченко Л.Д., Соколинська О.Ф. Міжнародне кримінальне право: процес становлення. *Вісник Харківського національного університету*. 2001.

265. Ткач В. Ф. Спецпропаганда як інформаційний складник гібридної війни Росії проти України. *Стратегічні пріоритети. Політика*. 2016. № 1 (38). С. 99–109.

266. Ткачук Т. Ю. Забезпечення інформаційної безпеки в умовах євроінтеграції України: правовий вимір : монографія. Київ : ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 411 с.

267. Трояновський О.В. Міжнародна кримінальна юрисдикція в механізмі захисту прав людини. Актуальні проблеми держави і права. 2011. №1. С. 417–424.

268. У ЄС підтримали створення спецтрибуналу для притягнення Путіна до відповідальності. URL: <https://www.unian.ua/world/u-yes-pidtrimali-stvorennya-spectribunalu-dlya-prityagnennya-putina-do-vidpovidalnosti-12167142.html>

269. Українська Революція Гідності, агресія РФ і міжнародне право. Київ : К.І.С., 2014. 1016 с.

270. Ульянова Н. Н. Загальні багатосторонні договори в сучасних міжнародних відносинах. Деякі питання теорії / відпов. ред. В.М.Корецький. Київ : Наук. думка, 1981. 259 с.

271. Ухвала Дніпропетровського Окружного Адміністративного суду у справі 160/5055/20 від 24 червня 2022 року. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104928950>.

272. Феллоуз Е. «Пропаганда»: історія слова. URL: ['Propaganda:' History of a Word on JSTOR](#)

273. Феськов І. В. Основні методи ведення гібридної війни в сучасному інформаційному суспільстві. *Актуальні проблеми політики*. 2016. Вип. 58. С. 68–78.

274. Фролова О. М. Негативні інформаційно-психологічні впливи з боку РФ як загроза національній безпеці України. Дослідження світової політики. 2012. Вип. 3 (60). С. 152–155.

275. Фролова О. М. Нормативно-правові аспекти протидії інформаційним впливам РФ. *Деокупація і реінтеграція інформаційного простору Криму: міжнародно-правові та медіа комунікативні інструменти* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. Київ : Ін-т міжн. відн., 2019. С. 71–72.

276. Фурашев В. М. Основні стримуючі фактори правового забезпечення інформаційної безпеки. *Інформація і право*. 2013. № 2 (8). С. 117–118.

277. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ-Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. 552 с.

278. Хартія Європейського Союзу про основні права. 17.11.2012. URL: <https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu>

279. Хліммервеен і Хагенбеєк проти Нідерландів, 11 жовтня 1979 р. Заява № 8406/78. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/pdf?library=ECHR&id=001-155052&filename=H.%20AND%20J.%>

280. Хоружий Г. Ф. Війна Росії проти України: російська пропаганда як складова «гібридної війни». *Український науковий журнал*. 2016. № 4. С. 6–15.

281. Чайковська В. Трибунал щодо РФ варто запустити до завершення війни – МЗС. URL: <https://www.dw.com/uk/tribunal-sodo-zlocinu-agresii-rf-varto-zapustiti-do-zaversenna-vijni-mzs/a-64980074>

282. Чубінідзе О. О. Характеристика системи органів міжнародного кримінального правосуддя. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 5. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2018/60.pdf.
283. Шевців М. Б., Гончарук К. А. Пропаганда як соціально-правове явище: проблеми розуміння. *Актуальні проблеми історико-правової та міжнародно-правової науки. Південноукраїнський часопис*. 2019. Вип. 1. С. 119–122.
284. Шершньова О. Нормативно-правове забезпечення національної безпеки країни та вплив сучасних інформаційних викликів і загроз інформаційній безпеці. *Актуальні проблеми міжнародних відносин та зовнішньої політики*: матеріали III регіон. наук.-теор. конф. (м. Львів, 24 березня 2016 р.). Львів: Національний університет «Львівська політехніка», 2016. С. 37.
285. Шпилик С. Інформаційна війна, пропаганда та PR: такі схожі й такі різні. *Галицький економічний вісник*. 2014. Т. 47, № 4. С. 180–182.
286. Яворська Г. М. Концепт «війна»: семантика і прагматика. *Стратегічні пріоритети. Філософія*. 2016. №1. С. 14–23.
287. Якими є необхідні кроки з протидії російській пропаганді? Рекомендації чеської організації The European Values. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/17330/2016-08-30-yakimi-e-neobkhidni-kroki-z-protidii-rosiiskii-propagandi-rekomendatsii-cheskoi-organizatsii-the-european-values>.
288. Якими є необхідні кроки з протидії російській пропаганді? Рекомендації чеської організації The European Values. URL: <https://ms.detector.media/mediaanalitika/post/17330/2016-08-30-yakimi-e-neobkhidni-kroki-z-protidii-rosiiskii-propagandi-rekomendatsii-cheskoi-organizatsii-the-european-values>.
289. Acquaviva, G. At the Origins of Crimes Against Humanity. *Journal of International Criminal Justice*. 2011. № 9(4). P. 881–903.

290. *Affaire Altıntaş v. Turquie* (Requête no 50495/08). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-201897%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-201897%22]}).
291. African Charter on Human and Peoples' Rights. URL: [36390-treaty-0011 - african charter on human and peoples rights e.pdf](https://www.africancharter.org/36390-treaty-0011_-_african_charter_on_human_and_peoples_rights_e.pdf) (au.int)
292. Allen G. V. Are the Soviets Winning the Propaganda War? *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1961. № 336. P. 1–11.
293. American Convention on Human Rights: Pact of San José, Costa Rica ; signed at San José, Costa Rica, on 22.11.1969. URL: <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201144/volume-1144-i-17955-english.pdf>.
294. Arndt, J. Review: From Mutual Observation to Propaganda War. Premodern Revolts in Their Transnational Representations (Histoire, 56) by Malte Griesse. *Zeitschrift für Historische Forschung*. 2016. Vol. 43. № 2. P. 323–324.
295. Article 5(2), Statute of the International Criminal Court, 17 July 1998, 37 ILM 999. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>.
296. Bachmann, S. Russia's Hybrid Warfare in the East: The Integral Nature of the Sphere. *Georgetown Journal of International Affairs*. 2015. № 16 (3–4). P. 198–211.
297. Banning RT and Sputnik Across Europe: What Does it Hold for the Future of Platform Regulation? URL: https://www.isdglobal.org/digital_dispatches/banning-rt-and-sputnik-across-europe-what-does-it-hold-for-the-future-of-platform-regulation.
298. Bell, C. Hybrid Warfare and Its Metaphors Humanity. *An International Journal of Human Rights, Humanitarianism and Development*. 2012. № 3 (2). P. 225–247.
299. Bell, H. Review: Propaganda for War, The Campaign against American Neutrality, 1914–1917 by H. C. Peterson. *The Review of Politics*. 1940. Vol. 2, № 1. P. 132–134.
300. Berchtold, W. E. The World Propaganda War. *The North American Review*. 1934. Vol. 238, № 5. P. 423–427.

301. Black's Law Dictionary (6th ed.) / ed. H. C. Black. St. Paul, Minn. West Publishing Co. URL: <https://karnatakajudiciary.kar.nic.in/hcklibrary/PDF/Blacks%20Law%206th%20Edition%20-%20SecA.pdf>.

302. Bogart, L. Premises for Propaganda: The United States Information Agency's Operating Assumptions in the Cold War (abridged by Agnes Bogart). New York : Free Press, 1976. 250 p.

303. Boot, M. Genocide, Crimes Against Humanity, War Crimes: Nullum Crimen Sine Lege and the Subject Matter Jurisdiction of the International Criminal Court. NV : Intersentia Uitgevers, 2002. 708 p.

304. Bossuyt, M. Guide to the “Travaux Préparatoires” of the International Covenant on Civil and Political Rights. Dordrecht : Martinus Nijhoff Publishers, 1987. 851 p.

305. Boyte, K. J. An Analysis of the Social-Media Technology, Tactics, and Narratives Used to Control Perception in the Propaganda War Over Ukraine. *Journal of Information Warfare*. 2017. Vol. 16, № 1. P. 88–111.

306. Brown, F. Review: Propaganda for War by J. C. Peterson. *Social Science*. 1940. Vol. 15, № 3. P. 315–316.

307. Bruntz, G. Allied Propaganda and the Collapse of the German Empire in 1918. Palo Alto : Calif, 1938. 246 p.

308. Burchard, C. The Nuremberg Trial and its Impact on Germany. *Journal of International Criminal Justice*. 2006. №4 (4). P. 800–829.

309. Byrd, The Emperor has no clothes / US Senate ; Senate Floor Remarks (17.10.2003). URL: <http://globalresearch.ca/articles/BYR310A.html>.

310. Caitlin E. Carroll. Hybrid Tribunals are the Most Effective Structure for Adjudicating International Crimes Occurring Within a Domestic State. 2013. P. 29 Law School Student Scholarship. Student Works. 90. URL: https://scholarship.shu.edu/student_scholarship/90

311. Carrie McDougall The Imperative of Prosecuting Crimes of Aggression Committed against Ukraine. *Journal of Conflict & Security Law*. 2023. 1-28. URL: <https://watermark.silverchair.com/krad004.pdf>

312. Case Concerning the Barcelona Traction, Light and Power Company, Limited, Second Phase (Belgium v Spain), ICJ Rep [1970] para 33. URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/50/judgments>

313. Case Jersild v. Denmark. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-57891&filename=CASE%20OF%20JERSILD%20v.%20DENMARK.docx&logEvent=False>.

314. Case of Altıntaş v. Turkey (Application no. 50495/08). URL: [ALTINTAŞ v. TURKEY \(coe.int\)](https://www.coe.int/turkey/ALTINTAS_V_TURKEY)

315. Case of Erbakan v. Turkey. URL: <https://futurefreespeech.com/erbakan-v-turkey>.

316. Case of Lehideux and Isorni v. France (55/1997/839/1045). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22:%5B%22696122%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-58245%22%5D%7D>.

317. Case of Mart v. Turkey. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=003-6360738-832>.

318. Case of Vesselinov v. Bulgaria (Application no. 3157/16). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%223157/16%22%5D%2C%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22%2C%22CHAMBER%22%5D%2C%22itemid%22:%5B%22001-192785%22%5D%7D>.

319. Case of Zana v. Turkey. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-58115>

320. Case of Zarubin and other v. Lithuania. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-200110>

321. Case Radoslav Brđjanin "Krajina". URL: CASE INFORMATION SHEET - RADOSLAV BRĐANIN (icty.org)

322. Case Radoslav Brdjanin "Krajina".
URL: www.icty.org/x/cases/brdanin/cis/en/cis_brdjanin_en.pdf
323. Case Tyrer v. the United Kingdom, A 26 (1978). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-57587%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-57587%22]}).
324. Cassese, A. From Nuremberg to Rome: International Military Tribunals to the International Criminal Court. *The Rome Statute of the International Criminal Court*. 2002. Vol. 1. P. 1. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law/9780198298625.001.0001/law-9780199243129-chapter-1> .
325. CCPR General Comment No. 24: Issues Relating to Reservations Made upon Ratification or Accession to the Covenant or the Optional Protocols thereto, or in Relation to Declarations under Article 41 of the Covenant (para 8). URL: <https://www.refworld.org/docid/453883fc11.html>.
326. Charter of the United Nations 1945. URL: <http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/ch-cont.htm> .
327. Childs, H. L. Propaganda for War by H. C. Peterson. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1939. № 205. P. 173–174.
328. Corten O., Koutroulis V. Tribunal for the crime of aggression against Ukraine - a legal assessment. Policy Department, Directorate-General for External Policies. 2022. 52 URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2022/702574/EXPO_IDA\(2022\)702574_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2022/702574/EXPO_IDA(2022)702574_EN.pdf)
329. Council Decision 2014/145/CFSP of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D0145>.
330. Council Decision 2014/512/CFSP of 31 July 2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014D0512>.

331. Council of Europe, Committee of Ministers, Recommendation No. (97)20 of the Committee of Ministers to member states on “hate speech”. *Committee of Ministers*. URL: <https://rm.coe.int/1680505d5b>.

332. Council Regulation (EU) No. 833/2014 of 31 July 2014 concerning restrictive measures in view of Russia’s actions destabilising the situation in Ukraine. *EUR-Lex*. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/GA/TXT/?uri=CELEX:32014R0833>.

333. Crimes of War, Legal Precedents in Rwanda Court. URL: http://www.crimesofwar.org/tribun-mag/mag_rwanda2.html.

334. Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovskyi, Y. Y., Kovalenko, I. I., Melyakova, J. V., Danilyan, V. O. Value determinants of the information security of a democratic state. *Revista inclusiones*. 2020. Vol. 7, № 2. P. 457–473.

335. Decision on Confirmation of Charges, Lubanga Dyilo (ICC-01/04-01/06), Pre-Trial Chamber (29 January, 2007), at § 346. URL: <https://www.icc-cpi.int/pages/record.aspx?uri=266175>.

336. Decisions and recommendations of the 27th Meeting of Treaty Body Chairpersons. San José, Costa Rica (22–26 June, 2015). P. 2–8.

337. Dinstein, Y. War, aggression and self-defence. Cambridge University Press, 2017. 38 p.

338. Doob, L. W. Goebbels’ principles of propaganda. *The Public Opinion Quarterly*. 1950. Vol. 14, No. 3. P. 419–442.

339. Driscoll, J. Ukraine’s Civil War: Would Accepting This Terminology Help Resolve the Conflict? *PONARS: Eurasia policy memo*. 2019. № 572. URL: <https://www.ponarseurasia.org/ukraine-s-civil-war-would-accepting-this-terminology-help-resolve-the-conflict>.

340. ECRI General Policy Recommendation N°15 on Combating Hate Speech - adopted on 8 December 2015. URL: ECRI General Policy Recommendation N°15 - European Commission against Racism and Intolerance (ECRI) (coe.int)

341. ECRI report on Ukraine (5th monitoring cycle) : adopted on 20 June 2017 ; published on 19 September 2017. URL: <https://rm.coe.int/fifth-report-on-ukraine/16808b5ca8>.

342. ECRI report on Ukraine (5th monitoring cycle) : adopted on 20 June 2017 ; published on 19 September 2017. URL: <https://rm.coe.int/fifth-report-on-ukraine/16808b5ca8>.

343. Ellul, J. Propaganda. The formation of men's attitudes. New York, 1965. 352 p.

344. Ernst, K., Leites, N. Trends in Twentieth Century Propaganda. *Psychoanalysis and the Social Sciences*. 1947. № 1. P. 393–409.

345. Eser, A. Individual Criminal Responsibility. Mental Elements – Mistake of Fact and Mistake of Law. *The Rome Statute of the International Criminal Court : a commentary* / A. Cassese (Ed.). Oxford : Oxford Univ. Press, 2002. Vol. 1. P. 767–948.

346. European Convention on Human Rights 04.11.1950. URL:https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.

347. European Parliament resolution of 1 June 2023 on foreign interference in all democratic processes in the European Union, including disinformation (2022/2075(INI)) URL: [Texts adopted - Foreign interference in all democratic processes in the European Union, including disinformation - Thursday, 1 June 2023 \(europa.eu\)](https://www.europa.eu/press-communications/infobox/infobox-foreign-interference-in-all-democratic-processes-in-the-european-union-including-disinformation)

348. European Parliament resolution of 23.11.2016 on EU strategic communication to counteract propaganda against it by third parties. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P8-TA-2016-0441+0+DOC+XML+V0//EN>

349. Full-Scale Democratic Response to Hostile Disinformation Operations 21.06.2016. URL: <https://europeanvalues.cz/en/full-scale-democratic-response-to-hostile-disinformation-operations>.

350. GPS Accuse Government of Propaganda War. *British Medical Journal*. 1995. Vol. 310, № 6974. P. 211–212.

351. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. Ein Service des Bundesministeriums der Justiz und für Verbraucherschutz sowie des Bundesamts für Justiz. 1949. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/gg/GG.pdf>.

352. Hannum, H., Fischer, D. American Society of International Law, US Ratification of the International Covenants on Human Rights. 1993. P. 30.

353. Hans Fritzsche Judgment, Aktenzeichen I/2398, Spruchkammer I, Stadtkreis Nürnberg, 31 January 1947, Staatsarchiv München, SpKa Karton 475, p. 1.

354. Härter, K. Early Modern Revolts as Political Crimes in the Popular Media of Illustrated Broadsheets. *Mutual Observation to Propaganda War: Premodern Revolts in Their Transnational Representations*. Transcript Verlag, 2014. P. 312–324.

355. Hirsch, F. Soviet judgment at Nuremberg : a new history of the international military tribunal after World War II. New York : Oxford University Press, 2020. 536 p.

356. Hoffman, F. G. Future Threats and Strategic Thinking. *Infinity Journal*. 2011. № 9. P. 207–222.

357. Howard, M. *Temperamenta Belli: Can War be Controlled? Restraints on War: Studies in the Limitation of Armed Conflict* / M. Howard (ed). Oxford : Oxford University Press, 1979. P. 1–17.

358. Human Rights Committee (19th session), Geneva (29 July 1983). General Comment № 11 “Prohibition of propaganda for war and inciting national, racial or religious hatred (Art. 20)”. *The United Nations Human Rights*. URL: [http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/CCPRGeneral Comment-Noil.pdf](http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/CCPRGeneralComment-No11.pdf).

359. ICCPR Declarations and Reservations. URL: http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/treaty5_asp.htm

360. ICCPR Declarations and Reservations. URL: <https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?chapter=4&clang=en&mtdsghttps://>

[//treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?chapter=4&clang=en&mtdsg_no=IV-4&src=IND_no=IV-4&src=IND](https://treaties.un.org/Pages/ViewDetails.aspx?chapter=4&clang=en&mtdsg_no=IV-4&src=IND_no=IV-4&src=IND).

361. International Council on Human Rights Policy, ICHRP, Journalism, Media and the Challenge of Human Rights Reporting. Geneva, Switzerland, 2002. 153 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=1551233>.

362. INTERNATIONAL MILITARY TRIBUNAL (NUREMBERG) Judgment of 1 October 1946. URL: [IMTJudgment.Endversion+Deckblatt \(legal-tools.org\)](https://www.legal-tools.org/doc/8d3111)

363. International military tribunal (Nuremberg) Judgment of 1 October 1946. URL: [IMTJudgment.Endversion+Deckblatt \(legal-tools.org\)](https://www.legal-tools.org/doc/8d3111)

364. ISO/IEC 27032, Information technology – Security techniques – Guidelines for cybersecurity. 2012. 50 p.

365. Joint Declaration on Freedom of Expression and “Fake News”, Disinformation and Propaganda. URL: [Joint Declaration on Freedom of Expression and “Fake News”, Disinformation and Propaganda - ARTICLE 19](https://www.unhcr.org/refugees/joint-declaration-on-freedom-of-expression-and-fake-news-disinformation-and-propaganda-article-19)

366. Jowett, G., O’Donnell, V. Propaganda and Persuasion. 6th ed. 2015. SAGE Publications. 481 p. URL: <https://handoutset.com/wp-content/uploads/2022/06/Propaganda-Persuasion-Garth-S.-Jowett-Victoria-J.-O%E2%80%B2Donnell.pdf>.

367. Judgment International Military Tribunal for the Far East: Chapter X. Verdicts. URL: <http://www.ibiblio.org/http://www.ibiblio.org/hyperwar/PTO/IMTFE/IMTFE-10.html>

368. Judgment in Case C-622/17 Baltic Media Alliance Ltd v Lietuvos radijo ir televizijos komisija. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A62017CJ0622>

369. Judgment International Military Tribunal for the Far East / Court House of the Tribunal War Ministry Building Tokyo, Japan (4 November 1948). URL: https://crimeofaggression.info/documents/6/1948_Tokyo_Judgment.pdf

370. Katzenstein, S. Hybrid Tribunals: Searching for Justice in East Timor. *Harvard Human Rights Journal*. 2003. P. 245-278.

371. Kearney, M. G. The Prohibition of Propaganda for War in International Human Rights Treaties. *The Prohibition of Propaganda for War in International Law*. Oxford Academic, 2009. URL: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199232451.003.0005>.

372. Kearney, M., Kearney, M. G. The prohibition of propaganda for war in international law. Oxford University Press, 2007. 290 p.

373. Koruts U. Combating hate speech: experience of the Council of Europe. *Juridical scientific and electronic journal*. 2023. Vol. 5. P. 47–56.

374. Koruts, U. Activities of conventional authorities and international officials in the counteraction of war propaganda. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Vol. 1, No. 1. P. 134–141. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2020/12/Vyshegrad-1_2020_Tom-1.pdf.

375. Koruts, U. International Legal Regulation of Countering Propaganda of War and Manifestations of Extremism. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. 2020. Vol. 9, No. 1. P. 105–111. <https://doi.org/10.36941/ajis-2020-0009>.

376. Koruts, U. Legal support of counteraction of war propaganda in Ukraine. *Recht der Osteuropaischen Staaten (ReOS)*. 2019. Vol. 4. P. 76–81. URL: <https://www.uni-goettingen.de/de/document/download/2641d85c401c8046385228fe362cab85.pdf/ReOS%2004%20aus%202019.pdf>.

377. Koruts, U. Structure and content of the war propaganda phenomenon in the system of social and international relations. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2019. Vol. 6, No. 6. P. 45–52. URL: <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2019/2019-6-6/09.pdf>.

378. Kuzio, T. Euromaidan revolution, Crimea and Russia–Ukraine war: why it is time for a review of Ukrainian–Russian studies. *Eurasian Geography and Economics*. 2018. № 59(3-4). P. 529–553.

379. Larson, A. The Present Status of Propaganda in International Law. *Law and Contemporary Problems*. 1966. Vol. 31, No. 3. International Control of Propaganda. P. 439–451. <https://doi.org/10.2307/1190732>
380. Lasswell, H. D. Propaganda techniques in the world war. New York, 2013. 244 p.
381. Lauterpacht, H. Revolutionary Propaganda by Governments. *Transactions of the Grotius Society*. 1927. Vol. 13. P. 143–164.
382. Leo Bogart, *Premises for Propaganda: The United States Information Agency's Operating Assumptions in the Cold War* (Abridged by Agnes Bogart). New York : Free Press, 1976, 250 p.
383. Leonardo W.Doob. The Strategies of Psychological Warfare The Public Opinion Quarterly. Vol. 13, No. 4 (Winter, 1949-1950). P. 635–644.
384. Linebarger Paul M.A. Psychological Warfare. URL: [Psychological Warfare, a Project Gutenberg eBook by Paul M. A. Lineberger.](#)
385. Lingens v. Austria, 8 July 1986, Application No. 9815/82, paras. 39-40 (European Court of Human Rights). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/fre>
386. Madden, P. Ireland: The Propaganda War. *The Journal of Cinema and Media*. 1985. № 26/27. P. 102–108.
387. Martin, A.-C. National Front's Russian loans cause uproar in European Parliament, Euractiv (December 7, 2014). URL: <https://www.euractiv.com/section/europe-s-east/news/national-front-s-russian-loans-cause-uproar-in-european-parliament>.
388. Martinez, J. S., Danner, A. M. Guilty Associations: Joint Criminal Enterprise, Command Responsibility, and the Development of International Criminal Law. *California Law Review*. 2005. Vol. 93, № 1. P. 75–169. DOI:10.2139/ssrn.526202.
389. Matsuzato, K. The Donbass War: Outbreak and Deadlock. *Demokratizatsiya: The Journal of Post-Soviet Democratization*. 2017. № 25 (2). P. 175–200.

390. McGoldrick, D. *The Human Rights Committee: its role in the development of the International Covenant on Civil and Political Rights*. Oxford : Clarendon Press, 1991. 270 p.

391. McGoldrick, D. *The Practice and Procedure of the Human Rights Committee under the International Covenant on Civil and Political Rights*. Vol. 1. Thesis presented to Nottingham University for the Degree of Doctor of Philosophy. Nottingham, October 1988. XXV, 425 p.

392. McGonagle, T. *Minority rights, freedom of expression and of the media: dynamics and dilemmas*. *School of Human Rights Research Series*. Vol. 44. Cambridge-Antwerp-Portland: Intersentia. 272 p.

393. McNair, B. Review: Esko Salminen. *The Silenced Media: The Propaganda War between Russia and the West in Northern Europe*. *Slavic Review*. 2000. Vol. 59, № 3. P. 686–687.

394. Mendel, T. *Does International Law Provide for Consistent Rules on Hate Speech? The content and context of hate speech: Rethinking regulation and responses*. 2012. P. 417–429.

395. Mendel, Toby. *Hate Speech Rules Under International Law*. URL: <http://www.law-democracy.org/wp-content/uploads/2010/07/10.02.hate-speech.Macedonia-book.pdf>.

396. *MEPs sound alarm on anti-EU propaganda from Russia and Islamist terrorist groups: Press Release*. November 23, 2016. URL: <http://www.europarl.europa.eu/news/en/news-room/20161118IPR51718/meps-sound-alarm-on-anti-eu-propaganda-from-russia-and-islamist-terrorist-groups>

397. Metz, J. F. *Rwandan Genocide and the International Law of Radio Jamming*. *American Journal of International Law*. 1997. Vol. 91(4). P. 628–651. DOI:10.2307/2998097.

398. *Microtargeted propaganda by foreign actors: An interdisciplinary exploration* / R. Ó Fathaigh, T. Dobber, F. Zuiderveen Borgesius, J. Shires. *Maastricht Journal of European and Comparative Law*. 2021. Vol. 28(6). P. 856–877. DOI:10.1177/1023263X211042471.

399. Minority rights, freedom of expression and of the media: dynamics and dilemmas / T. McGonagle et al. School of Human Rights Research Series. 2011. Vol. 44. Cambridge-Antwerp-Portland : Intersentia. P. 191–242.
400. Mock, J. R., Larson, C. Words That Won the War. Princeton, N. J. 1939. 356 p.
401. Mozer v. the Republic of Moldova and Russia, 23.02.2016. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22002-10885%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22002-10885%22]}).
402. Murty, B. S. Propaganda and World Public Order. New Haven : Yale University Press, 1968. 310 p.
403. Nad, ge Mougel. REPERES module 1-0 - Explanatory notes World War I casualties: CVCE, 2011. English translation: Julie Gratz, Centre Europe Robert Schuman URL: <https://pdf4pro.com/view/world-war-i-casualties-centre-robert-schuman-org-a6ff3.html>.
404. National Security Archive through the George Washington University, Joint Chiefs of Staff Memorandum for the Secretary of Defence, Justification for US Military Intervention in Cuba. URL: <http://www.gwu.edu/%7Eensarchiv/news/20010430/northwoods.pdf%20>
405. Nelson, Richard Alan. A Chronology and Glossary of Propaganda in the United States. Greenwood Press, 1996. 360 p.
406. Nelson, A. A Chronology and Glossary of Propaganda in the United States. Westport, Conn. and London : Greenwood Press, 1996. 336 p.
407. Nowak, M. UN Covenant on Civil and Political Rights. CCPR Commentary (2nd rev. ed.). Kehl am Rhein: Engel, 2005. 1277 p.
408. Nuremberg Trial Archives The International Court of Justice: custodian of the archives of the International Military Tribunal at Nurember. URL: [library-of-the-court-en.pdf \(icj-cij.org\)](#)
409. Nuremberg Trial Archives The International Court of Justice: custodian of the archives of the International Military Tribunal at Nurember. URL: [library-of-the-court-en.pdf \(icj-cij.org\)](#)
410. Oetheimer, M. Protecting Freedom of Expression: The Challenge of

Hate Speech in the European Court of Human Rights Case Law. *Cardozo Journal of International and Comparative Law*. 2009. № 17. P. 427.

411. Oraá, J. *Human Rights in States of Emergency in International Law*. Don Mills: Oxford University Press, 1992. 288 p.

412. Orentlicher, D. Criminalizing Hate Speech in the Crucible of Trial: *Prosecutor v. Nahimana*. *New England Journal of International and Comparative Law*. 2005. № 12. P. 11–27.

413. Paliashvili, I. Calls mount for Russia to face tribunal for aggression against Ukraine. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/calls-mount-for-russia-to-face-tribunal-for-aggression-against-ukraine/>

414. Paragraph 13, General Comment 29. URL: <http://www.hri.ca/fortherecord2001/documentation/tbodies/ccpr-c-21-rev1-add11.htm>

415. Paragraph 50 of the judgement International Criminal Tribunal for Rwanda, The Prosecutor versus Georges Ruggiu, 2000. URL: <https://www.refworld.org/cases,ICTR,415920394.html>

416. Paragraph 674 of the judgement / International Criminal Tribunal for Rwanda, The Prosecutor versus Jean-Paul Akayesu 1998. URL: <https://www.globalhealthrights.org/wp-content/uploads/2013/10/Akayesu-ICTR-1998-Judgment.pdf>.

417. Pazyk, A. Prohibited information: erga omnes obligations of Ukraine. URL: https://www.academia.edu/3275653/Prohibitedhttps://www.academia.edu/3275653/Prohibited_Information_Erga_Omnes_Obligations_of_Ukraine

418. Peterson, H. C. *Propaganda for War. The Campaign against American Neutrality, 1914–1917*. Norman, Oklahoma : University of Oklahoma Press, 1939. 341 p.

419. Priemel, K. C. *The Betrayal : The Nuremberg Trials and German Divergence*. Oxford : Oxford University Press, 2016. 496 p.

420. Principles of International Law Recognized in the Charter of the Nüremberg Tribunal and in the Judgment of the Tribunal 1950. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/390?OpenDocument>.

421. Propaganda for war and hatred and freedom of the media: Expert meeting organized by the Office of the OSCE Representative on Freedom of the Media, together with the German Chairmanship 12 February 2016. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/a/9/224781.pdf>

422. Prosecutor v Dario Kordic & Mario Cerkez, Amended Indictment, 30 September 1998, paras 37(c) and 39(c). URL: www.refworld.org/cases,ICTY,47fdb520.html

423. Prosecutor v Dusko Tadic a.k.a. "Dule", 7 May 1997, Case No. IT-94-1, para. 130. URL: www.refworld.org/cases,ICTY,47fdb520.html

424. Prosecutor v Ferdinand Nahimana, Jean-Bosco Barayagwiza, Hassan Ngeze, Case no ICTR- 99-52-T, Judgment and Sentence, 3 December 2003, para 1009. URL: <https://www.refworld.org/cases,ICTR,404468bc2.html>.

425. Prosecutor's Application Pursuant to Article 58 as to William Samoei Ruto, Henry Kiprono Kosgey and Joshua Arap Sang. URL: [CR2012_03827.PDF](https://www.icc-cpi.int/CR2012_03827.PDF) (icc-cpi.int)

426. Rebecca Barber. What Does the 'Responsibility to Protect' Require of States in Ukraine? *Journal of International Peacekeeping*. 2022. Vol. 25. P. 155–177. URL: file:///C:/Users/User/Downloads/joup-article-p155_005.pdf

427. Recommendation concerning Education for International Understanding, Co-operation and Peace and Education relating to Human Rights and Fundamental Freedoms / UNESCO. 1974. URL: <http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/77.htm>

428. Report of the Preparatory Committee on the Establishment of an International Criminal Court. Vol. ii (Compilation of Proposals). GAOR Supp no 22a (A/51/22), 13 September 1996, 83. URL: <https://www.legal-tools.org/doc/03b284/pdf>.

429. Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide: The Advisory opinion of the International Court of Justice of the United Nations (May 28, 1951). URL: <https://www.icj-cij.org/case/12>.

430. Resolution on EU strategic communication to counteract propaganda against it by third parties (2016/2030(INI)). URL: http://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-8-2016-0290_EN.html

431. Resolution (Security Council UN) № 827: S/RES/827 (1993) 25 May 1993. URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_827_1993_en.pdf

432. Resolution 1970 (Libya) S/RES/1970. UN Security Council resolution (1970) of February 26, 2011. [Resolution 1970 \(Libya\) S/RES/1970 - Global Centre for the Responsibility to Protect \(globalr2p.org\)](http://www.globalr2p.org)

433. Resolution adopted by the General Assembly [Adopted on a Report from the Sixth Committee (A/8082)] 2625 (XXV). Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in accordance with the Charter of the United Nations. URL: <http://www.un-documents.net/a25r2625.htm>.

434. Resolution XXIII “Human Rights in Armed Conflicts” / International Conference on Human Rights (Teheran, 12 May 1968). URL: <http://www.icrc.org/ihl.nsf/0/313a360b41b86636c125641e004ad841?OpenDocument>.

435. Rome Statute of the International Criminal Court (1998), UN Doc A/Conf 183/9, entered into force 1 July 2002, 2187 UNTS 90. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RS-Eng.pdf>.

436. RT France v Council of the European Union. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&td=ALL&num=T-125/22>.

437. S. Zizek, *Living in the End Times*, London: Verso, 2010, p. 95.

438. Schlosser, N. J. *Cold War on the Airwaves: The Radio Propaganda War against East Germany*. University of Illinois Press, 2015. 256 p.

439. Shabes, W. A. The UN international crime tribunals: the former Yugoslavia, Rwanda, Sierra Leone. London : Cambridge University Press, 2006. 250 p.
440. Shah, A. War, Propaganda and the Media / Global Issues. 2005. URL: <https://www.globalissues.org/article/157/war-propaganda-and-the-media>.
441. Shaw, T. The Politics of Cold War Culture. *Journal of Cold War Studies*. 2001. Vol. 3, № 3. P. 64–68.
442. Skinnider E. Experiences and Lessons from «Hybrid» Tribunals: Sierra Leone, East Timor and Cambodia. *International Centre for Criminal Law Reform and Criminal Justice Policy*. 2007. P. 25. URL: <https://icclr.org/wp-content/uploads/2019/06/ExperiencesfromInternationalSpecialCourts.pdf?x69571>
443. Sproul, M. Channels of propaganda. Washington, D.C. : Bloomington. Distributed by ERIC Clearinghouse. 1994, 391 p.
444. Stanley, B. Cunningham: The Idea of Propaganda. A Reconstruction. Westport/CT, London : Praeger, 2002. 231 p.
445. Steiner, H. J. Individual claims in a world of massive violations: What role for the Human Rights Committee? *The Future of UN Human Rights Treaty Monitoring* / ed. by P. Alston and J. Crawford. Cambridge ; New York : Cambridge University Press, 2000. P. 15–54.
446. Steiner, H. J., Alston, P., Goodman, R. International Human Rights in Context. Oxford University Press, 2008. 1492 p.
447. Strasheim, J. Power-sharing, commitment problems, and armed conflict in Ukraine. *Civil Wars*. 2016. № 18 (1). P. 25–44.
448. Submission to the UN Special Rapporteur on Freedom of Expression on Challenges to Freedom of Expression in Times of Armed Conflict (July 2022). URL: <https://www.law-democracy.org/live/wp-content/uploads/2022/07/UN-SR.Submission-on-FOE-and-Armed-Conflict.Jul22.pdf>.
449. Sunga L. The emerging system of international criminal law: developments in codification and implementation. Martinus Nijhoff Publishers. 1997. 486 p.

450. Szafranski, R. Neocortical warfare? The acme of skill. *In Athena's camp. Preparing for conflict in the information age* / Ed. by J. Arquilla, D. Ronfeldt. Santa Monica, 1997. P. 395-416.
451. Tallgren I. The Durkheimian Spell of International Criminal Law? *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*. Vol 71. 2013. P. 137–169.
452. Taylor, P. M. Munitons of the mind. A history of propaganda from the ancient world to the present day. Manchester; New York, 1995. 324 p.
453. Temple, H. W. Review: Peterson, H. C. Propaganda for War: The Campaign against American Neutrality, 1914-1917. *The American Journal of International Law*. 1939. Vol. 33, № 4. P. 798–799.
454. The Code of conduct on countering illegal hate speech online. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_1135.
455. The EU Ban of RT and Sputnik: Concerns Regarding Freedom of Expression. URL: <https://www.ejiltalk.org/the-eu-ban-of-rt-and-sputnik-concerns-regarding-freedom-of-expression>.
456. The Prosecutor v. Ferdinand Mahimana, Jean-Bosco Barayagwiza and Hassan Ngeze. ICTR-99-52-T. 03.12.2003. URL: <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/152/Nahimana-et-al>.
457. The right to privacy in the digital age. General Assembly Resolution A/RES/68/167. URL: <http://www.ohchr.org/EN/Issues/DigitalAge/Pages/DigitalAgeIndex.aspx>.
458. The Sunday Times v. United Kingdom, 26.04.1979, application No. 6538/74, para. 49 (European Court of Human Rights). URL: [https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:\[%22001-57584%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/rus#{%22itemid%22:[%22001-57584%22]}).
459. Thorpe, J. N. Anthropology, Archaeology, and the Origin of Warfare. *World Archaeology*. Vol. 35, No. 1: The Social Commemoration of Warfare, 2003. P. 145–165.
460. Tokyo and Nurnberg. URL: <http://www.rolingfoundation.org/tokyo.htm>.

461. Trimm, C. Review: van der Deijl, Aarnoud. Protest or Propaganda: War in the Old Testament Book of Kings and in Contemporaneous Ancient Near Eastern Texts. *Studia Semiotica Neerlandica*, 51. *Bulletin for Biblical Research*. 2010. Vol. 20. № 4. P. 575–576.

462. United Nations Charter. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter#:~:text=The%20Charter%20of%20the%20United,force%20on%2024%20October%201945>.

463. United Nations Human Rights Committee (19th session). Geneva (July 29, 1983). General comment no. 11. Prohibition of propaganda for war and inciting national, racial or religious hatred (Article 20). *Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights*. URL: <http://www.ohchr.org/Documents/Issues/Opinion/CCPRGeneralCommentNo11.pdf>. (2019, September, 20).

464. United Nations Human Rights Committee: 102nd session. Geneva (July 11–29, 2011). General comment no. 34. Article 19: Freedoms of opinion and expression. *International Covenant on Civil and Political Rights*. URL: <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf>. (2019, September, 20).

URL:http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/aggression.shtml

465. Ventresca, R. A. From Fascism to Democracy. Toronto : University of Toronto Press, 2004. 368 p.

466. Vojtasik, L. The use of psychology in the propaganda. *Advertisement: suggestion and manipulation. Media-oriented approach*. Samara : Izdatel'skij Dom «BAHRAH-M», 2001. 280 p.

467. Voloshyn Y., Zamula A. The State as the Leader in Fighting International Terrorism in the Globalized World. Sustainable Leadership for Entrepreneurs and Academics: 2018 Prague Institute for Qualification Enhancement (PRIZK) International Conference “Entrepreneurial and Sustainable Academic Leadership”(ESAL2018). 2019. p.491-501

468. Wechsler, J. Book Review: Peterson, H. C. Propaganda for War. The Campaign against American Neutrality, 1914–1917. *Social Science*. 1941. Vol. 19, № 4. P. 560–563.

469. Whitton, J. B., Larson, A. Propaganda. Oceania, 1963. 157 p.

470. Williams, K. Something more important than truth: ethical issues in war reporting. *Ethical Issues in Journalism and the Media* / A. Belsey & R. Chadwick (Eds.). Routledge, 1992. P. 159–162.

471. Willmott-Harrop, E. Iraq: propaganda's war on human rights. 2005. URL: <https://libertyandhumanity.com/themes/international-human-rights-law/iraq-propagandas-war-on-human-rights>

472. Windrich, E. South Africa's Propaganda War. *Africa Today*. 1989. Vol. 36, № 1. P. 53–58.

473. Zana v Turkey : Judgement of the Grand Chamber of 25 November 1997, application No. 18954/91 (para 51). Strassbourg. URL: https://www.stradalex.eu/en/se_src_publ_jur_eur_cedh/document/echr_18954-91.

474. Zemanek, K. New Trends in the Enforcement of erga omnes Obligations. URL: http://www.mpil.de/files/pdf2/mpunyb_zemanek_4.pdf.

ПЕРЕЛІК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Наукові праці, у яких опубліковані наукові результати дисертації***Індивідуальні монографії:*

1. Коруц У.З. Заборона пропаганди війни: міжнародно-правові засади: монографія. Одеса: Фенікс, 2023. 340 с.

Публікації у наукових фахових виданнях України:

2. Коруц У. З. Міжнародний кримінальний суд: проблеми покарання за міжнародні злочини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Т. 1, № 5. С. 234–239. http://nvpppp.in.ua/vip/2017/5/tom_1/46.pdf. (0,21 др. арк.).

3. Коруц У.З., Вишневецький Б.С. Міжнародно-правова відповідальність за злочини пропаганди та дезінформації. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2018. № 3. С. 238–242. apnl.dnu.in.ua/3_2018/53.pdf. (0,21 др. арк., особисто автору – 0,17 др.арк.: розкрито сутність та особливості інституту міжнародно-правової відповідальності за злочини пропаганди).

4. Коруц У.З. Кримінальна відповідальність за пропаганду війни в Україні: сучасний стан та досвід зарубіжних країн. *Правова держава*. 2019. № 36. С. 91–98. <https://doi.org/10.18524/2411-2054.2019.36.184874> (0,3 др. арк.).

5. Коруц У.З. Поняття пропаганди війни: історико-правовий аспект. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 4. С. 118–123. <https://doi.org/10.32850/sulj.2019.4.1.26> (0,21 др. арк.).

6. Коруц У.З. Протидія негативним проявам пропаганди в Європейському Союзі. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2019. Т. 2, № 42. С. 134–138. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2019.42-2.32> (0,2 др. арк.).

7. Коруц У.З. Правове забезпечення заборони пропаганди війни: досвід республік Молдови та Грузії. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 4 (29). С. 203–207. [https://doi.org/10.32837/pyuv.v2i4\(29\).464](https://doi.org/10.32837/pyuv.v2i4(29).464) (0,21 др. арк.).

8. Коруц У.З. Нормативно-правове забезпечення запобігання і протидії пропаганді війни в Україні в контексті сучасних викликів та загроз. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70), № 2. С. 184–190. <https://doi.org/10.32838/2707-0581/2020.2-3/30> (0,25 др. арк.).
9. Коруц У.З. Пропаганда як злочин у рішеннях міжнародних кримінальних судів і трибуналів. *Правова позиція*. 2020. № 2 (27). С. 142–147. <https://doi.org/10.32836/2521-6473.2020-2.26> (0,21 др. арк.).
10. Коруц У.З. Проблемні питання визначення поняття «гібридна війна» як елементу пропаганди війни. *Приватне та публічне право*. 2020. № 2. С. 125–130. <https://doi.org/10.32845/2663-5666.2020.2.24> (0,21 др. арк.).
11. Коруц У.З. Зміст пропаганди та обмеження свободи вираження поглядів у практиці Європейського суду з прав людини. *Право і суспільство*. 2020. № 1, Ч. 2. С. 179–185. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-2.29> (0,25 др. арк.).
12. Коруц У. З. Поняття підбурювання до агресивної війни як елементу пропаганди в міжнародному кримінальному праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2020. Вип. 60. С. 211–215. <https://doi.org/10.32782/2307-3322/2020.60.46> (0,2 др. арк.).
13. Коруц У. Пропаганда війни в імперативних нормах і зобов'язаннях *erga omnes*. *Юридичний вісник*. 2020. № 1. С. 149–156. <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i1.1573> (0,3 др. арк.).
14. Коруц У.З. Інформаційна війна як інструмент пропаганди війни: правові підстави протидії. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 334–339. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.55> (0,21 др. арк.).
15. Коруц У.З. Міжнародні механізми протидії пропаганді війни. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2020. № 2. С. 103–108. <https://doi.org/10.32837/chern.v0i2.83> (0,21 др. арк.).

16. Коруц У.З. Запобігання та протидія пропаганді війни та інформаційним загрозам в Україні. *Публічне право*. 2020. № 2. С. 80–88. <https://doi.org/10.32782/2020-38-09> (0,33 др. арк.).

17. Коруц У. З. Вплив практики міжнародних кримінальних трибуналів на визначення пропаганди війни як міжнародного злочину. *Право і суспільство*. 2021. С. 265–273. <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2021.1.40> (0,33 др. арк.).

18. Коруц У. З. Практика Нюрнберзького трибуналу та її значення для кваліфікації пропаганди війни як міжнародного злочину. *Альманах міжнародного права*. 2021. Вип. 24. С. 222–231. <https://doi.org/10.32841/ILA.2020.24.26> (0,38 др. арк.).

19. Коруц У.З. До питання міжнародно-правової відповідальності за пропаганду агресивної війни. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2021. Вип. 50. С. 114–119. <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2021.50.24> (0,21 др. арк.).

20. Коруц У. З. Заборона пропаганди війни в умовах воєнного стану: аналіз законодавчих новацій. *Київський часопис права*. 2022. Вип. 4. С. 219–226. <https://doi.org/10.32782/klj/2022.4.33> (0,3 др. арк.).

21. Koruts U. Combating hate speech: experience of the Council of Europe. *Juridical scientific and electronic journal*. 2023. Vol. 5. P. 405–408. <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/100> (0,21 др. арк.).

22. Коруц У.З. Розслідування Міжнародним кримінальним судом воєнних злочинів росії в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Юридичні науки*. 2023. Т. 34 (73), № 2. С. 171–176. <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2023.2/28> (0,21 др. арк.).

Публікації у міжнародних періодичних наукових виданнях інших держав:

23. Коруц У.З. Правова природа та сутнісне значення принципу комплементарності Міжнародного кримінального суду і його місце в системі кримінальної юстиції держави. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2016. № 4. С. 117–122. (0,21 др. арк.).

24. Koruts, U. Structure and content of the war propaganda phenomenon in the system of social and international relations. *Evropsky politicky a pravni diskurz*. 2019. Vol. 6, No. 6. P. 45–52. <https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2019/2019-6-6/09.pdf>. (0,3 др. арк.).

25. Koruts, U. Legal support of counteraction of war propaganda in Ukraine. *Recht der Osteuropaischen Staaten (ReOS)*. 2019. Vol. 4. P. 76–81. *ReOS 04 aus 2019.pdf* (uni-goettingen.de). (0,21 др. арк.).

26. Koruts, U. Activities of conventional authorities and international officials in the counteraction of war propaganda. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. Vol. 1, No. 1. P. 134–141. https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2020/12/Vyshegrad-1_2020_Tom-1.pdf. (0,21 др. арк.).

27. Koruts, U. Legal aspects of creating a Special International Tribunal for the crime of russian aggression against Ukraine. *Copernicus Political and Legal Studies*. 2023. Vol. 2, No.1.P.11-17. <https://doi.org/10.15804/CPLS.2023101> (0,25 др.арк.).

Публікації у виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз:

28. Koruts, U. International Legal Regulation of Countering Propaganda of War and Manifestations of Extremism. *Academic Journal of Interdisciplinary Studies*. 2020. Vol. 9, No. 1. P. 105–111. <https://doi.org/10.36941/ajis-2020-0009> Включено до міжнародної наукометричної бази *Scopus*. (0,25 др. арк.).

29. Plakhotniuk, N., Koruts, U., Doroshenko, E. Constitutional restrictions on human rights and freedoms in the development of liberal democracy in Europe. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. Vol. 3, No. 11. P. 129–143. <https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.3-n000075> Включено до міжнародної наукометричної бази *Web of Science*. (0,58 др. арк., особисто автору - 0,17 др. арк.: внесок автора відображено на сторінках 133-136 у частині дослідження, яке присвячено правовій сфері дії обмежень у Східній Європі).

30. Koruts, U., Maksymovych, R., Shtykun, O. Legal Grounds for Restrictions of Human Rights in the European Court of Human Rights Case-Law. *Access to Justice in Eastern Europe*. 2021. Vol. 4, No. 12. P. 131–145.

<https://doi.org/10.33327/AJEE-18-4.4-n000089> Включено до міжнародної наукометричної бази *Web of Science*. (0,58 др. арк., особисто автору - 0,17 др. арк.: внесок автора відображений у частині 4 статті, присвяченій обмеженням прав людини в практиці ЄСПЛ).

Опубліковані праці апробаційного характеру:

31. Koruts, U. Some aspects of the jurisdiction of the international criminal court an ratification of the statute. *Economic and social development of Ukraine in XXI century: national vision and globalization challenges*. 2017. Vol. 1. P. 175–179. (0,2 др. арк.).

32. Коруц У.З. Пропаганда війни в міжнародному праві. *Конгрес міжнародного та європейського права: зб. наук. праць*, 25-26 трав. 2018 р. Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія» ; Фенікс, 2018. С. 38–41.

<http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9920/congress%20Int%20Law25.05.18.pdf?sequence=1&isAllowed=y>. (0,13 др. арк.).

33. Коруц У. З. Міжнародно-правові аспекти заборони пропаганди війни. *Розвиток науки і практики міжнародного права : Міжнар. наук.-практ. конф., присвячена 25-річчю УАМПП, та міжнародно-правові читання, присвячені пам'яті Олександра Задорожнього*. 2018. Вип. 1. С. 76–79. (0,13 др. арк.).

34. Коруц У.З. Кримінальна відповідальність за пропаганду війни у законодавстві України та Грузії. *Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід : матеріали IV міжнар. наук.-практ. конф.* 2019. С. 160–163. (0,13 др. арк.).

35. Koruts, U., Kravchuk, M. On ratification of the Rome Statute of the International criminal Court: experience of Moldova and current situation in Ukraine. *Promovarea valorilor social-economice în contextul integrării europene : conferința*, 12-13 decembrie 2019. Chișinău: Tipografia “Adrilang”, 2019. P. 9–11. https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/9-11_10.pdf. (0,08 др. арк.).

36. Коруц У.З. Окремі питання тлумачення та імплементації статті 20(2) Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. *European Potential for the Development of Legal Science, Legislation and Law Enforcement practice*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 28 квіт. 2021 р. Рига: Publishing House “Baltija Publishing”, 2021. С. 238–241. <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-040-7-60> (0,13 др. арк.).

37. Коруц У. З. Огляд підходів до визначення поняття «пропаганда» та «пропаганда війни». *Шості Таврійські юридичні наукові читання* : матеріали VI міжнар. наук.-практ. конф., 5-6 лют. 2021 р. Запоріжжя: Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 129–132. https://tnu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/04/%D0%A2%D0%9D%D0%A3_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%BE_%D0%A4%D0%B5%D0%B2%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%8C_2021.pdf. (0,13 др. арк.).

38. Коруц У.З. Юридичний фронт: шлях до Спеціального міжнародного трибуналу для росії. Міжнар. наук.-практ. конф. «Трансформаційні процеси соціально-гуманітарної сфери сучасної України в умовах війни: виклики, проблеми та перспективи» (2-3 червня 2022 р.). 2022. С. 319-321. <http://nauksfgf.wunu.edu.ua/index.php/npsfgf/issue/view/3>

39. Коруц У.З. Пропаганда війни в рішеннях міжнародних кримінальних трибуналів як досвід для кваліфікації воєнних злочинів в Україні. VI міжнар. наук.-практ. конф. «російсько-українська війна: право, безпека, світ» (29-30 квітня 2022 р.). 2022. С. 310-314. (0,14 др.арк.).

40. Коруц У. З. Шляхи створення Спеціального трибуналу щодо злочину агресії проти України. VII міжнар. наук.-практ. конф. «Україна в умовах реформування правової системи: сучасні реалії та міжнародний досвід». 2023. С. 197-200 (0,13 др.арк.).

41. Коруц У.З. Огляд законодавчих змін щодо заборони пропаганди війни в Україні. XX міжнар. наук.-практ. конф. молодих вчених «Економічний і соціальний розвиток України в XXI: національна візія та виклики

глобалізації» 19 травня 2023 р, м. Тернопіль.: Західноукраїнський національний університет. 2023. С. 962-967. (0,18 др.арк.).

42. Коруц У.З. До окремих питань юрисдикції Міжнародного кримінального суду. II міжнар. наук.-практ. конф. *«Соціальні, економіко-правові та фінансові виклики в умовах глобальних трансформацій»*, 19-20 травня 2023 року, м. Свалява, Закарпатська обл. 2023. С. 196-199. (0,21 др.арк.).

Прокуратура України
ВІННИЦЬКА ОБЛАСНА ПРОКУРАТУРА

вул. Монастирська, 33, м. Вінниця, 21050 факс: (0432) 53-04-71
e-mail: sekretariat@vin.gp.gov.ua, web: vin.gp.gov.ua
Код ЄДРПОУ 02909909

26.05.2023 № 10-404 Вих-23

На № _____ від _____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Результати дисертаційного дослідження к.ю.н., доцента, начальника відділу міжнародних зв'язків Західноукраїнського національного університету Коруц Уляни Зіновіївни на тему: «Заборона пропаганди війни у сучасному міжнародному праві» на здобуття ступеня доктора наук за спеціальність 12.00.11 – міжнародне право, впроваджені в діяльність Вінницької обласної прокуратури.

Для діяльності прокуратури, як органу, який здійснює захист прав і свобод людини, інтересів держави і суспільства в цілому, в умовах війни вкрай важливим є розслідування воєнних злочинів та притягнення до відповідальності за них, належне документування злочинів, скоєних військовослужбовцями російської федерації в Україні, а також вжиття заходів, щодо попередження їх вчинення.

В рамках дисертаційного дослідження проаналізовано основні міжнародно-правові акти, що стосуються заборони пропаганди війни та норми національного законодавства, зокрема Кримінального кодексу України. Встановлено, що пропаганда війни, яка може призвести до порушення міжнародного миру та безпеки, є міжнародним злочином, відповідальність за вчинення цього кримінального правопорушення, передбачена ст. 436 КК України.

Органи прокуратури відіграють важливу роль у забезпеченні дотримання та виконання як норм національного законодавства так і норм міжнародних договорів щодо заборони пропаганди війни, які ратифіковані і відповідно є частиною національного законодавства. Висновки, зроблені у дисертаційній роботі щодо заборони пропаганди війни є важливими для надання вірної правової кваліфікації фактам пропаганди війни, встановлення його елементів, врахування під час здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням у кримінальних провадженнях цієї категорії.

У зв'язку з цим, та на підставі результатів дисертаційного дослідження пропонується впровадити наступні заходи у прокуратурі: проводити навчання прокурорів та працівників прокуратури щодо практики правозастосування норм міжнародного права щодо заборони пропаганди війни, практики міжнародних судових органів; вжиття відповідних координаційних заходів та реагування на випадки пропаганди війни; актуалізація питання необхідності ратифікації Римського статуту в Україні; здійснення аналізу розслідуваних кримінальних проваджень за фактами пропаганди війни до та після повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну.

Впровадження цих заходів допоможе забезпечити дотримання та виконання норм національного законодавства та міжнародного права щодо протидії кримінальним правопорушенням за фактами пропаганди війни (ст. 436 ККУ), сприятиме активізації досудового розслідування у кримінальних провадженнях вказаної категорії, встановленню причин та умов які їм сприяють та вжиття превентивних заходів задля недопущення поширення матеріалів протиправної спрямованості.

Начальник відділу нагляду за додержанням законів
регіональним органом безпеки
Вінницької обласної прокуратури

Костянтин ГОЗДУП

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ
УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ УПРАВЛІННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ
В ТЕРНОПІЛЬСЬКІЙ
ОБЛАСТІ**

вул. Валова 11, м. Тернопіль, 46001,
т.(0352)27-14-26, ф.27-14-26
Ідентифікаційний код 40108720
24.05.2023 №1242/2/06/2023

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Результати дисертаційного дослідження к.ю.н., доцента, начальника відділу міжнародних зв'язків Західноукраїнського національного університету Коруц Уляни Зіновіївни на тему: «Заборона пропаганди війни у сучасному міжнародному праві» на здобуття ступеня доктора наук за спеціальність 12.00.11 – міжнародне право впроваджені в діяльність Управління Національної поліції в Тернопільській області.

Національна поліція бере активну участь у відбитті наступу російської федерації на Українську державу. Поліція продовжує проводити першочергові дії – реєстрацію, фіксацію воєнних злочинів, перші допити, здійснювати первинний збір доказів. Особливого значення та змісту в наявних умовах війни росії проти державного суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності держави, набуває саме виявлення спланованої систематичної пропаганди.

Основні результати та висновки дисертаційного дослідження використовуються, зокрема для впровадження запропонованих рекомендацій, що дозволить виявити, зменшити кількість порушень у сфері пропаганди війни та підвищить ефективність роботи поліції в цій сфері задля протидії цьому явищу пропаганди війни. Поліція імплементує міжнародний досвід та стандарти, продовжує співпрацювати із іноземними спеціалістами щодо виявлення воєнних злочинів, і щодо їх документування.

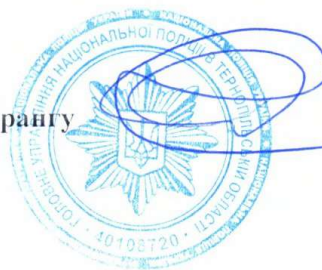
А тому, беручи до уваги, висновки наукового дослідження, особливо актуальним є кваліфікація елементів пропаганди війни, виявлення фактів пропаганди, підбурювання, мови ворожнечі та ненависті.

Вкрай важливим є поширення інформації про необхідність ратифікації Римського статуту, безпосередньої його ратифікації та співпраці з Міжнародним кримінальним судом.

Взято до уваги рекомендації, розроблені в рамках Європейського Союзу щодо протидії та заборони пропаганди війни. Зокрема, посилення співпраці зі засобами масової інформації (медіа) з метою виявлення фактів пропаганди війни, запобігання поширенню інформації, матеріалів, що можуть її містити;

проводити моніторинг правозахисних організацій та законодавчих змін з питань заборони пропаганди війни та внесення відповідних пропозицій до владних органів. У роботі здійснено детальний аналіз змін до національного законодавства щодо заборони пропаганди війни, зокрема статті 436, 436-1 ККУ з урахуванням особливостей кваліфікації складу злочину та відповідності міжнародним стандартам.

Начальник
генерал поліції третього рангу

Олександр БОГОМОЛ

Вик. Олексій Криворучко
(м.т. 0679794032)

ПІДГОРОДНЯНСЬКА СІЛЬСЬКА РАДА
ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
вул. Зелена, 2, с. Підгородне Тернопільського р-ну Тернопільської обл., 47751,
тел. (0352) 49-92-25 , e-mail: 14029197@mail.gov.ua ,
web: <https://pidgorodnyanska-gromada.gov.ua/> Код згідно з ЄДРПОУ 14029197

від 23.05.2023 р. № 573

на № _____ від _____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Результати дисертаційного дослідження к.ю.н., доцента Коруч Уляни Зіновіївни на тему: «Заборона пропаганди війни у сучасному міжнародному праві» на здобуття ступеня доктора наук за спеціальність 12.00.11 - міжнародне право впроваджені в діяльності Підгороднянської об'єднаної територіальної громади.

Зазначу, що ефективність функціонування громадянського суспільства зумовлена, зокрема, рівнем активності громадян у здійсненні місцевого самоврядування, первинним суб'єктом якого виступає територіальна громада. Серед багатьох напрямків, завдань, функцій, важливо розуміти, що громади відповідають за розвиток освіти на місцях. У територіальній громаді є орган управління освітою, який організовує та проводить ряд інформаційних, просвітницьких заходів. Ми були першими, хто серед територіальних громад області у 2023 році провів навчальний семінар «Застосування норм міжнародного гуманітарного права в умовах війни» у співпраці з МКЧХ.

Тому доцільним є використання аналітичних матеріалів дисертаційного дослідження щодо з'ясування поняття та змісту пропаганди війни. Оскільки автор проводить детальний аналіз еволюції феномену пропаганди, її сутності, елементів та змісту. А відтак це дає можливість поширювати такі знання серед жителів територіальної громади, молоді, учнів, а також відповідальних осіб за безпеку середовище у громаді. Адже ми щодня стикаємось із масивом інформації та матеріалами в яких можуть міститись елементи, що за своїм характером є пропагандистськими чи переслідують несуть у собі мову ворожнечі та ненависті. Власне остання категорія також відображена у дисертаційному дослідженні.

Окрім того, для жителів громади будуть важливими знання про Європейський суд з прав людини, як про судовий орган до якого все частіше звертаються громадяни України за захистом своїм законних прав та інтересів.

Тут варто відзначити, що у роботі Коруц У. є детальний аналіз справ щодо порушення свободи вираження поглядів та змісту самого права відповідно до Європейської конвенції з прав людини.

Резюмуючи, вважаю, що усе вищезазначене з урахуванням матеріалів дисертаційного дослідження Коруц У. буде корисним та цінним для впровадження просвітницьких та інформаційних заходів в межах Підгороднянської об'єднаної територіальної громади.

Сергій ЧАПРАК

СЛУЖБА БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Управління Служби безпеки України в Тернопільській області

проспект С. Бандери, 21, м. Тернопіль, 46002, тел. (0352) 52-45-42
www.sbu.gov.ua, e-mail: usbu_ter@ssu.gov.ua, Код ЄДРПОУ 20001705

24.05.2023 № 69/22-4422

На № _____ від _____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Результати дисертаційного дослідження к.ю.н., доцента, начальника відділу міжнародних зв'язків Західноукраїнського національного університету Коруч Уляни Зіновіївни на тему: «Заборона пропаганди війни у сучасному міжнародному праві» на здобуття ступеня доктора наук за спеціальністю 12.00.11 – міжнародне право, впроваджені в діяльність Управління Служби безпеки України в Тернопільській області.

До підслідності слідчих підрозділів Служби безпеки України віднесено обмежену кількість злочинів. Проте саме вони можуть завдати найбільшої шкоди особі, суспільству, державі, загальній безпеці. Зокрема, слідчі СБУ розслідують факти шпигунства і державної зради, посягання на конституційний лад, територіальну цілісність і суверенітет, розголошення державної таємниці, кіберзлочини тощо. За роки військової агресії проти України слідчі СБУ відкрили і розслідували тисячі кримінальних проваджень. Служба передала до суду звинувачувальні матеріали стосовно учасників терористичних організацій, незаконних збройних формувань на сході України, російських агентів, адміністраторів пропагандистських інтернет-спільнот. Головне слідче управління СБУ продовжує документувати факти причетності держави-агресора до злочинів в Україні.

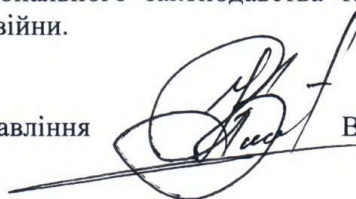
Одним із таких злочинів є пропаганда війни. В рамках дисертаційного дослідження проаналізовано основні міжнародно-правові акти, що стосуються заборони пропаганди війни (ст.19, ст.20 МПГПП) та норми національного законодавства, зокрема Кримінального кодексу України. Встановлено, що пропаганда війни, яка може призвести до порушення міжнародного миру та безпеки, є міжнародним злочином та є злочином відповідно до ст.436, ст.436-1 ККУ.

Висновки, зроблені у дисертаційній роботі щодо заборони пропаганди війни є важливими для правової кваліфікації злочину пропаганди війни, його елементів та притягнення до відповідальності за злочин. Окремої уваги заслуговують елементи мови ворожнечі, насильства, підбурювання.

У зв'язку з цим, та на підставі результатів дисертаційного дослідження пропонується впровадити наступні заходи, щодо практики правозастосування норм міжнародного права щодо заборони пропаганди війни, практики міжнародних судових органів; здійснення відповідних заходів та реагування на випадки пропаганди війни, які порушують законодавство; актуалізація питання необхідності ратифікації Римського статуту в Україні; здійснення правового аналізу випадків порушення законодавства щодо заборони пропаганди війни.

Впровадження цих заходів допоможе забезпечити дотримання та виконання норм національного законодавства та міжнародного права щодо заборони пропаганди війни.

Т.в.о. начальника Управління

A handwritten signature in black ink, consisting of stylized, overlapping loops and a long horizontal stroke extending to the left.

Володимир КОБИЛІНСЬКИЙ

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ АПЕЛЯЦІЙНИЙ СУД

вул. Князя Острозького, 14-А, м. Тернопіль, 46001, код ЄДРПОУ 42261572, тел.\факс 52-41-64, тел. 25-45-03, inbox@tea.court.gov.ua

«24» травня 2023 року № 01-15/107/2023

На № _____ від _____

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Результати дисертаційного дослідження к.ю.н., доцента, начальника відділу міжнародних зв'язків Західноукраїнського національного університету Коруч Уляни Зіновіївни на тему: «Заборона пропаганди війни у сучасному міжнародному праві» на здобуття ступеня доктора наук за спеціальність 12.00.11 – міжнародне право впроваджені в діяльності Тернопільського апеляційного суду.

Зокрема, дисертаційне дослідження в частині п.5.1, 5.2 Розділу 5 роботи, підтверджує, що органи судової влади відіграють важливу роль у забезпеченні дотримання та виконання законодавства та міжнародних договорів щодо заборони пропаганди війни. У роботі здійснено ґрунтовний аналіз випадків порушення національного законодавства щодо заборони пропаганди війни (ст.436, ст.436-1 ККУ); наведено національну судову практику розгляду справ щодо пропаганди війни, її окремих елементів. Окрім того проведено детальний аналіз практики Міжнародних воєнних трибуналів, рішення яких слугують для кваліфікації злочину пропаганди війни відповідно до ст.436 Кримінального кодексу України.

Практична цінність дослідження полягає у правовому аналізі прецедентної практики Європейського суду з прав людини. Вбачається вкрай важливим застосування практики Європейського суду з прав людини, з огляду на те, що рішення зазначеної судової інституції є джерелом права в Україні. Доцільним у роботі є аналіз правових позицій щодо статті 10 Європейської конвенції з прав людини, що у свою чергу є важливим для суду у частині інтерпретації підстав, умов недопустимості та допустимості обмеження права на свободу вираження поглядів. Загалом пропонується впровадити наступне: навчання суддів та працівників суду щодо застосування норм міжнародного права щодо заборони пропаганди війни. Враховувати у рішеннях суду прецедентну практику ЄСПЛ, та елементи і фактори, які стосуються пропаганди.

Голова суду

Богдан ГІРСЬКИЙ

**ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ
«ГРУПА МОЇХ ПАРТНЕРІВ»**

LLC "MY PARTNERS GROUP"

46003, Тернопільська обл., місто Тернопіль, вул. За Рудкою, будинок 33, офіс 701
Код ЄДРПОУ 40433385

№ 01 від 05 січня 2023 року

ДОВІДКА ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ

Результати дисертаційного дослідження к.ю.н., доцента, начальника відділу міжнародних зв'язків Західноукраїнського національного університету Коруц Уляни Зіновіївни на тему: «Заборона пропаганди війни у сучасному міжнародному праві» на здобуття ступеня доктора наук за спеціальністю 12.00.11 – «міжнародне право», впроваджені в діяльність ТОВ «Група моїх Партнерів».

Для адвокатів та адвокатської діяльності як норми міжнародного права, так і національного законодавства щодо заборони пропаганди війни є важливими з кількох причин. Сьогодні, усе, що стосується заборони пропаганди війни – спрямовано для захисту прав людей та забезпечення мирного співіснування в суспільстві. Тому важливим у дисертаційному дослідженні Коруц У.З. є акцент власне на взаємозв'язок пропаганди війни та прав людини. Заборона пропаганди війни є необхідною для захисту прав на життя, свободу, безпеку та гідність.

Автор роботи обґрунтовує, що пропаганда війни може спричинити пропаганду насильства, ненависті, ворожнечі, дискримінації. Такі висновки є важливими для правозахисної діяльності адвоката в частині виокремлення таких категорій, їх змісту, наслідків порушення.

Автор здійснює детальний аналіз поняття «мови ворожнечі», «підбурювання», порушуючи проблему відсутності даних визначень у національному законодавстві, однак присутності їх у практичній компоненті. Адвокати, як захисники прав і свобод людини, повинні підтримувати застосування норм щодо заборони пропаганди і разом з цим, тлумачити межі порушення прав людини, допустимості обмеження прав. Важливим для нашої адвокатської діяльності є висновок автора щодо критеріїв які виробив ЄСПЛ у своїй прецедентній практиці щодо порушення статті 10 Європейської конвенції з прав людини. Наведені у роботі судові рішення носять правоінтерпретаційний, правотлумачний характер.

Практичне значення має кваліфікація злочину пропаганди війни, з детальним аналізом елементів злочину та встановлення відповідальності за порушення цієї норми. Адвокати можуть використовувати цю кваліфікацію для захисту прав своїх клієнтів, якщо вони стикаються з пропагандою війни або неправомірними діями, спрямованими на порушення прав людей, загострення конфліктів.

Директор (керівник)

Наталія БАЧИНСЬКА